

Kozma Ferenc

GAZDASÁGI
integráció
és
GAZDASÁGI
stratégia

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ

A világgazdasági folyamatok századunk második felében felgyorsultak. Egyetlen nemzedéknek kell megoldania olyan horderejű feladatokat, amelyeken egy évszázaddal előbb három-négy generáció munkálkodott. Ezek közül az egyik legizgalmasabb — a regionális gazdasági integráció. Európa mindkét felében integrációs folyamatok bontakoznak ki. Milyen erők hatnak a nemzetgazdaságokra, amelyek az integrálódás felé irányítják azokat? Hogyan alakulnak ki az egyes integrálódó régiók? Milyen hatással lehet az integráció a benne résztvevő országok növekedésére és külkereskedelmére? Melyek a gyökeres eltérések a tőkés és a szocialista integrációs folyamatok között? Ezekre a kérdésekre keres választ a könyv első része. A második rész a szocialista integráció természetrajzát kutatja. Megpróbálja szétválasztani a KGST-ben lejátszódó folyamatokban azokat a vonásokat, amelyek az integrálódó országcsoport szocialista jellegéből fakadnak, és azokat, amelyek a kelet-európai régió speciális, történelmi adottságai-val magyarázhatók. A vizsgálat középpontjába a szocialista gazdaságstratégiák összehangolását állítja, s ennek függvényében keresi a nemzetközi gazdasági együttműködés egyes mechanizmus-elemeinek helyét és szerepét.

DR. KOZMA FERENC

Gazdasági integráció és gazdasági stratégia

DR. KOZMA FERENC

Gazdasági integráció és gazdasági stratégia

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST 1976

Írta:

Dr. Kozma Ferenc

Felülbíráta:

Huszár István

C, *Dr. Kozma Ferenc, 1975*

ISBN 963 220 236 8

Tartalomjegyzék

ELSŐ RÉSZ

A szocialista gazdasági integráció világ gazdasági közege a hetvenes évek elején — közepén

1. fejezet

A tőkés világ gazdaság válságának új szakasza és a szocialista alternatíva 17

2. fejezet

A kelet—nyugati gazdasági együttműködés reális távlatai 35

MÁSODIK RÉSZ

Adalékok a nemzetközi munkamegosztás elméletéhez

1. fejezet

A gazdasági folyamatok internacionalizálódása 49

2. fejezet

Az összefonódás mérhetőségének korlátai 57

3. fejezet

A munkamegosztásból származó előnyök 69

4. fejezet

A nemzetgazdaságok jellege és a gravitációs tér 89

A szocialista integráció

1. fejezet

A szocialista forradalmak előtti Kelet-Európa; a fejlett Nyugat periferikus övezete 97

2. fejezet

A nyugat-európai gazdasági régió kialakulásának előtörténete 111

3. fejezet

A szocialista iparosítás gazdaságpolitikájának meghatározó szerepe Kelet-Európa mai integrációs feltételeinek kialakulásában 115

4. fejezet

A gazdasági integráció „nyugat-” és „kelet-európai” (EGK és KGST) típusának eltérő jellege 129

5. fejezet

A fejlettségi színvonal kiegyenlítésének követelménye 157

6. fejezet

A munkamegosztásból származó előnyök átrendeződése az iparosodás folyamán 187

7. fejezet

A szocialista integráció működésének alapvonásai 203

8. fejezet

A szocialista integráció építőkövei, a nemzeti gazdasági stratégiák 213

9. fejezet

A nemzeti gazdaságpolitikák összehangolása — a szocialista integráció alapmechanizmusa 225

10. fejezet

Piaci szabályozórendszerek a gazdaságpolitikai koordináció szolgálatában 235

A magyar gazdaságfejlesztési stratégia alapvető feltételeiről

1. fejezet

A magyar külgazdasági stratégia alapvető feltételeiről 245

2. fejezet

A magyar gazdaság lehetséges innovációs gócai 267

3. fejezet

Néhány következtetés 295

Bevezető

1967—68-ban írtam meg „A 'két Európa' gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés” c. könyvem, amely 1970-ben jelent meg nyomtatásban. Ennek az írásműnek a fő mondanivalóit a következőkben lehet összegezni:

1. A gazdasági fejletlenség és fejlettség határán létezik egy állapot, amely tőkés gazdasági — és világgazdasági — viszonyok között stabilizálódik, és sajátos periferiális övezetet képez a világgazdaság fejlett gócai körül. Az európai szocialista országok nagy történelmi tette, hogy kitörtek ebből a periferiális helyzetből s útban vannak a történelmi elmaradottság teljes felszámolása felé.

2. Az európai szocialista országcsoport helyét a világgazdaságban — s ezen belül Európában — az az aszimmetria határozza meg, amely egyben belső fejlődésük legfontosabb jellemzője is: ti. az, hogy *már* nem felel meg fejlődési követelményeiknek a nemzetközi munkamegosztásban való részvételük „hagyományos” mértéke és módja — ennél már jóval fejlettebbek és igényesebbek. Ugyanakkor a magasan fejlett országok munkamegosztásába való teljes értékű beilleszkedést — a Nyugat tudatos és ösztönös visszaszorítási törekvésein túlmenően — még akadályozza az, hogy termelőerőik magas fokú fejlettségének kialakítását még nem fejezték be. Ez a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokat ellentmondásosabbá teszi és szinte karnyújtásnyira helyezi minden ez irányú erőfeszítés korlátait.

3. Az európai szocialista országok gazdasági együttműködésük fejlesztését jelenleg is — csakúgy, mint az ötvenes években — a termelő-

erők viszonylagos elmaradottsága megszüntetésének szolgálatába állítják. A szocialista integráció központi kérdése nem a piacprobléma megoldása, vagy az Egyesült Államok iparával szembeni verseny feltételeinek javítása, hanem a magas és egyenletes fejlődési ütem kollektív biztosítása — korábban az iparosítás, a hatvanas évek közepétől-végétől kezdve pedig mindinkább a tervszerű modernizálás útján. Ezért a KGST-országok integrációs erőfeszítéseinek homlokterében szükségszerűen a gazdaságfejlesztési programok egyeztetése fog állni. Ennek segítségével vívhat ki — többek között — az európai szocialista országsoport magának eredményeihez méltóbb pozíciót a keleti-nyugati gazdasági kapcsolatokban is.

A könyv megírása óta eltelt hat év igen gazdag volt eredményekben. Ezek közül háromra szeretném felhívni az Olvasó figyelmét:

Mindenekelőtt kibontakozott *a tőkés világrendszer válságának új szakasza*, amely igen változatos jelenségekben mutatkozik meg, a világ monetáris rendszerének zavaraitól és az inflációtól kezdve — amit nevezhetünk *a tőkés világ gazdaság „idegrendszer” súlyos betegségének* — az energiahordozókban, nyersanyagokban és alapvető élelmiszerekben bekövetkező hiányokig —, ami *a tőkés világ gazdaság súlyos „anyagcserezavarát”* mutatja. Világossá vált, hogy a mai tőkés viszonyok között a növekedést, az egyensúlyt — s ezzel együtt a minimális politikai stabilitást csak torz termelőapparátus fenntartásával és fejlesztésével lehet fenntartani. E termelőapparátus működésének alapfeltétele *a) a fejlesztőtevékenység kevés számú gócban való összpontosítása* — ami a fejlődés világméretű, végletes polarizációját eredményezi; *b) a természet kizsarolása, a pazarló módon kitermelt természeti kincsek pazarló módon való elfogyasztása, s ezáltal az emberi lét környezetének elszennyezése.* A kapitalizmus ilyen formán hovatovább *életveszélyessé* válik az egész emberi nem számára, a tömegpusztító fegyverek termelésén és a háborús fenyegetéseken túlmenően is. Az elmúlt években robbanásszerűen kibontakozó és összetorlódó válságjelenségek felhívják a figyelmet arra, hogy a tőkés társadalmi keretek között végbemenő technikai fejlődés irányára és milyenségére a válság terhelte tőkés viszonyok erősen rányomják bélyegüket. Ebből messzemenő következtetéseket kell levonnunk a KGST-országok nemzeti gazdaságstratégiáira, a szocialista integrációra és a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokra egyaránt.

A másik, az utóbbi években kibontakozott folyamat — persze az előbbtől messzemenően nem függetlenül — a nyugat-európai kapitalizmus világpozíciójának megrendülése. Ez „derékba kapta” a nyugat-európai kapitalizmust, akkor érte el, amikor legnagyobb lendületben volt a világháború előtti szerepének visszaszerzéséért, az amerikai politikai és gazdasági domináció megtöréséért folytatott erőfeszítéseiben. Mindez összezavarta és alapjaiban megrázta a nyugat-európai gazdasági integrációs folyamatot is. Az események itt is torlódtak: a Közös Piac kibővítése a norvég népszavazás vétója nyomán eleve fél-sikerfűvé, korlátozottá vált. A monetáris unió fokozatos megteremtésének tervei, csakúgy, mint a közös energiapolitika és a regionális alap létrehozása — kudarcot vallott. A dollárválságra a tagállamok különbözőképpen reagáltak, és nem tűrték, hogy a Közösség kollektív megoldást kényszerítsen rájuk. Az iparpolitikák koordinációjának próbálkozásai is papíron maradtak, s végül az olasz kormány intézkedései nyomán rés támadt a szó szűkebb értelmében vett „közös piacon” is. Teljesen egyet lehet érteni Izikné Hedri Gabriellával, aki szerint a nyugat-európai típusú integrációban nincsenek meg a feltételei a hosszú és középtávú szabályozásnak és koordinálásnak, ami feltétele a struktúrák és műszaki fejlődés harmonizálásának. A kiélezett ellentétek miatt az integráció rövid távú kompromisszumokra kényszerül, aminek a következménye a konfliktushelyzet „stabilizálódása” és a gyakori, fokozott erejű válságjelenségek.¹ Mindez messzemenő következtetésekre ad alkalmat a szocialista együttműködés jellegének kialakításával kapcsolatban is.

A harmadiknak említendő — de fontosságát tekintve távolról sem utolsó — folyamat, ami az utóbbi években kezd érezhetővé válni — a Komplex Program alapján kibontakozó szocialista integráció. Ennek fejlődése sokban igazolta „A 'két Európa' gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés”-ben leírt jelzéseimet. Egyrészt világossá vált — s a Komplex Program szövege maga is tükrözi ezt a felismerést —, hogy az együttműködés mechanizmusát megreformálni csak a fejlesztési célok ismeretében, azokhoz konkrétan alkalmazva

¹ Az EGK válságjelenségeinek okai. Külgazdaság. 1974/5.

lehet.² A gyakorlat azt is igazolta, hogy a jelen fejlődési szakaszban az európai szocialista országok gazdasági helyzete sem a tervezés, sem a piaci mechanizmusok területén nem engedi a döntő, minőségi ugrás megtételét, következésképpen a fokozatos, apró lépésekben való előrehaladás időszaka következik erősen differenciált eszközrendszer alkalmazása segítségével.³ Az a tendencia is kibontakozni látszik, amely az integrációt a szovjet gazdaságban erősödő és szélesedő technikai-tudományos forradalom függvényébe helyezi.⁴ A könyv legfontosabb megállapítása, amelynek az eddigi fejlődés ugyan nem mondott ellent, de az életben még nem is tudott teljesen kibontakozni, *az együttműködés határozott koncentrálása a Közösség egésze szempontjából döntő jelentőségű fejlesztési feladatokban való nemzetközi munkamegosztás kifejlesztésére*. A műszaki kutatásokban van már néhány olyan együttműködés, amelynek jellege közel áll ehhez, a sokoldalú számítástechnikai kooperáció, valamint a napjainkban alakuló nemzetközi egyesülések is emlékeztetnek jellegükben az említett alapelvre, azonban még igen messze állnak attól, hogy valódi nemzetközi „fejlődési pólusok” határozott és tudatos kialakítását segítenék elő: több bennük az adott szükséghelyzet megoldására törekvés motívuma, mint a hosszú távra átgondolt makro-ökonómiai stratégiáé. Mint ilyenek, inkább bizonyítják a stratégiai koncepciók iránti reális *szükséglet meglétét*, mintsem ezen koncepciók *eluralkodását* az integrációban.

Könyvemben folytatni kívánom a „A két Európa ...” gondolatmenetét. Ma még világosabb szánomra, mint hat évvel ezelőtt, hogy egy *adott, konkrét* országcsoporthoz gazdasági integrációjának kialakításához semmi más támpontunk nincs, mint az *adott, konkrét* országcsoporthoz szükségletei és gazdasági fejlődési feltételei. Más szóval, *a gazdasági integrációnak nincs általános modellje*, vagy ha van, akkor az annyira általános igazságyűjteményben merül ki, amit a gyakorlatban nem tudunk aprópénzre váltani.

Egy reális integrációs program tehát térben és időben determinált. Akkor, amikor a KGST-közösség integrációjának kibontakoztatásáról,

2 „A két Európa” gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.

3 I. m. 250. old. és 267–278. oldalak.

4 I. m. 255–257. és 276–278. old.

továbbfejlesztéséről, ennek intézkedési tervéről beszélünk, abból kell kiindulnunk, hogy

- a KGST-be tömörült országok zöme — mégpedig az intenzív gazdasági integrációra leginkább érett zöme — *Kelet-Európában* fekszik: Kelet-Európát itt elsősorban nem földrajzilag, hanem történelmileg értem;
- a gazdasági integráció kulcskérdése a *gazdaságfejlesztési stratégiák* összhangba hozása, figyelemmel az országcsoport belső fejlődési lehetőségeire és világ gazdasági helyzetére egyaránt;
- a KGST-ben tömörült országok gazdasági fejlődése sajátosan *szocialista* fejlődés.

Az integrációs munkamegosztásnak tehát hármas alapvető feladatot kell megoldania: elő kell segítenie a tagországok *szocialista irányban* való gazdasági fejlődését *hosszú távon*, mégpedig a sajátos *kelet-európai* fejlesztési problémákra való reális, kollektív megoldások nyújtásán keresztül. Szeretném kiemelni, hogy *az integrációs együttműködés sikerének próbaköve mindenekelőtt a hosszú távú perspektíva nyitása az együttműködésben résztvevő nemzetgazdaságok számára*. Ezért illik össze szorosan az a két fogalom, amelyet a jelen könyv címéül választottam: a gazdasági integráció és a gazdasági stratégia.

A továbbiakban kifejtett gondolatmenet kialakításához igen nagy segítséget kaptam kollégáimtól, ezúton is köszönetemet fejezem ki nekik.

ELSŐ RÉSZ

A szocialista gazdasági
integráció világgazdasági
közege a hetvenes évek
elején — közepén

A tőkés világgazdaság válságának új szakasza és a szocialista alternatíva

A tőkés rend nagy történelmi tette a termelés *társadalmivá tétele*. Ez a gazdaság fejlődésének négy vetületben is exponenciális előrehaladási irányát eredményezi: *a)* gyorsul a specializáció üteme; *b)* gyorsul a technológiák méreteinek növekedési üteme; *c)* gyorsul a használatba vehető cikkek tömegének és választékának növekedése, és végül *d)* gyorsul az elavulás mértéke is. Mindezt a társadalmi munka termelékenységének gyorsuló növekedése — mint szintetikus mutató többé-kevésbé tükrözi. A termelékenység társadalmi méretű növekedése feltételezi a bevont termelési tényezők közötti *arányok* gyorsuló ütemű eltolódását a technika javára, miközben a társadalomnak mind hatalmasabbá váló technikai apparátus működtetéséhez (abszolút mértékkel nézve) mind több és több emberi és természeti erőforrást is be kell vonnia.

Minél mélyebb a specializáció, minél gigantikusabbak a technológiák, annál nagyobb embertömegek óraműpontosságú együttműködésére van szükség ahhoz, hogy a termelési gépezet mozoghasson: s annál nagyobb egy-egy gazdasági döntés hatása az újratermelési folyamat növekedési ütemére, egyensúlyi viszonyaira — s végeredményben az emberiség sorsára. A tőkés tulajdon határain *belül* a rendelkezésre álló termelési tényezőkkel való racionális gazdálkodást egy adott ismérv, a rentabilitás ismérve irányítja. Egyben a rentabilitás meghatározza azokat az optimális arányokat is, amelyek szerint a technológiában a különböző termelési tényezőket összekombinálják. Egy alacsony koncentrációjú, de nagyszámú tőke által uralt, lényegében anarchikus piacon a kereslet-kínálat pillanatnyi viszonyai, s egyben a magánprofit-

elv — rövid távú szabályozó. A szervezetlen piac „ultrarövid” konjunkturális ingadozásaihoz nap mint nap alkalmazkodni kényszerülő tőkés vállalatnak a termelési tényezőkkel való nagyfokú „virmanolási” lehetőségekkel kell rendelkeznie: az áruból gyorsan kell pénzt csinálni, a pénzből árut, a lökészerűen jelentkező maximális teljesítményhez — az alacsony koncentrációjú, viszonylag primitív műszaki színvonalú munkaeszközök gyors beszerzési lehetőségein felül — mindenekelőtt értenie kell a szükséges munkaerő gyors felhajtásához. *Vállalaton belül* azonban a munkaerő-tényezőt nem méretezheti maximális teljesítményre, ehhez tőkeereje igen kevés. Kialakul a *munkánélküli „tartalék hadsereg”*, ez — a tőke logikája szerinti racionalitás szempontjából — elengedhetetlen termelési tényező-gyűjtőmedence, amely azonban túl azokon az emberi szenvedéseken, amelyeket okoz, az *össztársadalmi racionalitás szempontjából óriási pazarlást jelent a legértékesebb termelőerővel, magával az emberrel*. Össztársadalmi szinten persze pazarlóan bánik a tőke a beruházásokkal és a természeti erőforrásokkal is, ezek azonban még nem bukkannak felszínre. A XIX. században a kockára tett tőke, egyenként nézve még igen kicsiny, s a kockázat teljes mértékben a tulajdonos vállán nyugszik. A tőke földrajzi terjeszkedése még kezdetén tart, a föld könnyen hozzáférhető természeti erőforrásainak nagy része még nincs feltárva. A füstös, egészségtelen gyárnegyedek még csak itt-ott rúttják a tájat. *A XIX. század pazarlásának fókuszpontjában a munkaerő áll*. Az újratermelési ciklus igen tekintélyes hányadában jelentős a munkánélküliség. A munkaerő az egyetlen termelési tényező, amelyhez a tőke sajátmagának hosszabb időre való lekötése nélkül hozzájuthat, s egyelőre még bőségesen hozzájuthat. Pazarlásra termett lényé dühödten veti rá magát hát erre a termelési tényezőre, s áthárítja rá saját szervezetlenségének, tökéletlenségének összes hátrányos következményeit.

Az újratermelés ciklikusságának amplitúdója a *monopolista* szerkezetű tőkés társadalomban *gyorsuló* ütemben nő, s mind elviselhetetlenebbé válik ösztársadalmi szinten. A természeténél fogva *terjeszkedésre* beállított kapitalizmus mindent megtesz, hogy e számára kényelmes létformát megőrizze. A gépesítés üteme a munkabér függvénye, ez pedig az ipari tartalék hadseregé. A technikai fejlődés lassacskán megérleli a munkafolyamatok komplex géprendszereinek terveit, az energetika,

alapanyagok és szállítás gyökeres átalakításának műszaki lehetőségeit. Mindez a XX. század második évtizedének végére nagyjából rendelkezésre áll. A tőke azonban még nem adja meg magát: terjeszkedését — melynek az országhatár már rég nem akadály — világméretűvé teszi, s ha elfogy a szabad terület, más tőkék rovására próbálja — alapvonásai-
ban még mindig extenzív módon — haszonszerzési lehetőségeit bővíteni. Háborúk és gazdasági válságok váltogatják egymást, mind gyakrabban és mind pusztítóbban. *A XX. század első fele a ciklikus fejlődés, valamint a tőkés terjeszkedés — egyben az emberi termelési tényezővel való gát-
lástalan pazarlás — lehetetlenülésének korszaka.*

A tőkés társadalom, hogy megindult bomlását feltartóztassa, kénytelen rendszerétől részben idegen eszközökhöz nyúlni, a makroökonomiai szintű piacszabályozáshoz és az intenzifikáláshoz. Az állam gazdasági szerepének növekedése ebből a nézőpontból szemlélve nem más, mint a magántőke „szuverenitása” egy részének feláldozása, más oldalról a magánjellegű döntési központok cselekvésének koordinálása nemzeti-makroökonomiai szinten. A nemzeti és nemzetközi államkapitalizmus azonban — végeredményben idegen szövet marad a tőkés társadalom szervezetében. A nemzeti szintű gazdaságpolitika, amely akkor volna igazán hatékony, ha az *össztőkés* érdekeket juttatná érvényre az összes tőketulajdon koordinálása árán, szükségszerűen alákerül egyes csoportosulások érdekeinek. Minél kiélezettebb a gazdasági helyzet, annál nagyobb a birkózás a gazdaságpolitika feletti hegemoniáért. A tőke „maszek” természete immunreakciót vált ki szuverenitásának korlátozásával szemben. Ez teszi ideiglenessé és viszonylagossá a termelés társadalmasítottságával való tőkés kompromisszumot. Ugyanakkor a viszonylagosan „szélcsendes” időkben, amikor a kohéziós erők túlsúlyban lehetnek a diffúziós tendenciákkal szemben, az állami monopolkapitalizmus ténylegesen hatalmas eredményekhez vezet, olyan közeget hoz létre, amelyben a terjeszkedési tendencia *mellett* (sokszor *felett*) érvényre tud jutni az intenzifikálódási tendencia is.

A termelőerők tömeges intenzifikálódásának elsőrendű feltétele az újratermelés ciklikusságának igen erős letompítása. Ennek szerves része a teljes foglalkoztatottság biztosítása (vagy legalábbis a munkaerő-tartalék minimális szinten tartása), a nemzeti jövedelem jó részének a költségvetésen keresztüli átfuttatása, s egyben újraelosztása, a verseny-mechaniz-

musok hatásainak adminisztratív vagy fél—adminisztratív úton való befolyásolása.

A ciklus a második világháború óta valóban alapvetően módosult. Nem mondhatjuk, hogy *megsemmisült*, mivel állandóan hatnak olyan spontán erők, amelyek a ciklikusság felé nyomják a tőkés nemzetgazdaságokat — s rajtuk keresztül a világgazdaságot is. Amit azonban a permanenssé vált, és tendenciájában erősödő állami és államközi beavatkozás sikerrel kitörölt a fejlődésből, az a katasztrófális munkanélküliséggel járó erős termelésviisszaesés szakasza, valamint a hullámzás *tízéves* periodicitása.

Igaz, hogy ezt meg kellett előznie a technika *hadiipari* felhasználásának — melynek közgazdasági rációja a kutatások és gyártás-megszervezés költségeinek állami finanszírozásában keresendő. *A magántőke költségei a modern technika polgári szükségletekre való adaptálására szorítkozik.* A gigantikus katonai gépezetek fenntartása és „működtetése” a világméretű és lokális háborúk, a fegyverkezési és atomveszély, valamint a katonai szempontból irányított úrkutatások — mint a modern technikai forradalom szükséges első fokozata —, ismét óriási pazarlást hoz magával a termelési tényezőkkel.

A jelenlegi gazdasági fejlettségi szint, amelyet oly előszeretettel tulajdonítanak a kapitalizmus „*reneszánsza*” termékének, a termelőerők meleg- és hidegháborús pazarlásának méhében fogant. A tőke természetétől lén yegében idegen állami és nemzetközi makroökonómiai gazdaságpolitika „*művi beavatkozása*” volt a bábája, s a gyors fejlődés kibontakozása mintegy négy évtizedet vett igénybe.

Abban a fejlődésben, ami a tőkés társadalom szerkezetében végbement, az előzőekben körvonalazott változások nyomán kibontakozott, sok új minőségi elem található. Mindezek összessége a tőkés társadalmi rend *általános válságát* eredményezi. Ennek jelenkori szakaszára jellemző a válságtüneteknek a termelőerők gyors fejlődésével *egyidejű* jelentkezése. Ez olyannyira érvényesül, hogy a felületes vagy elfogult szemlélő egyes időszakokban a gyors technikai-gazdasági fejlődést látva hajlamos elfeledni, vagy legalábbis a „*növekedés nehézségeiként*” szemlélni azokat a mély, a rohamosan mélyülő ellentmondásokat, amelyek valójában megelőzik s egyben árnyékként *követik* a fejlődést.

A termelőerők fejlődésének századunk közepén kibontakozott új

szakaszát „technikai-tudományos forradalom” elnevezéssel illetjük. Kétségtelen, hogy a technikai ismeretekben, valamint a munkafolyamatokban olyan jellegű változások is mentek végbe, amelyek *gyökereseknek és minőségileg magasabbrendűeknek* mondhatók, ezért logikánk nem tiltakozik az elnevezés ellen. Ezt a folyamatot, amely a tőkés világrendszer legfejlettebb gócaiban az ötvenes években megindult és a hetvenes évekre elég széles mértékben elterjedt, tőkés társadalmi körülmények között nem feltétlenül az emberiség egésze érdekeinek figyelembevételével bontakoztattak ki. Ebben nem maga a technika hibás, nem is azok a tudósok és mérnökök, akik a technikai újításokat létrehozták, hanem a társadalmi környezet, amely akarva-akaratlanul deformálja a technikai haladás irányát.

Szeretném felhívni a figyelmet arra a néhány momentumra, amit a világgazdaságnak a technikai-tudományos forradalom, kibontakozása óta megtett alig több, mint két évtizedes fejlődéséről a társadalomtudomány szinte együnetlenül megállapított:

a) A termelőerők gyors fejlődése többé-kevésbé proporcionálisan *csak a földkerekség kisebb hányadán* tudott kibontakozni. Az úgynevezett „fejlődő” országokat magában foglaló hányadot pedig, amely az emberi nem abszolút többségét teszi ki, a technikai-tudományos forradalom *alig mozgatta meg*. A technikai haladásnak a fejlett tőkés világból való kisugárzásai esetlegesek, rendszertelenek és torzok, ily módon hatványozzák a gazdasági elmaradottságból eredő összes nehézségeket, ahelyett, hogy közelebb hozták volna megoldásukat. A nem szocialista világ fejlődése divergensebbé vált, mint bármikor. A fejlett és fejletlen gazdaságok közötti szakadék nagyobb, és gyorsabban növekszik, mint a történelem folyamán valaha is. *A termelőerők gyors fejlődése a tőkés világ ipari-tudományos gócpontjában a világgazdaság gyorsuló polarizációjához vezetett*. Egyben a végletekig élezte ki a fejlődő gazdaságok elmaradottságból származó olyan alapproblémáit, mint a túlnépesedés, az éhezés, a duális gazdaság, az infrastruktúra hiánya, a függés. Más oldalról pedig a fejlett tőkés társadalom a fejlődő társadalmakat „megfertőzte” olyan betegségeivel, mint a szűk elitrétegek kielégíthetetlen luxusszomja, a demonstrációs fogyasztás, a túlméretezett bürokrácia, a militarizmus, nacionalizmus. Mindez pattanásig feszült gazdasági és társadalmi helyzeteket eredményez a fejlődő országokon belül, de a

világgazdaság és politika egészében is, amelynek hosszú távú következményei beláthatatlanokká és kiszámíthatatlanokká válhatnak.

b) A tőkés világnak azon a kisebb hányadán, ahol született, kibontakozott és elterjedt a technikai-tudományos forradalom, a legjobb úton halad afelé, hogy *prostituálódjék*.

Egyfelől a fejlesztést, amennyiben a *tőkésállamok* fennhatósága alatt folyik, közvetlenül vagy közvetve *társadalomellenes indítékok* mozgatják, hatalmi célok szolgálatába állítják. A fejlett tőkéshatalmak a kutatást, s annak technikailag hasznosított eredményeit *monopolizálni* igyekeznek, katonai, politikai és gazdasági hatalmuk megszilárdítására és kiterjesztésére használják fel. Nem *innovációs*, hanem *domináns* gazdaságok és társadalmak születnek, próbálják váltani — vagy legalábbis ellensúlyozni — egymást. A kutató és fejlesztő tevékenység a hatalmi versengés kitarthatójává válik.

Másfelől a különböző hatalmi és cégérdek konkurenciája függvényében folyó tudományos kutató és műszaki újító tevékenység a tényleges és áleredmények, a tényleg hasznos és haszontalan újítások teljes káoszához vezet. A termelői és fogyasztói piacot a monopolista vállalkozások soha nem látott módokon és mértékben manipulálják. E manipulációs tevékenység gyújtópontjában a termékek *elavulásának mindenáron való gyorsítása* áll. A termelőberendezések, tartós fogyasztási cikkek erkölcsi kopásának üteme már rég nem a tényleges használhatóságuk elavulásának mértékében előzi meg a fizikai elhasználódásukat, hanem egy hatalmas gépezet által diktált divathullámmás nyomán. A fogyasztási szokások már régen nem a növekvő, kiteljesedő emberi szükségletek függvényében változnak, hanem a divatdiktátorok hajcsármunkája által irányított módon keletkező és változó státusszimbólumok születése, virágzása és elhalása gyorsuló ütemének függvényében. Ebben a boszorkánytáncban az *igazi* technikai újítások reménytelenül és elválaszthatatlanul keverednek a *kóklerkedéssel*. A kutatási és innovációs tevékenység a fogyasztó pénzéért való hajsza kritikátlan kiszolgálójává válik.

c) Mind a hatalmi, mind az üzleti konkurenciának alávetett, ördög-motollaként felpörgetett, egy gigantikus méretű pazarlásra épült, és — sui generis — azt állandóan bővülő mértékben újratermelő, termelő-apparátus hatalmas méretekben *falja a termelési tényezőket*: a föld-

kéreg és felszín kiaknázható természeti javait, a termelőképes munkaerőt és a beruházásokat egyaránt, anélkül, hogy az ezekkel való racionális, társadalmi méretű gazdálkodás feltételeit, az újratermelés lehetőségeit biztosítani tudná.

A magánvállalkozás profitelve a *kitermelőtevékenységet* a legkönnyebben kiaknázható energiaforrások, ércek és mezőgazdasági termelési lehetőségek felé orientálja. A feldolgozótevékenység és az elosztási hálózatok ezekre a kitermelő bázisokra olyan technikai kultúrákat fejlesztenek ki és olyan tőkevolumeneket építenek rá, amelyek megtérülése hosszú évtizedek alatt lehetséges. Közben párhuzamosan nem gondoskodnak a nehezebben hozzáférhető természeti források birtokbavételének előkészítéséről — beleértve ebbe a természettudományos és műszaki kutatásokat, feltárómunkát is —, valamint az új technikai kultúrák időben való kialakításáról és a fokozatos áttérés lehetőségeinek szervezett megteremtéséről. Így aztán egy adott technikai kultúra geológiai alapjának bármilyen okból származó összeszűkülése az egész termelési rendszert alapjaiban képes megrázni. Ennek hatásaként a tőkés világ időről időre „futurologiai konfliktusokba” keveredik, hisztérikus energia- és anyagválságokat él át. A polgári közgazdaságtudomány apokaliptikus víziókba bocsátkozik az emberi civilizáció törvénytelen hanyatlását illetően, amelynek egyik oka a természeti kincsek kimerülése.

Ugyanennek az éremnek a másik oldala az emberi környezet elszennyezése. A technikai-tudományos forradalom korában, ahogyan a kitermelhető természeti kincsekkel nem lehet elszigetelten és rövidlára gazdálkodni, a termelés és az emberi életfolyamatok hulladékaival sem. Az emberiség kezében túl nagy termelőapparatús összpontosult, s maga az emberiség is túlságosan koncentrált ahhoz, hogy a saját ökológiai viszonyaival való igen racionális gazdálkodás gazdasági tevékenységének ne váljék központi problémájává. A tőkés vállalkozástól azonban utópia volna azt várni, hogy saját költségein és árbevételein túli összefüggésekben gondolkodjék és cselekedjék. Az ipar ezért szennyezi a vizet, a levegőt, a talajt, s így ontja a lakosságnak azokat a közlekedési eszközöket, csomagolóanyagokat, vegyszereket, amelyekkel maga a lakosság szennyezi tovább saját életerét. A mezőgazdaság pusztítja és mérgezi a talajt, irtja az erdőket, s ezáltal kihúzza az emberiség alól a több-

termelés felé való törekvés közben, az élelmiszer-termelés, sőt a légköri oxigén regenerációjának távlati feltételeit. Így aztán az egész magánvállalkozáson felépülő technikai civilizáció, amely az emberi kényelmet hirdeti — képes lakhatatlanná tenni planétánkat.

Végeredményben lezárul a kör. Azért, hogy a termelők és fogyasztók pazarló módon használjanak fel gyorsuló ütemben növekvő tömegű és gyorsuló ütemben elavuló, cserélődő árutömegeket (mert ez üzleti és hatalmi érdek), a fejlett tőkésországok társadalma mind nagyobb mennyiségű eleven munkát fektet be (illetve a dolgozó lakosság munkaidejének mind nagyobb hányada használódik fel *eleve* a pazarlás tárgyát képező termékek gyártására). A termelőberendezések mind nagyobb hányadát ruházzák be *eleve* olyan célokra, hogy a pazarlásra termelő emberek mind termelékenyebben tudjanak termelni, közben pazarolják a bányakincseket, a termőföldet, a levegőt, a vizet — magát az ember lételemét.

A tudományos-technikai kutató és újító tevékenység ilyen körülmények között akarva-akaratlanul a pazarlás katalizátorává válik. A tőkésállam és az államközi gazdasági intézmények a szervezeti koordinációs keretet biztosítják a világméretűvé és kolosszális mértékűvé vált pazarláshoz. A nemzetközi kereskedelem és pénzügyi rendszer pedig ragályként terjeszti a pazarlást.

Visszakapjuk tehát a tőkés alap-antagonizmust a maga, a marxizmus által már régen megfogalmazott meztelen valóságában; csak a XX. század második felében ráakódott új jelenségeket kell az antagonizmus jegyeiként *felismernünk*. Amint a termelés társadalmasodása előrehalad — s ennek összetevője a termelőerők fejlődése csakúgy, mint a nemzeti és nemzetközi vállalatbirodalmak eluralkodása, vagy a magántulajdonos vállalkozások nemzeti és nemzetközi keretekben való koordinálási kísérletei —, úgy válik mind életveszélyesebbé — most már az egész emberi nem szempontjából — a gazdasági folyamatok magánvállalkozási keretekben való megszervezettsége. Az újratermelés ciklikusságát — amikor az már végképp tarthatatlanná vált — sikerült megfékezni. Azonban ez a megfékezés — éppen azért és azáltal, mivel *tőkés* keretek között, *tőkés* módon ment végbe — szükségszerűen magával vonta a fejlődés világméretű végletes polarizálódását, valamint az összes termelési tényezőkkel való végletes pazarlást. Mindez olyan katonai, gazdasági,

politikai, sőt biológiai konfliktusok melegágyává válhat, amelyek romboló hatásait ma még fel sem tudjuk mérni.

Az előzőekben kifejtettek két szempontból térnek el a Római Klub által kidolgoztatott „A növekedés határai” c. munkában foglaltaktól. Mindenekelőtt nem hiszek a nullára leszorított növekedés lehetőségében és célszerűségében.

Egyfelől a világ még messze nem tart ott, hogy a gazdaság mennyiségi növekedését nélkülözni tudja. Az egy lakosra jutó nemzetijövedelem-termelés világátlagos még az 1000 dollár alatt van: tehát relatíve igen szerény szinten. Ahhoz, hogy az emberiség 2/3-át kitevő fejlődő országok a fizikai nyomorból kiemelkedjenek, az iparosodott világnak a jövőben óriási anyagi segítséget is kellene adnia. Ez másképp, mint a gyors növekedés továbbvitelével — megvalósíthatatlan.

Másfelől azt sem hiszem, hogy a világ demográfiai, gazdasági, politikai — sőt — ökológiai egyensúlyának, ma már szemmel látható felbomlási tendenciáját egy ma felvetett, *pusztán* gazdaságpolitikai intézkedésekre szorító koncepció meg tudná akadályozni. Hogy úgy mondjam, féktávolságon belül vagyunk.

Ha tehát a Római Klub előrejelzését realisnak fogadom el — 2000-re, 2100-ra vagy akár későbbre is —, utópiának kell tartanom a „zéró fejlődés” megoldási módját. Ha viszont feltételezem, hogy osztársadalmi, szervezett intézkedéssel (nem nullára leszorított fejlődéssel — mert az ez az egész emberi történelemnek ellentmondana —, hanem a polarizáció és a pazarlás megszüntetésével) megelőzhető a kataklizma, akkor ezt realisan megvalósíthatónak csak a társadalom szerkezetének gyökeres megváltoztatásával tartom elképzelhetőnek. A polarizálódás és pazarlás felszámolásához a termelési tényezőkkel és a termelés eredményeivel való osztársadalmi szintű s az osztársadalom érdekének megfelelő gazdálkodást kell megvalósítani. Meg kell oldani, mégpedig véglegesen és gyökeresen a tőkés módon megszervezett társadalom alap antagonizmusát. Nem a jövőendő generációkat, nem is a gazdasági fejlődést, hanem *a kapitalizmust kell feláldozni* ahhoz, hogy az emberiséget fenyegető veszélyeket elkerüljük.

Most érkezünk a gondolatmenet tulajdonképpeni ugrópontjához. Vajon a társadalom szocialista átszerveződése biztosíték-e azok ellen a káros — s végső kimenetelükben tragikussá válható — tendenciák

ellen, amelyek a modern tőkés társadalmat fenyegetik? A már létező szocialista társadalmak, fennállásuk történelmileg rövid időszaka alatt is jelentős eredményeket tudnak felmutatni a polarizáció és a társadalmi pazarlás elleni küzdelemben. A tervgazdálkodás bevezetése lehetőséget adott az elmaradott országrészek gyors fejlesztésére, a tervszerű, hosszú távú munkaerő-gazdálkodás a munkanélküliség felszámolásán túlmenően lehetővé tette az oktatási-képzési tevékenység összehangolását a struktúraalakítási koncepciókkal. A természeti javak feltárása és kihasználása is hosszú távú tervek szerint folyik, s a termelői és fogyasztói felhasználásban a szükségletek kielégítése a cél, nem a mindenáron való eladás. Szigorú környezetvédelmi intézkedések fékezik a szennyeződést. Mindezt a szocialista országok jelentős anyagi áldozatok árán érték el, sokszor igen nehéz gazdasági és külpolitikai körülmények között.

Hadd tegyem hozzá, hogy az említett eredmények ellenére *önmagában* a szocialista hatalom, a termelőeszközök társadalmi tulajdona és a tervszerű *gazdálkodási mód* nem látszik elégséges biztosítéknak sem a társadalmi polarizálódási tendenciák, sem a termelési tényezőkkel való pazarlás ellen, pusztán minőségileg kedvezőbb lehetőségeket teremt arra, hogy a társadalom elkerülje mindezeket. Más szóval a szocializmus nem hoz létre olyan *spontán* folyamatokat, amelyek automatikusan a társadalom fejlődésének kedvező irányában hatnak, hanem „csak” annak a feltételeit, hogy a tudatos, szervezett társadalmi cselekvés *sikerrel* küzdje le az emberiség jövőjét fenyegető tendenciákat. Nem nyugtathatjuk tehát magunkat azzal, hogy a földkerekség szocialista harmadán eleve *semmi* esélye nincs a természeti erőforrásokkal, munkaerővel és termelőeszközökkel való rablógazdálkodásnak, vagy a környezet vesztes elszennyeződésének. Ugyanígy a ma még tőkés társadalomban élő népek sem áltathatják magukat azzal, hogy a termelőerők magántulajdona eltörlésének, valamint a szocialista társadalmi szerkezet vázának *puszta* létrehozásával, automatikusan, egyszer s mindenkorra el tudják vetni az emberiség előzőekben vázolt nagy gondját. Az ellenben igaz, hogy e kezdeti forradalmi lépés megtétele *nélkül* sem az egyes nemzeteknek, sem az emberiség egészének nem sok esélye van arra, hogy a kataklizma árnyékából véglegesen kikerüljön.

A szocializmus, a modern társadalom adekvát mozgásformája, annyiban, amennyiben véglegesen és gyökeresen megszünteti a termelési tényezők és

megtermelt javak feletti mikro- és makroökonómiai szintű döntések elidegenedtségét az osztársadalom érdekeitől. Összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetősége van a beruházások, a termelő embertömegek, a megtermelt javak és az emberi környezet magas fokú tudatossággal való megszervezésére, a racionális gazdálkodásra a természet kincseivel és az emberi tevékenységgel, mint bármely más előző társadalomnak. Ha ezzel a lehetőséggel a szocialista társadalom jól sáfárkodik, úgy mindig módjában lesz a tudományos és műszaki kutatások, a képzés, a beruházási és termelőtevékenység széles körű és messzire előrelátó megszervezése. Ennek eredményeképpen fokozatosan csökken a fejlettségi és műveltségi szakadék a népek között, biztosítható az elegendő élelem és a kultúrál, magas színvonalú élethez szükséges ipar nyersanyagellátása a növekvő számú emberiség számára.

Minden attól függ, milyen életmódot, milyen jellegű jólétet teszünk a szocialista gazdaságpolitikai célrendszer alappillérvé.

Azt hiszen, nem kell részletesebben bizonyítanom, hogy minden technikai és gazdaságfejlesztési modell egy — ösztönösen vagy tudatosan kialakult — életforma-modellre épül. Ez az életforma-modell, tükörképe a termelőerők fejlettségének is és egyben a társadalmi berendezkedés módjának is. A termelőerők fejlettsége azt az általános szintet határozza meg, amelyen a szükségletek kielégíthetők, valamint alternatívákat kínál a társadalmi fogyasztás alapstruktúráját illetően. A társadalmi rend választ ezen alternatívák között aszerint, hogy melyik felel meg leginkább a döntési körök közepén helyet foglaló osztályok, rétegek, csoportok érdekeinek. Ezt az érdeket sugározza szét életideálként az adott társadalom egész gazdasági, politikai ideológiai felépítménye a teljes lakosság felé.

Az ilyen módon ösztönösen kialakult, egy osztály vagy csoport által manipulált, esetleg társadalmi szinten tudatosan kialakított életforma sajátos kölcsönhatásba kerül azzal a termelőapparátussal, amely annak feltételeit létrehozza. Ha az életformát az osztársadalmi érdekektől elidegenedett osztályérdekek sugallják, az ezek hatására, de önálló módon kibontakozó állami, csoport- és magántörekvések erősen deformálhatják, végső soron tönkreteszhetik a termelőapparátus egészét, a természetet is, a munkamegosztási struktúrát is, de magát az embert is. Ez a folyamat kezd kibontakozni szemünk láttára a tőkés világban.

A termelőapparatús tönkretétele tehát az életformánál kezdődik, nem pedig a tervezhetetlenségnél vagy tervezhetőségnél. *A veszély szempontjából teljesen közömbös, hogy a társadalmi berendezkedés lényegéből fakadó életforma végső hatása-e a természet és a termelőapparatús tönkretétele, vagy egy máshonnan kölcsönzött életideálé.*

A két társadalmi rendszer egymás mellett élése, mégpedig olyan körülmények között, amikor a tőkés világgazdasági szektor *csúcsai* még jóval magasabb technikai-gazdasági fejlettségűek, mint a szocialista világ, felfokozott demonstrációs hatással kell számolnunk. Önként kínálkozik a fejlett termelőerőkkel rendelkező, magasabb fogyasztási szintet biztosító társadalom *életformájának lemásolása*, annak nyilvánvaló kapitalista kinövései nélkül is. Ugyancsak kínálkozik a technikai szempontból fejlettebb *termelőerők lemásolása is*. A *lemásolást* szeretném külön kiemelni, vagyis az életmód és technika elemeinek válogatás nélküli, kritikátlan átvételét. Mindez a szocialista társadalmakba *behurcolhat* egy olyan fogyasztási és termelési struktúra kialakítására való törekvést, amely ugyancsak a termelési tényezőkkel való társadalmi méretű pazarláshoz vezet. Egy előrehaladott stádiumban e törekvések struktúrává merevednek, visszafordíthatatlanná válnak. A dolog különös veszélye abban van, hogy a társadalom hosszú ideig nem érzékeli e fejlődés szocializmusellenes, káros hatását, hiszen *nem* alakulnak ki végletes differenciák nemzeti, osztály- és réteg-életszívonalak között, *nem* militarizálódik sem a technika, sem a társadalom, *nem* keletkeznek kiáltó társadalmi igazságtalanságok sem a döntési, sem a fogyasztási szférában. „Csak” azt örökli a kizsákmányolásmentes társadalom a kapitalizmus-tól, hogy a jólét nagyon sokba kerül. Az adott jólét olyan technikán nyugszik, amely rablógazdálkodást tételez fel, s végül is az emberiség természeti élettere kimerül.

Világos, hogy a szocialista társadalomnak, legyen az nemzeti vagy regionális nemzetközi keretekben szervezett társadalom, erre az útra nem szabad rálépnie. *Nem elég a kizsákmányolás és az anarchia felett úrrá lennünk, nem elég tervgazdálkodást bevezetnünk és nem elég a kapitalizmusnál gyorsabb fejlődést produkálnunk. A szocialista társadalmaknak olyan új, vonzó életformát kell kigyúrniuk, amelyre a termelési tényezőkkel való igen átfogó, igen hosszú távú és igen racionális gazdálkodást lehet ráépíteni.*

Ma még nem beszélhetünk arról, hogy bármelyik szocialista országban ez az új — a tőkéstől minőségileg különböző — életforma teljes egészében kiforrott volna: útkeresések, kísérletek folynak. Néhány alapvető kritériumát azonban már biztosan ismerjük. Ezek a következők:

a) A szocialista életforma középpontjában a társadalom számára hasznos tevékenység áll, mégpedig olyan formában, hogy e hasznosság a csoportok és egyének számára tudatosítva van. A társadalmi rétegek, termelőcsoportok és egyének jóléte annak függvényében alakul, ahogyan maguk hozzájárulnak a társadalmi jólét emeléséhez. Ennek egyenes következménye az egyéni és csoportjólét jóval kisebb szóródása a társadalmi átlag körül, mint bármely más eddigi társadalomban, hiszen a munkavégző képességekben, illetve a kifejtett munkamennyiségekben nem lehet akkora differencia egyének és kollektívák között, mint amekkora differencia a felhalmozott magánvagyonokból adódhat.

Ez egyfelől feltételezi az egyéni reáljövedelmek közötti viszonylag jóval kisebb különbséget, mint az osztálytársadalmakban (annak ellenére, hogy a társadalom számára kifejtett munkák mennyiségében és minőségében mutatkozó differenciák elég jelentősek maradnak), másfelől megköveteli az egész termelőapparátus idomulását a sajátos struktúrához. A szocialista jólét — azaz csak a munka által differenciált jólét — növelését az új, magasabb igényeket kielégítő termékek és termékrendszerek igen nagy tömegű gyártására és gyors elterjesztésére alkalmas termelési struktúra jellemzi. A jólétet valóban növelő termékeknek és termékrendszereknek hamarabb kell tömeges méretekben elterjedniük, mintsem, hogy előbb, hosszabb-rövidebb ideig kiváltságos rétegek státuszszimbólumaiként éljék életük „virágkorát”. Világos, hogy egy ilyen életszínvonal-modell sajátos termelési szerkezetet, beruházáspolitikát és vállalati reakciórendszert követel, jelentősen eltérőt a kapitalizmusétól, de érezhető hatással van a műszaki kutató és fejlesztő tevékenység irányára is.

b) A szocialista életforma hasznos társadalmi tevékenység-központúsága nemcsak a termelés szférájára terjed ki, hanem a felhasználásra is. Hasznos munkával megszerzett jövedelmét a szocialista társadalom embere ugyan belátása szerint fogyaszthatja el, mégsem minden megkötöttség nélkül. A fogyasztás sem okozhat sem anyagi, sem erkölcsi kárt a társadalomnak. Az egyes egyének fogyasztási szokásai nem za-

varhatják mások egészségét, nyugalját, pihenését, művelődését, nem rombolhatják az ökológiai közeget stb. A szocialista ember jóléte — okos alkalmazkodás egyben a környezet feltételeihez. Ennek egyáltalán nem biztos, hogy a jólét *fokának* rovására kell mennie; ellenkezőleg, a gazdagság, kényelem, higiénia és kulturáltság színvonala csak nyerhet azáltal, hogy a társadalom *eleve* kizárja ezek mások rovására való élvezését.

Ez azonban egyben azt is jelenti, hogy a javak kínálatának szerkezetét, a fogyasztói piacon megjelenő termékek minőségi jellemzőit *eleve* a társadalom által preferált irányban kell alakítani, a fogyasztói piacot ebben az irányban kell társadalmi szinten befolyásolni, nevelni. A társadalmi fogyasztási preferenciák első helyén a fizikai értelemben vett szegénység felszámolása, illetve újrakeletkezésének megakadályozása kell hogy álljon, beleértve ebbe a kulturált, higiénikus munka- és lakásviszonyok, ételmezés, ruházkodás, valamint a közlekedés feltételeinek biztosítását a lakosság valamennyi rétege számára, foglalkozástól, lakóhelytől és életkortól függetlenül. Ezzel egyidejűleg a fogyasztási preferenciák élvonalába tartozik a lakosság egészére kiterjedő, magas színvonalú oktatás és művelődés, valamint egészségvédelem igényeinek kielégítése, feltételeinek megteremtése. Mindezek együttvéve képesek biztosítani a szocialista életforma magasfokú kulturáltságát, amely kihat az emberek közötti viszonyok kulturáltságára, és végső soron visszahat a termelőerők fejlődési ütemére is. Ismét csak szeretném kiemelni, hogy mindez sajátos kutatási-fejlesztési és termelési kultúrák kialakítását követeli meg, olyanokét, amelyek jelentősen eltérnek a jelenlegi amerikai, nyugat-európai vagy japán kultúráktól.

c) Végül, a szocialista életforma — éppen az emberi viszonyok kiegyensúlyozottságának és kulturáltságának következtében lehetőséget ad a *jólétet biztosító fogyasztás jelentős hányadának kollektív módon való kielégítésére*, mégpedig, előreláthatóan jóval magasabb fokon, és társadalmi, valamint egyéni költségeit tekintve jóval olcsóbban, mint ahogyan azok az egyéni megoldások révén kielégíthetők a társadalom *kisebbsége* számára. — Nem számítva azt, hogy egynémelyikük (például a közlekedés, üdülés) egyéni megoldása tömegméretekben lehetetlenül, vagy csak az emberi környezet igen súlyos károsodásának terhére válhat lehetővé. — A szükségletkielégítés egy részének kollektív esz-

közökkel való megoldása felé több tényező is nyomja a szocialista társadalmakat. Egyrészt az a tényező, amit már az előzőekben említettem, hogy ti. a jövedelmi szintek közötti differenciák viszonylagos szűk határai számos szükséglet tömegmértévé válását jelentősen előrehozzák. Másrészt az is, hogy a magas színvonalú jólét kollektív eszközeinek megteremtése távlatilag jóval kisebb társadalmi ráfordítást követel, még akkor is, ha a központi beruházási igényei kezdetben nagyobbak is. Ennek elsőrendű jelentősége van olyan társadalmak számára, amelyek a szocializmust egy náluk technikai szempontból fejlettebb környezetben építik.

Mindez — nem kell különösebben bizonyítanom — sajátos népgazdasági struktúráról von maga után, akár az ipar áruszerkezetét, akár a szolgáltatótevékenységek jellegét és népgazdasági méretét tekintjük.

A szocialista életforma kialakításához szükséges ipari és szolgáltató ágak, rendszerek egyes elemei már részben működnek, a feladat konzekvens, átfogó rendszert alkotni ezekből az elemekből, és az egész technikai-gazdasági apparátust, mindenekelőtt annak távlati fejlesztését erre az eleve szocialista életformára méretezni.

Amikor azt fejtegetem, hogy a tőkés társadalom létfeltétele a makro-ökonómiai szintű pazarlás, egyben meg kell jegyezni azt is, hogy a gazdasági folyamatokat szabályozó magánprofitelv a mikroszférában a maximális takarékoságot parancsolja. Furcsa ellentmondás ez: *a tőkés vállalatok takarékosági hajszájának vég eredője az esztelen pazarlás nemzeti és világméretben.*

A szocialista országok mai gyakorlata mintha ennek az ellentmondásnak a fonákját példázná. Miközben társadalmisítottuk a gazdasági döntési köröket, hogy elejét vegyük az újratermelési folyamat anarchiájának, olyan mechanizmusok kezdtek hatni, amelyek kevésbé racionális gazdálkodásra ösztönöztek vállalati és ágazati szinten mind a munkaerővel, mind a beruházott vagyonnal, mind pedig a természettel. Ennek közismert jelei a „kapun belüli” munkaerő-felesleg, a szakképzettséggel való helytelen gazdálkodás, a beruházások drágasága, lassú üzembe helyezése és a vállalatok, valamint iparágak közötti versengés az állami beruházási pénzekért, a szükségtelenül magas anyag- és energiafelhasználás a termelésben. Mindennek az eredménye a termelési tényezők

működésének érezhető hatásfokvesztése, vagyis ugyancsak *pazarlás*, ha más indítóokból következően is, mint a tőkés rendszerben.

Nehéz volna számszerűsíteni és mérlegelni, melyik jár *nagyobb* veszteséggel: az a makroszintű pazarlás, amely a mikroszintű takarékosággal jár együtt, vagy az a mikroszintű pazarlás, amely a tervgazdálkodás mai módszerei mellett jelentkezik. Úgy vélem, nem is a kérdés illeten való felvetése a legfontosabb, hanem annak felismerése, hogy a mai szocialista társadalmak ellentmondásos gazdálkodása nem a társadalmi berendezkedés lényegéből ered. A szocialista országok mai gazdálkodási rendszerei nem tekinthetők kiforrottaknak. Egyrészt a félig fejlettség körülményei között, másrészt igen erős világpolitikai és katonai nyomás alatt alakultak ki, s végül rendkívül heterogén adottságú belső és nemzetközi közegben jöttek létre. Mindezek a tényezők a „tűzoltómunka”-szerű gyors, ideiglenes megoldásoknak kedveztek, amelyek biztosították az igen gyors ütemű, ciklikus ingadozásoktól mentes növekedést, az évszázados elmaradottság felszámolását a termelőerőkben. Ugyanakkor viszonylag kevés figyelmet szenteltek a termelési tényezőkkel való racionális gazdálkodásra egy-egy termelőegységen belül, a gyors és egyenlőtlen modernizálódás körülményei között. Mindez azt a *látszatot* keltette, mintha a magánprofitelv kiküszöbölése a mikroökonómiai szintű döntések meghatározó motívumai közül egyben végzettszerűen eljegyezte volna a racionális szocialista makroszintű tervgazdálkodást az irracionális vállalati szintű gazdálkodással. Valójában a magánprofit-elv a társadalmi szinten áttekinthetetlen munkamegosztás — jobb híján — utólagos szabályozásának mechanizmusa: olyan automatizmus, amelyre akkor van szükség, ha a gazdasági döntésekben a szubjektív tényezőknek még döntő szerepük van, mivel maga a gépi technológia még kevésbé határolja be egy-egy termelőegység működési lehetőségeit. Minél kisebb a szubjektív tényezők szerepe a technológiai folyamatok tervezésében, szervezésében és véghezvitelében, minél inkább maga a technológia szabja meg a munkaerő, termelőjavak és természeti javak egyáltalán felhasználható mennyiségét a termelési folyamatban, annál jelentéktelenebbé válik a vállalati (technológiai) szinten elpocsékolható termelési tényezők mennyisége az összfelhasznált mennyiséghez képest.

Amíg viszont a technológiák nem érik el ezt a szintet, az ideiglenes áthidalást adekvát érdekeltségű rendszerekkel, és társadalmi tudatfor-

málással kell biztosítani. Ezek az érdekeltségi rendszerek megpróbálják a termelési tényezőkkel való maximális — vállalati szintű — takarékos-ságot összeegyeztetni a társadalmi munkafolyamat maximális tervezhető-ségével, vagy — más oldalról nézve — megpróbálják minimalizálni a termelési tényezőkkel való vállalati gazdálkodás irracionális elemeit, s az ebből eredő pazarlási veszteséget anélkül, hogy jelentősen csökken-tenék az egész termelőfolyamat társadalmi szinten való tervezhetőségét. Ezeknek az irányítási rendszer-reform kísérleteknek legfontosabb, álta-lánosítható tanulsága eddig az, hogy *a szocialista makroszintű terv-gazdálkodás viszonyai között lehetséges a takarékos és rugalmas vállalati gazdálkodás megvalósítása*. Ugyanakkor az eddigi tapasztalatok — töb-bek között a magyar tapasztalatok — azt is megmutatták, hogy:

a) A közvetett irányítás elemeinek helyenkénti és esetenkénti „*túl-adagolása*”, a nyereségöszöntés szerepének túlbecsülése a termelési tényezőkkel való központi, racionális gazdálkodás fékvezéséhez vezethet. Ez ad hoc jellegű központi beavatkozásokkal csak rossz hatásokkal hárítható el, miközben e beavatkozások összezavarják a racionális vállalati gazdálkodásra ösztönző mechanizmusokat is.

b) Ugyanez persze fordítva is igaz: a vállalati szintű ösztönzőrend-szerek *erőltet*, „*tessék-lássék*” kezelése nem hozza ki a racionális vál-lalati gazdálkodásban *rejlő tartalékokat*, miközben elérőtlenítheti a központi tervező- és irányítószervek törekvéseit a termelési tényezőkkel való, nemzetgazdasági szintű gazdálkodás területén.

c) *Népgazdasági szektorok szerint is igen differenciált* az a helyes *mód*, ahogyan a két szisztéma egymással szerencsésen ötvözhető. A fej-lett technológiákon alapuló nagyvállalatok, az alapanyagipar és infra-struktúra más irányítási módszereket követel, mint a szétaprózott kis-és középüzemi hálózat, vagy a szolgáltatási szektor. Minél kevésbé fejlettek és minél heterogénebb módon fejlődtek ki egy ország termelő-erői, annál nehezebb a kettős követelmény optimumát megragadni.

Végül, de — sajnos — nem utolsósorban a szocialista világgazdasági szektornak egyelőre, hosszú ideig számolnia kell termelési tényezői tudatos, kényszerű „*pazarlásával*” is. Ez a katonai védelem feltételeinek fenntartási követelményei miatt is elkerülhetetlen, de azért is, mert a technikai fejlődés meggyorsítása érdekében természeti erőforrásainak egy adott hányadát a tőkés termelőgépezet rendelkezésére kell bocsátania

a technikaimport ellenértéke gyanánt. Végül arra is kell számítani, hogy elhárítsa a tőkés világban kialakuló környezetszennyezés legkárosabb hatásait is a szocialista országok gazdaságára és népeire. A szocialista társadalom termelőerőinek mindez nem elhanyagolható hányadát veszi igénybe a jövőben is, anélkül, hogy közvetlen hatással lehetne a gazdaság és jólét fejlődésére. Ezek az „együttélés költségei”, amelyek abban a mértékben csökkennek, ahogyan az együttélés politikai-katonai szembenállásból gazdasági együttműködéssé, versengéssé fejlődik, s amilyen mértékben a szocialista társadalom erősödik ebben a versengésben.

A társadalmi berendezkedés forradalmi megváltoztatásából eredő absztrakt lehetőség a pazarlás társadalmának az össztársadalmi racionalizálással való felváltására, s ezáltal az emberiség előtt fenyegetően tornyosuló kataklizmák elkerülésére tehát *gyakorlatban realizálható*, ha nem is minden nehézség nélkül, ha a kibontakozás ütemét belső és külső ellentendenciák jelentős mértékben fékezhetik is. A társadalom fejlődése előtti akadályok leküzdését, a továbbfejlődés zsilipjeinek kinyitását semmiféle fátum nem fogja elvégezni *helyettünk*. A marxizmus sohasem jósolta meg a társadalmi haladás automatikus érvényesülését. Az emberiségnek több elméleti alternatívája adódik saját jövőjét illetően. Módja van *nem változtatni* társadalmi viszonyain, s akkor a pazarlás gazdaságának hullámain evez valamilyen kataklizma felé. Módjában van *következetlen lépéseket* tenni saját jövőjének megalapozása érdekében, ezek nyomán a hanyatlás időszaka eltolódhat vagy előrehozódhat. De módjában van bátran és bölcsen *érelni* a történelem születőfélben levő lehetőségeit. A szocialista országok gazdaságstratégiája ez utóbbi utat választotta, szakítást a természet, valamint az emberi tudás és szorgalom kincseinek mindenfajta pazarlásával.

A kelet—nyugati gazdasági együttműködés reális távlatai

Az utóbbi években mind több jel mutat arra, hogy a nyugati tudósok, szakemberek — sőt, olykor politikusok — legjózanabb és leginkább távlatokban gondolkodó rétegei elkerülhetetlennek látják a két nagy társadalmi rendszer együttműködését a világbéke feltételeinek javítása, valamint a gazdasági előrehaladás érdekében.

A szocialista Kelet-Európa hozzájárulása ebben egyfelől nyersanyag-kincseinek, energiaforrásainak betáplálása lehetne az akut formában jelentkező energia- és nyersanyagellátási nehézségek áthidalására, másfelől hatalmas tudományos apparátusának és perspektivikus tervezési gyakorlatának rendelkezésére bocsátása a hosszú távon is hatásos megoldások elősegítése érdekében. „Cserében” — a modern technika tömeges átültetése a KGST-országokba — mindenekelőtt a Szovjetunióba — a még meglévő fejlettségi szintkülönbségek csökkentése céljából.

Ezek persze még mindig nem az üzleti körök közvetlen látószögében fekvő érdekeket kifejező törekvések. Ez utóbbiak Kelet-Európában változatlanul nagy eladási lehetőségeket remélnék feldolgozott ipari termékeik számára, olcsó, szakképzett munkaerő-forrást látnak, amely számukra kényelmesebben oldja meg a munkaerőhiányt, mint a sok problémával járó vendégmunkás-rendszer, vagy a nagy politikai kockázattal járó iparfejlesztés a fejlődő országokban.

Az együttműködésben való érdekelttségben jelentős erőviszonyeltolódás megy végbe, mindenekelőtt a Szovjetuniónak a nyugati piacokon való erőteljesebb megjelenése, valamint a „kelet-nyugati kereskedelem” Európán kívüli kiterjedése nyomán.

A hatvanas években a nyugat-európai fejlett tőkésországok együttműködési tevékenysége elsősorban a közép- és kelet-európai kisebb szocialista országokra korlátozódott. Ennek politikai hátterét az ún. „fellazítási” stratégia alkotta, amely az elvetélt ellenforradalmi kísérleteket követően, a különböző területeken kifejlesztendő együttműködési formákon keresztül is remélte a szocialista országok politikai egységét gyengíteni. E politikai hátsó gondolattól függetlenül is azonban a nyugati tőke a kisebb szocialista országokkal való kereskedelmi, ipari és műszaki együttműködésen keresztül, közvetett úton próbált hatni a számára már akkor is *egyedül* igen érdekes szovjet piacra.

A hetvenes évekre mindinkább jellemző a kapcsolatok rövidre zárása. A szovjet gazdaság mind szélesebb területen, mind sokoldalúbb közvetlen kapcsolatba lép a számára érdekel bíró nyugati országokkal, cégekkel. *A kisebb európai szocialista országok, mint gazdasági ugródeszkák fontossága megszűnik a nyugati tőke számára.* Ennek következtében a nyugati cégek és a kisebb szocialista gazdaságok kapcsolataiban mindinkább felszínre kerülnek a szorosabban vett üzleti érdekek diktálta szempontok.

Ugyanakkor a nyugat-európai tőke a *szovjet piacon* nála versenyképebb ellenfeleket talál, az amerikai és japán tőkét. Az amerikai tőke versenyképességének nyitja egyfelől az, hogy a szovjet gazdaság sajátosságainak teljes mértékben megfelelő nagyságrendű és technológiájú berendezéseket képes szállítani, másfelől lényegesen kedvezőbb hitelfeltételeket tud ajánlani. Ugyanakkor az amerikai berendezések jóval drágábbak, mint az európaiak. Ez azonban nem nagy vigasz Nyugat-Európa számára, mivel a japán ajánlatok rendszerint a nyugat-európaiaknál is kedvezőbbek. Az amerikai és japán verseny nemcsak az eladási és hitelpiacon érinti érzékenyen a nyugat-európai tőkét. A három fejlett tőkés góc között az export ellenértékéért, az alapvető fontosságú nyersanyagokért és energiaforrásokért is verseny folyik. Aki modernebb, a szovjet viszonyoknak megfelelőbb technológiát képes szállítani, olcsón és/vagy kedvezőbb hitelfeltételekkel, az juthat hozzá a szovjet érchez, olajhoz, gázhoz stb. Ezt a tényezőt nem szabad lebecsülni. Mindezen felül Nyugat-Európának erős aspirációi vannak a tekintetben is, hogy hozzájuthasson a gigantikus méretű szovjet természettudományos kutatóapparátus eredményeihez. Az alap kutatások ugyanis az

összes nyugat-európai országban szűk keresztmetszet, ugyanakkor a technikai fejlődésben lépést tartani „reprodukáló” társadalomból „innovációs” társadalommá válni gyenge alap kutatási bázissal — bajosan sikerülhet. A szovjet kapcsolatoknak a nyugat-európai gazdaságfejlesztési elképzelésekben tehát sokrétű szerepe van: berendezési piac, nyersanyagforrás, technikai alap kutatási bázis egyaránt. Ezért rendkívüli fontosságú Nyugat-Európa számára, hogyan képes állni a sarat az amerikai és japán versenyben.

A kisebb európai szocialista gazdaságok számára ezzel szemben továbbra is Nyugat-Európa látszik a legreálisabban elérhető partnernek. Ezt nemcsak hagyományos kapcsolataik indokolják, hanem mert az esetek többségében termelőerőik alkalmasabbak a nyugat-európai technika adaptálására, mint az amerikaiéra.

Ezen túlmenően a kisebb kelet-európai szocialista országok és Nyugat-Európa a kapcsolatait továbbra is jellemzi az *érdekek „hagyományos” aszimmetriája*. A nyugati országok, illetve cégek továbbra is érdekelték a kis kelet-európai szocialista országokban való *eladásban*, beleértve ebbe a gép- és berendezéseladásokat is. Ezzel a kisebb szocialista országok, feldolgozóiparukat tekintve a nyugat-európai piacokon az esetek túlnyomó többségében nem versenyképesek, vagy csak igen alacsony munkabérszinten versenyképesek. Általában azokban az ágazatokban jelentkeznek eladókként, ahol a nyugat-európai piacokon is éles a konkurencia, nagy a kínálat (ruházati és textilipar, bőripar, egyszerűbb háztartási gépek, fémtömegcikkek, gyümölcs, zöldség, baromfiús stb.), s az uralkodó termelési forma a kis- és középzem, amelyek bizonyos védelme a nyugati kormányok politikai érdeke. Ezért a kisebb szocialista országok a továbbiakban sem tudják exportjukat importhajlandóságaiknak megfelelő mértékben bővíteni.

Új vonás ugyancsak az is, hogy a kisebb kelet-európai szocialista országok a jövőben fokozottan kényszerülnek konvertibilis deviza-övezetbeli nyersanyag- és energiaimportra, mint az elmúlt évtizedben. Ez egyfelől *abszolút mértékben* is fokozza importszükségleteiket, másfelől az emelkedő anyag- és energiaárak miatt a fajlagos *importkiadásait* is növeli. A népgazdaságok működtetéséhez szükséges anyag és energia behozatala tekintetében a kormányok könnyen *kényszerhelyzetbe* kerülhetnek. Ez a tényező növeli eladósodásukat, másrészt szűkíti

technológia-importlehetőségeiket, ami lassítja termelőerőik fejlődését (s így késlelteti nyugati exportképességük kibontakozását), továbbá csökkenti attraktivitásukat a nyugati fél szemében, mint berendezés-importőrökét.

Ami a *szovjet-nyugati* kapcsolatokat illeti, ezek zavartalan fejlődésének az enyhülő politikai légkör két szempontból is létfeltétele. A szovjet gazdaság nyugati importigényeit folyó exportjából nem képes fedezni, mivel iparilag feldolgozott, végfelhasználásra szánt termékek tekintetében exportképessége meglehetősen korlátozott, éppúgy mint bármely más kelet-európai szocialista országnak. Az a terület, ahol a szovjet gazdaságtól vásárolható termékek Nyugat számára egyelőre a legnagyobb vonzerejűek — az érc, a szénhidrogének és a fa, vagyis a kitermelőipar. Ahhoz, hogy a szovjet gazdaság — amelynek európai részei ugyancsak nyersanyagdeficittel küzdenek — kellő exportárulással rendelkezék e területeken, anyagi erejét meghaladó beruházások foganatosítása szükséges, mindenképp Ázsiában, ahol a közvetlen kitermelőhely-nyitási költségeket kolosszális infrastruktúra-kiadások terhelik, s a bérköltségek 3—4-szeresei az európaiaknak.

Ahhoz viszont, hogy Nyugat megelőlegezze a szibériai, kazahsztáni, távol-keleti nagy nyersanyagfeltárásokat, igen nagymértékű és igen tartósnak ígérkező világpolitikai enyhülés szükséges, amelynek kibontakozását egyfelől Kína magatartása fékezi, másfelől a nyugati nagyhatalmak stratégiai és politikai köreiben sem vált még egyértelmű meggyőződéssé egy ilyen, több évtizedre szóló radikális enyhülési politika szükségessége. A Szovjetunió és a többi szocialista ország következetes békepolitikájának további sikerei ezért a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok perspektíváit is jelentősen tágítják. Mindemellett, a jelen helyzetben a nagy nyugati üzleti körök még vonakodnak *olyan mértékben* belevágni hosszú lejáratú tőkelekötésekbe a szovjet nyersanyag-kitermelés fokozása érdekében, amilyen szükséges volna a szovjet-nyugati kapcsolatok nagymértékű és végleges elmozdításához a múltban kialakult helyzethez képest.

A nyersanyagexport ellenében behozott modern technika a szovjet gazdaság számára akkor igazán hasznos, ha annak adaptálási és viszonylag igen gyors elterjesztési feltételei biztosítottak. A Szovjetunió a nyugati technikát nem egyszerűen *használni* akarja. Nem is főként azzal

a céllal vásárolja meg a berendezéseket, hogy rajtuk a világpiacon is versenyképes árucikkeket termeljen, s azokat exportálja. A szovjet gazdaságvezetés mindenekelőtt a hazai termelőerők fejlődését gyorsító, a tervezői fantáziát megtermékenyítő tényezőkként vásárol nyugati berendezéseket, technológiákat, szervezési rendszereket, még akkor is, ha néhány év vagy évtized múlva a szovjet ipar modern késztermékekkel is meg fog jelenni a nyugati piacokon. Ennek az alapkoncepciónak a megértése nélkül lehetetlen a szovjet „nyitás” jellegét megérteni, s fejlődését előrevetíteni.

A megvásárolt technika elterjesztésének elsődleges feltétele a *gyorsaság*, vagyis az, hogy megfelelő, a behozott technológiát használni, multiplikálni és továbbfejleszteni képes emberi tényezők a gyártókapacitások a rendelkezésére álljanak. Ilyen emberi és üzemi kapacitásokkal ma a szovjet gazdaság már számos területen rendelkezik. A nyugati technika tömeges behozatala a szovjet gazdaságba tehát akkor válhat olyan tényezővé a termelőerők fejlesztésében, amelyre a szovjet vezetés számít és amely *megéri* az érdekében hozott anyagi áldozatokat, ha a szovjet gazdaság fejlesztési stratégiai kulcsfontjaira tud összpontosulni, és ezekről van ideje tovaterjedni a gazdaság egyéb szektorai felé.

Az eddigiekből kitűnik, hogy a kelet-nyugati kapcsolatok stabilizálódásának — összes lehetőségei mellett — két bizonytalan pontja van:

a) A gazdasági kapcsolatok fejlődése igen érzékenyen reagál — *közép és hosszú távon talán még inkább, mint napi viszonylatban — a világpolitikai és katonai helyzet enyhülésére, illetve éleződésére*. A jelenlegi helyzetben a gazdasági kapcsolatok kiterjedése önmagában nem elég erő ahhoz, hogy erős lökést adhasson a politikai enyhülés visszafordíthatatlanná válásának. Inkább fordítva állítható. A gazdasági kapcsolatok fejlesztésében való érdekelttség mind nyugati, mind szovjet részről mindaddig mérsékelt marad, amíg a politikai enyhülés nem válik irreverzibilissé.

b) *A gazdasági kapcsolatok fejlesztésében való gyakorlatilag is tapasztalható nyugati érdekelttség egyelőre elég egyoldalúan a szovjet nyersanyagforrások kiaknázásához kötődik*. Ez a nyugati együttműködési hajlandóságot részben a nyersanyag- és energiaválság állapotának függvényébe helyezi. Továbbá az ilyen érdekelttség az együttműködést olyannyira tőkeigényessé teszi, hogy más adódó megoldási lehetőségek

(új energiaforrások feltárása, megegyezés az arab világgal stb.) viszonylag könnyen elébe vághatnak.

Melyek tehát a jelen fejlesztési lehetőségek realitásai a szocialista országok számára?

Megítélésem szerint az összes ellentmondások és nehézségek ellenére *a világpolitikai helyzet jelentősen megnövelte a kelet-nyugati együttműködésből számunkra húzható haszon lehetőségét.* Mindez azonban csak akkor realizálható, ha kelet-nyugati viszonylatú gazdaságpolitikánk minden eddigieknél realisabb, józanabb megítélésekre alapozódik. A legcélszerűbb irányvonalnak az látszik, ha a rövid távú politikában a „*legföldhözragadtabb*” pragmatizmust, mint építőkockákat egy igen világos és *osztály-elvi alapokon felépített stratégia* szerint rakjuk össze mégpedig a következő módon:

a) A „földhözragadt pragmatizmus” azt parancsolja, hogy kedvezően reagáljunk a Nyugat súlyos gazdasági és egyéb gondjaiból fakadó együttműködési készségére, vagyis

- igyekezzünk *pótlólagos anyagi eszközöket bevonni* a szocialista országok gazdasági növekedésének meggyorsítására, akár hitelek, akár — bizonyos korlátok között — működő tőke formájában;
- igyekezzünk a *kereskedelmet, a kooperációt szélesíteni* fizető-képességünk abszolút növelése és áruforgalmunk kettéosztottságának felszámolása érdekében.

Vagyis minden rendelkezésünkre álló eszközzel növelnünk kell a forgalmat, annak érdekében, hogy tovább fejlődhessünk, eltanulhassuk a fejlett nyugati technikai és a szervezési módszerek számunkra is használható elemeit.

Mindemellett létérdekünk *óvakodni attól, hogy a tőkés világ munkamegosztásába a jelenlegi gazdasági teljesítőképességünk alapján épüljünk be.* A szocializmus ügyének mérhetetlen károkat okozhatna, ha az elkövetkező évtizedekben az európai szocialista közösségben a fejlett tőkésországok nyersanyagszolgáltató, élelmiszerellátó és olcsó, közepesen szakképzett „bedolgozó” munkaerő-bázist építhetnének ki maguk mögé, amely *egyoldalúan* függ a nyugati tőkéttől és technikától.

Tévedés lenne azt hinni, hogy pusztán a kelet-nyugati kereskedelmi

vagy kooperációs kapcsolatok terjedelmének megsokszorozása a függőséget kölcsönössé teheti. Jelenleg a teljes kelet-nyugati forgalom, a szovjet viszonylattal együtt, a nyugat-európai országok összes külkereskedelmi forgalmának mintegy 3—4%-át teszi ki, ugyanakkor a KGST-országok nyugati világpiaci exportteljesítőképességének maximuma közelében jár. Az exportot jelentősen — vagyis nagyságrendekkel — növelni csak a KGST nyersanyag- és élelmiszerellátás rovására lehetne, ami a KGST-piac növekvő feszültségei miatt csak igen korlátozott mértékben megvalósítható. A feldolgozott termékek tömeges exportja Nyugatra még sokáig nem lesz versenyképes, mégpedig azért, mert ezek a termékek nem annyira *újak*, hogy az eladási árukba befoglalható „extraprofit” elbírja a viszonylag magas társadalmi elevenmunka-költségeket. Másrészt, a különben Nyugaton eladható feldolgozott áruk nincsenek *bevezetve* a nyugati piacokon. A piac megdolgozásának konvertibilis valutában jelentkező költségei viszont jóval magasabbak, mint amekkora az egyes szocialista országok elbírnak. Következésképpen *a kapcsolatok bővítésének a szocialista exportképesség oldaláról — hosszú távon — világosan körülhatárolható lehetőségei vannak*. Nem valószínű, hogy évtizedes távlatban a nyugat-európai piac szocialista viszonylatú import felszívóképessége sokkal gyorsabban nőjön, mint importja általában. Az tehát alig valószínű, hogy *a mai fejlettségi szakadék fennmaradása vagy lassú csökkenése mellett a szocialista országokkal folytatott kereskedelem Nyugat számára elsőrendű fontosságú realizálási vagy — nyersanyag-oldalról — ellátási tényezővé válhat*.

Mivel az importszükségletek növekedését a kis szocialista országok exportpotenciálja nehezen követi, *a gazdaság egyensúlya hamar függővé válhat a nyugati importtól*, azaz a gazdaság mindinkább *működésképtelenné* válhat a nyugati import elmaradásakor vagy akár csak a *növekmény* elmaradásakor. Amennyiben a kis kelet-európai országok alapanyagigényeik növekvő hányadát is a konvertibilis devizaövezetből lennének kénytelenek importálni, ez az egyoldalú függést teljessé tenné.

Egy ilyen helyzetben a hitelek néhány éves kifutást engednek. Persze a gazdaság napi egyensúlyának fenntartásához szükséges hitelek nem teremtenek távlatban sem alapot a termelőerők gyors fejlesztésére, a piaci versenyképesség növelésére. *Az az eladósodás tehát, ami a „napi” kereskereskedelmi mérleghiányhoz kapcsolódik — csak arra jó, hogy köny-*

nyelműbbé tegye az ország gazdaságpolitikáját az egyensúlyi függőség útjára lépéskor. A rövid lejáratú eladósodás valójában nem jelent pótlólagosan bevont forrást a szocialista építéshez, hanem főleg ahhoz, hogy a túlköltött nemzeti jövedelem fedezetéül szolgáljon. A „kisegítés” ára az egyensúlyi függőség lehet.

Az egyensúlyi függőségből való kijutás egyik módja a rövid lejáratú eladósodás kemény, keserves munkával való „ledolgozása”. Ez határozott messzire látó gazdaságpolitikai döntéseket követel, nagy beruházási, anyaggyártási és termelési, de olykor „fogyasztói fegyelmet” is. Amelyik kormány erre nem szánja el magát, az egyensúlyi függőség fojtogatásából a *strukturális függőség* felé kénytelen kitörni. Kénytelen fokozatosan túlsúlyba hozni a népgazdasági ágazati szerkezeten belül a nyugati piacokon pillanatszerűen attraktív, vagyis „devizatermelő” termelőtevékenységeket, praktikusán a mezőgazdaságot, kitermelő- és elsődlegesen feldolgozó ipart, valamint a magasabb termelési kultúrát nem igénylő féltermék- és alkatrészgyártást.

Mindez persze szögesen ellentétes tendencia lenne azzal, amit a kelet-európai országok az elmúlt negyedszázad alatt alkottak szocialista iparosítás címén. E gazdaságstratégiának, minden hiányosság és túlzásai ellenére két alapvető, ma is egyedül helytálló kiindulópontja volt az, hogy a gazdaság fejlesztését a lakosság szellemi-szakképzettségi bázisának fejlesztésére kell alapozni, továbbá az, hogy az életbevágóan fontos specializációt a szocialista közösségen *belül* kell végrehajtani. E két elv feladása *történelmileg* az *igazi* fejlettségre törekvő feladatát jelentené Kelet-Európában. A nyugati munkamegosztáshoz való *olyan* csatlakozást, amilyent maga Nyugat — akár tudatosan, akár gazdasági mechanizmusán keresztül — diktál, bármely periférikus, mediterrán ország el tudta érni szocialista átalakulás nélkül is. Abból a reális feltételezésből indulok ki, miszerint a kelet-európai szocialista országok továbbra is elszántak a gazdasági elmaradottság gyökeres felszámolására, a tőkés világ központjaitól való gazdasági-politikai függetlenségük fenntartására, a szocialista társadalommal adekvát fejlettségi szint és életforma kialakítására. Éppen ezért a jövő évtizedekre a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatoknak csak azt a formáját, mértékét és mechanizmusát tudom feltételezni, amely *nem veti alá* egy szocialista ország fejlődését sem a tőkés világpiacon egyensúlyi és strukturális követelményeinek.

Ehhez a fejlődéshez azonban — mint már említettem — igen világos és KGST-méretekben egyeztetett kelet-nyugati viszonylatú gazdaságstratégia szükségeltetik, amelynek fő elemei a következők:

- a szocialista országok, illetve a KGST-közösség gazdaságfejlődése *öntörvényei* alapján megy végbe. Ezek megkövetelik egyfelől a gyors növekedést, a gazdaság modernizálódását és a fejlettségi színvonalak közeledését országokon belül is és országok között is, anélkül, hogy a gyors fejlődés a termelési tényezőkkel való pazarláshoz és az emberi környezet elszennyeződéséhez vezessen. Amennyiben a nyugati kapcsolatok hatásai rövid és hosszú távon egyaránt ezt elősegítik, gyorsítják, kedvező politikai közeg létrehozására szolgálnak, úgy a szocialista közösség érdekelt a kapcsolatok fejlesztésében;
- a szocialista országoknak és a Közösségnek számolnia kell azzal is, hogy a nyugati kapcsolatok alapvető gazdaságfejlesztési és társadalmi céljaikkal ellenkező impulzusokat is sugároznak felénk. Ezeket a káros impulzusokat a gazdaságpolitikáknak és irányítási rendszereknek mindenképpen ki kell szűrniük, semlegesíteniük kell.

Az előzőek gazdaságpolitikai aprópénzre váltva azt jelentik, hogy *mindenkor józan egyensúlyt kell tartanunk a rövid távon haszonnal kecsesgató üzletek és hosszú távon gazdaságfejlesztési, illetve politikai érdekeink érvényesítése között.*

Néhány példa:

a) A *termelési kooperációk* jelenleg, egy szűk technikai-gazdasági fogalmi megközelítés alapján a gazdaságpolitikai vezetés számára megtevesztő homogenitásként jelennek meg. Minden termelési kooperációnak — tehát kívánatos kelet-nyugati üzletnek — minősül, ami tartós gyártás- vagy gyártmánymegosztásra, közös piaci fellépésre stb. alapuló vállalatközi kapcsolatot hoz létre. *Az ismérv itt a munkamegosztás léte, s nem a munkamegosztás milyensége.* Valójában a két iparág vagy vállalat közötti munkamegosztás alapulhat

— a nyugati vállalat teljes, és az adott kooperáció keretében megváltoztathatatlan technikai hegemoniájára;

- arra, hogy a nyugati vállalat és a mi kooperáló termelőegységünk között fokozatos technikai-gazdasági szintkiegyenlítődség megy végbe;
- a két partner technikai-gazdasági „egyenértékűségére”.

Ha mindezeket a *minőségi*, csak hosszú távú szemléletből értékelhető ismerveket nem vesszük figyelembe, igen könnyen az első típushoz tartozóak (tehát az egyszerű bér munkák, alvállalkozások, minden különösebb szakképzettséget nélkülöző tömeg-alkatrészgyártások) előnyben részesítésénél fogunk kikötni, mivel ezeket könnyebb — kényelmesebb — létrehozni, s a nyugati fél pillanatnyi érdekeltsége inkább e felé tereli a fejlődést. A gazdaságstratégiának tehát preferálnia kell a másodiknak és harmadiknak felsorolt típusot.

Ugyanakkor a stratégiának is meg kell hajolni a „földhözragadt pragmatizmus” azon érve előtt, miszerint az ipari export a primitív kooperációk révén tud a leginkább növekedni, s ennek pillanatnyi gazdaságossága is jóval nagyobb, mint a „hagyományos” exporté. A két szempontot nem egymás antitéziseként kell felfognunk, hanem a kooperáció fogalmát kell kettéválasztanunk gazdaságpolitikánk fogalmi tárában: jobb híján az elsőt *D* — kooperációnak („devizaszerző”), a másodikat és harmadikat *T* — kooperációnak (technika-szerző”) nevezem, s mindjárt aláhúznám, hogy *tisztán* a legritkább esetben fordulnak elő. A gazdaságpolitika művészete eldönteni, a *D* vagy *T* elem van-e túlsúlyban az adott együttműködésben, illetve együttműködési lehetőségben, s *arra vigyázni, hogy a D-elem országosan ne nyomja el, ne „árusítsa ki” a megszerzhető T-hatást.*

b) A konvertibilis devizaszerzési szükséglet a szocialista országok *kereskedelmét* abba az irányba nyomja, hogy minden Nyugatra exportálható árut lehetőleg ebben a viszonylatban adjon is el. Ez olyan káros jelenséghez vezet, hogy az otthon kifejlesztett modern gépek, berendezések, a hazai gyárakban termelt magas minőségű ipari fogyasztási cikkek, a jó minőségű alapanyagok nyugati exportra kerülnek, ezzel egyfelől fékezik a hazai műszaki fejlődést és a hazai termelés exportképességének szélesedését, másrészt kelendő árualapot vonnak el a szocialista országok egymás közötti kereskedelmétől. E jelenség jellegzetesen mutatja a kelet-nyugati kereskedelem öncéllá válását, amit a rövid távú devizahiány idéz elő, de amelynek a hosszú távú hatásai rendkívül károsak.

A KGST-országoknak, terveik koordinálásakor fokozott figyelmet kellene fordítaniuk az egymás piacain elhelyezhető, egymás szükségleteit kielégítő s konvertibilis devizát kölcsönösen megtakarító áruk termelésére és cseréjére. Mindez azt jelenti, hogy a kelet-nyugati kapcsolatok megnövekedett fejlesztési lehetőségeinek katalizálniuk kell a szocialista gazdasági együttműködés továbbfejlesztésére, a gazdasági integrációra irányuló erőfeszítéseket.

MÁSODIK RÉSZ

Adalékok a nemzetközi munkamegosztás elméletéhez

A gazdasági folyamatok internacionalizálódása

A termelőerők fejlődése magában foglalja az emberi tudás, igényesség, szervezési készség és munkaszeretet fejlődési folyamatát csakúgy, mint az egyes szerszámok, és a szerszámok többé-kevésbé komplex rendszereinek tökéletesedését, valamint a természet adta anyagok felhasználhatóságának változásait az előző kettő függvényében. Önmagában a termelőerők fejlődése a társadalmi termelés méreteinek növekedését, munkamegosztási kapcsolatainak bővülését fokozza. A vizsgáldás tárgya szempontjából a termelőerők fejlődésének e szélesebb, társadalmi hatása a fontos, s ezért ezt kell részletesebben tárgyalnunk.

A társadalom mind nagyobb mennyiségű, valamint mind nagyobb választékú, gazdagabb összetételű használati érték előállítására képes. Ezzel párhuzamosan nőnek a társadalom igényei az áruk mennyisége és használati értékük, sokféleségük iránt. Vagyis ahhoz, hogy a társadalmi termelés, termelőfogyasztás és személyi fogyasztás zavartalanul végbemehessen, mind több és többféle termékre van szükség, ennek következtében mind több és többféle technológia keletkezik. Ezek a technológiák újabb terméktömegek és termékfélék piacon való megjelenését teszik lehetővé. A szükségletek és a termelés tehát mind volumenét, mind sokféleségét tekintve növekvő mértékű kölcsönhatásban van egymással. A végeredmény az áruvilág fokozott terjedése kettős értelemben: egyfelől egy-egy árufajta technológiája közeledik az egyedi gyártástól a tömegtermeléshez, másfelől növekszik a különböző használati értékeket előállító technológiák sokfélesége.

A termelőerők fejlődésével bizonyos, tegnap még a szükségleteket

teljes mértékben kielégítő áruk, s az ezekhez tapadó technológiák elavulnak, új technológiák lépnek a helyükre, amelyek új árukat termelnek, ezek a meglévő szükségleteknek és ízlésnek megfelelően elégítik ki. Továbbá a gazdaságosság állandóan fokozódó követelménye egyazon terméket előállító technológiát hamar elavulttá tesz, új technológia használata válik szükségessé és terjed el a termelésben. Ez a termelési eszközök piacán elavulttá tesz termékeket, új termékek megjelenését követeli meg, s ezáltal kihat a termékválaszték összetételére. Végeredményben a termelőerők fejlődése gyorsítja az áruvilág egyedeinek elavulási ütemét, s azt eredményezi, hogy az elavult termékek (termelőeszközök, fogyasztási cikkek) helyére új termékek nyomuljanak.

Az egyes elszigetelt termelési és fogyasztási szükségleteket kielégítő termékek két szempontból is összekapcsolódnak. Egyfelől a tömegtermelés igényei olyan technológiákat hoznak létre, amelyek bizonyos árucikkeket, alkatrészeket, végtermékeket közös gyökérből származtatnak. Ilyen módon egy-egy árucikk termelésének fejlődése, megjelenése és elterjedése a termelő- és fogyasztópiacra, nem független más árucikkétől, elavulásuk üteme, újjal való felváltásuk időpontja szintén nem önmagában, hanem a kapcsolódó technológiák összefüggésében ítélni lehet csak meg. *A termelőapparatust tehát mindinkább egy, egységes, összefüggő hálózattá válik, amely a termelési javak és fogyasztási cikkek összefüggő rendszereit hozza létre. Másfelől a termelő- és személyi fogyasztás mindinkább ezen egységes rendszerben összefüggő javak felhasználásából tevődik össze. Egy-egy szükségletet nem egyedileg elégítenek ki, hanem bizonyos használati értékek komplex rendszere hivatott erre. Az egyedi használati értékeket mindinkább felváltják az egymással, a felhasználás „technológiáját” illetően is egységes, kiterjedt hálózatok, rendszerek. Az áruvilág tehát mind komplexebbé válik termelési és felhasználási oldalról egyaránt.*

A fejlődésnek az előbbi pontokban felvázolt ütemét csak olyan termelőapparatust tudja kielégíteni, amelyben mind részletesebbé, finomabbá válik a társadalmi munkamegosztás is. Néhány évtizeddel ezelőtt még önálló iparágak több tucat, illetve több száz „önálló” technológiává váltak szét. Ez a folyamat egyben integrálja a korábban önállóan fejlődő technológiákat, igen szoros kölcsönös függést valósítva meg közöt-

tük. A termelőerők fejlesztése egységes folyamattá válik, beleértve ebbe a műszaki fejlesztést, sőt bizonyos értelemben az alapkutatásokat is.

Az állandóan, osztdóással szaporodó szaktudás, technológia és gyártás egyfelől a termelőerők specializációját, másfelől pedig a kutatás, fejlesztés és termelés rendkívüli szervezésigénye felé hajtja a társadalmat. Olyan munkafolyamatok, amelyek néhány évtizeddel vagy évvel ezelőtt egy műhely keretében áttekinthetők, szervezhetőek, fejleszthetőek voltak, ma bonyolult makroökonómiai koordinációt igényelnek. A hagyományos tudományágak egyfelől a végtelenségig specializálódnak, másfelől egyes, azelőtt egymástól igen messze álló kutatási területek e specializáció közben találkoznak és összeolvadnak. Ugyanez a folyamat megy végbe a termelőfolyamatok területén is. Végeredményben a társadalmi munkamegosztás vadonatúj formákat vesz fel, a specializálódásnak és összeolvadásoknak olyan szövevénye alakul ki, amely egyszersmind hatalmas társadalmi, szervezési, irányítási igényt szül.

Az előzőekben vázolt specializációs folyamat egyben a szükséges és gazdaságos kutatási, fejlesztési, termelési kapacitások szüntelen növekedése közben megy végbe. A mindinkább specializálódó termelőfolyamatban mind nagyobb termelő-kollektívák alkotják a társadalmi alapejtekét, s ezek ellátottsága termelőeszközökkel gyorsabban nő, mint maguk az emberi kollektívák.

A jelzett fejlődés tulajdonképpen az egész emberi társadalom fejlődésének történetében felfedezhető. Az, hogy e fejlődési tendencia világos felismeréséhez a XX. században jutottunk el, mindenekelőtt annak köszönhető, hogy e folyamat láncreakciószerűen megy végbe. Az emberiség a XX. században került e láncreakció olyan szakaszába, amikor már egy élő nemzedék aktív tevékenységének néhány évtizede alatt a fejlődés többször állítja az emberiséget egész termelő- és szervezőapparátusának gyökeres megváltozása, s az ezzel járó átszervezési követelmények elé. Hozzátehetjük ehhez azt, hogy a jelzett folyamat (láncreakció) történelmileg nem egyenletes ütemben fejlődik ki. Vannak viszonylag lassabb (a robbanásokat előkészítő, a gyors fejlődések feltételeit összegyűjtő) szakaszai, és olyan szakaszok, amelyekben e gyors változás hirtelen megy végbe. A szakaszosság megindokolására tökéletesen elegendő magyarázatot ad a marxi általános társadalomfejlődési elmélet,

amely a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikus kölcsönhatásán alapul.

Mindeddig a pontig nincs szükség a nemzetközi gazdasági tényezők bekapcsolására. Amennyiben a jelzett folyamat egy országon belül zajlik le, törvényszerűségei az általános közgazdaságtan összefüggéseivel magyarázhatók és megérthetők. A nemzetközi problematika ott kapcsolódik be, amikor e láncreakció a társadalomnak a kapitalizmusban kialakult sajátos szervezeti formájával, az önálló nemzetgazdasággal ütközik össze.

A nemzetgazdaság legabsztraktabb és legsterilebb (autarkikus) formájában komplett használati érték-termelési kör: Egyben az egyedi és csoportmunkák értékelési fóruma is, vagyis az egymással munkamegosztásban álló egyedek és csoportok munkáinak realizálási piaca, ahol eldől az egyed vagy csoport beilleszkedésének szerencsés, vagy nem szerencsés volta a társadalom egészének vérkeringésében. Egyben a nemzetgazdaság „átlagoló egység” is, ahol egyes termelőmunkák egymásrahatása végbemegy, és ezáltal, mint reális kategória kialakul a nemzeti termelőerők fejlettsége, a nemzeti munka átlagtermelékenysége (hatékonysága), egyben a nemzeti érték és a nemzeti piac.

Az ismertetett láncreakció előbb-utóbb beleütközik e sajátos társadalmi makroökonómiai egység potenciális energiába. Hogy mikor ütközik össze, és hol történik ez az összeütközés, azt egyfelől megszabja a történelmileg kialakult nemzetgazdaság mérete, másrészt az egyes termelőtevékenységek fejlődésének egyenlőtlensége e történelmi egységen belül. (Ez utóbbit ismét számos tényező befolyásolja, például természeti körülmények, a termelési viszonyok, a társadalom történelmi tradíciói és általános kulturáltságának foka, valamint ezek egyenetlenségei.)

A termelőerők fejlődési szükségleteinek és a nemzeti-társadalmi szervezési keretek konfrontációjából a termelőerők szükségletei hosszabb távon mindig győztesen kerülnek ki. Az első ilyen „győzelem” a más nemzeti egységekkel folytatott árucseré kialakulása, s annak rendszeressé válása folytán kibontakozó nemzetközi munkamegosztás.

A nemzetközi munkamegosztás úgy alakult ki, mint különböző, egymástól viszonylag függetlenül létrejött és fejlődő termelőtevékenységek közötti vagy azokon belüli specializáció. Amint a különböző ter-

mékek, technológiák és ennek nyomán a fogyasztás egységes, összefüggő *rendszerékké* integrálódnak, a nemzetközi munkamegosztás is gyökeresen átalakul. Ezért ma már nem is csak ágazatok, termékcsoportok vagy akár kiemelt fejlesztési programok nemzetközi együttműködésbe való bekapcsolódásáról beszélünk, hanem „*technikai kultúrákéről*”. Technikai kultúráknak nevezem a termelőerők sokoldalú alkalmasságát egy bizonyos társadalmi szükséglet magas színvonalon való kielégítésére. A technikai kultúra tehát nem azonos egy szűkebb termelő terület termelőerőinek fejlettségével, az állólapok technikai állapotával, a munkatermelékenységgel stb., bár mindezek részét alkotják. A technikai kultúra mindig az ország speciális történelmi fejlődésének terméke.

A „technikai kultúrák” köré koncentrálódó gazdaságfejlesztés új gondolkodásmódot kíván mind a gazdaságvezetésben és tervezésben, mind pedig az irányítási mechanizmusban. Egyfelől nagy jelentőségű komplex feladatok — döntően modernizálási feladatok — köré csoportosítja a főbb kapcsolódó területeket, amelyek számos iparág fejlődésébe nyúlnak bele, szerteágazó kooperációs és külkereskedelmi vonatkozásokat húznak maguk után, de érintenek félig-meddig gazdaságon kívüli területeket is, mint az oktatásügy, az egészségügy, az állategészségügy, a környezetvédelem, a honvédelem stb. Az egészségügyi-higiéniai kultúra például építészet *is*, gépipar, elektronika *is*, élelmiszeripar *is*, vegyipar *is*, de a lelke az a magas fokú orvos-egészségügyi tradíció, amely az illető országban kialakult. Ennek szellemi termékei, oktatásügyi, szervezési stb. részei éppúgy belefolyanak a fejlesztés bel- és külgazdasági vonatkozásaiba, mint az antibiotikumokkal való kereskedelem, vagy a műszergyártási kooperációk. E területeken célszerű a kutatást, tervezést és termelést pénzügyileg és igazgatásilag igen erősen koncentrálni, ütőképes exportpolitikát folytatni.

Ezen technikai kultúrák a nemzetközi együttműködésben is egyre fontosabb szerepet játszanak. Lényegesen nagyobb vonzereje van ugyanis az olyan együttműködési készségnek, ahol egy ország teljes *rendszerek* kifejlesztését, a partnerek gazdaságába való beplántálását vállalja magára. Ez mentesíti a partnert nemcsak a gyártástól, hanem a rendszer tervező- és szervező munkától, illetve annak nagy részétől is. Ha a termékeket egyenként bocsátják exportra vagy kooperációra, ezek gyors

erkölcsi kopása mindig nyomni fogja a kereskedelmi struktúra „keménységi fokát”. A technikai kultúra „eladása” viszont sokszorosára emelheti elemeinek hatékonyságát, akár az egész kultúráról, akár annak egyes nagyobb összefüggő részeiről legyen is szó. Éppen azért vonzó, mert belső szervezési, adaptálási gondoktól szabadítja meg az importáló partnert, továbbá azért is, mert nagyobb a biztosítéka annak, hogy az exportáló ország koncentrált erővel tudja az igényeknek megfelelő mértékben továbbfejleszteni.

Természetesen egy ország világgazdasági kapcsolatai nem merülhetnek ki kizárólag technikai kultúrák termelésében és exportjában. A technikai kultúra-szemléletmód abszolutizálása éppoly egyoldalúságot eredményezhet, mint bármely más szemléleté. A nemzetközi munkamegosztásba való beépüléskor egy ország számára a második szintet azok a területek alkotják, ahol *a korszerű önálló technikai fejlődés hazai feltételei nem adottak* (például anyagigényesség, hazai nyersanyagok hiánya, fejlesztési és termelési tradíciók elégtelen volta, az ágazat igen nagy együttes tőke- és sorozatnagyság-igénye), viszont a teljes foglalkoztatottság és a feldolgozóipari exportszükségletek miatt nem célszerű teljesen eldobni a termelést. Ez esetben az országnak célszerű vagy „követő” technikára berendezkednie, vagyis külföldi gyártási eljárások alapján termelni a késztermékeket, vagy pedig alvállalkozói rendszerben kooperálni más országok iparával. Az ország ipara ezen ágazatokban is lépést tarthat — vagy csaknem lépést tarthat — a világtechnika fejlődésével: a fejlesztési tevékenység zöme azonban külföldön lesz.

A fejlesztéspolitika során a centrumból „kieső” területeken mindekelőtt a kutatást és fejlesztést kell leállítani. A meglévő kapacitásokat, amennyiben átállíthatóak, a kiemelt technikai kultúrák felé kell orientálni, amennyiben átállíthatatlanok, de megütik a nemzetközi szintet, szellemi bérmunkára kell felhasználni. A gyártókapacitásokat elsősorban ezeken a területeken más országokban folyó színvonalas gyártáshoz kell kooperációkkal vagy bérmunkával kapcsolni.

E szintek és szektorok természetesen sem időben, sem térben nem érvényesülnek vegytisztán. Számolni kell azzal, hogy olyan területek, amelyek a „követő” szektorhoz tartoznak, illetve számítanak, idővel *átfejlődhetnek elsődleges fontosságú területté*. Ennek az ellenkezője is előfordulhat, bár kívánatos, hogy minél ritkábban következzen be.

Ehhez azonban igen jól kell ismerni és prognosztizálni a világ technikai fejlődésének irányát, s a fejlesztendő kultúrák közül eleve kirekeszteni azokat a termelőtevékenységeket, amelyeknek a befektetett tőke megtérülési idején belül a fajlagos tőkeigénye, vagy sorozatnagysága, vagy kutatásigénye láthatóan meg fogja haladni a gazdaság teljesítőképességét, a világpiac túltelítetté válik, a technikai kultúra hanyatló tendenciát vesz fel stb.

Fontosak a munkamegosztásba beilleszkedő országok számára a különböző „szintek” közötti arányok is. Ha túl széles skálában próbál „technikai kultúrákat” a nemzetgazdaságban koncentrálni, az egész fejlesztési stratégiája csődjéhez vezethet, s az egész népgazdaságot letaszíthatja az alsóbb szintekbe: innen évről évre nehezebb feltornászni bármely ágazatot. Ugyanez a hatása annak is, ha nem szerencsés a szelekció, ha például olyan komplexumokat választ ki, amelyekben hiányzik a műszaki-termelési tradíció, vagy ahol a termelés gazdaságos méretei eleve meghaladják erőfeszítéseinek lehetőségeit. Ha viszont túl óvatos, nem vállalja a kockázatot, vagy pedig — a bibliai Ézsau módjára — egyoldalú preferenciát ad a rövid távon realizálható előnyöknek a hosszú távúakkal szemben, s ezek miatt túl szűken vonja meg a kifejlesztendő technikai kultúrák határait, jövátelhetetlenül a fejlődés periferiájára csúszhat.

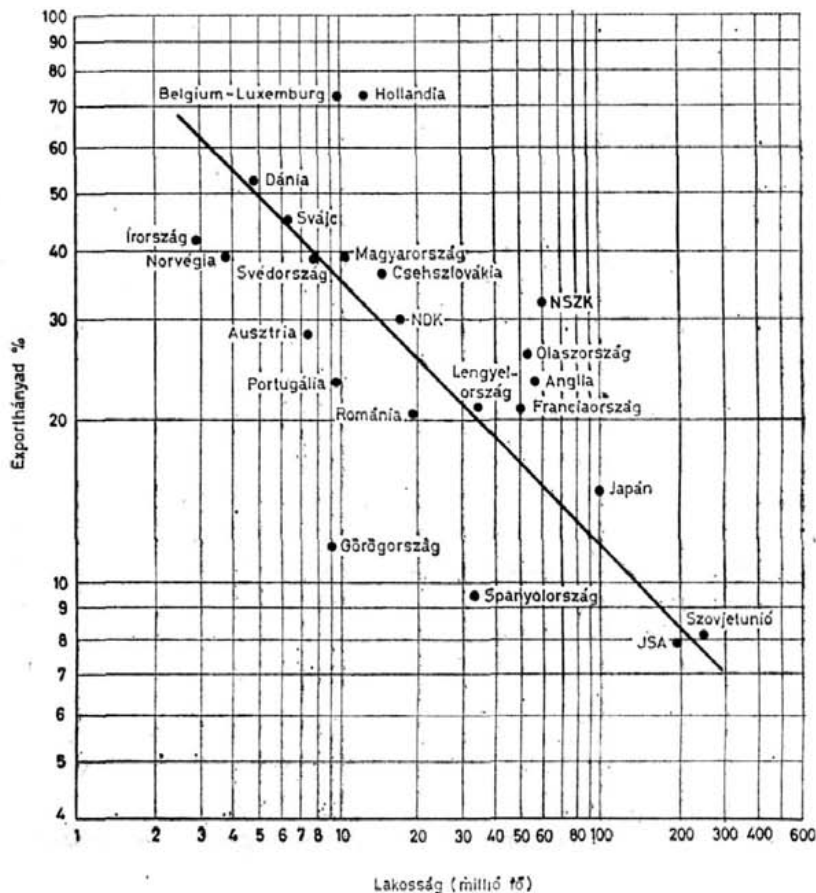
Az olyan világgazdaságban, amelyben a munkamegosztás alapja, a technikai kultúrák határon keresztüli egybekapcsolódása, az a munkamegosztás, amit semmi egyéb nem szabályoz, csak a kereslet-kínálat törvényein alapuló árucserre-forgalom, még nem nevezhető sem organikusknak, sem pedig stabilnak. A nemzetgazdaságok (illetve ennek egyes alkotórészei például vállalatok vagy a kereskedelem) szükségét érzik annak, hogy másik meghatározott, határon kívüli termelőkapacitásra támaszkodjanak. Ezek közreműködése nélkül már nem megy végbe a hazai újratermelés sem. Vagyis nem általában feleslegeik és hiányaik vannak, amiket a határon túli forrásokra, illetve piacokra támaszkodva igyekeznek áthidalni, hanem mind jelentősebbé válik a *külföld számára* kifejtett munka volumene a nemzeti munka tömegéhez viszonyítva, egészében véve is és egyes konkrét részleteiben is. Minél mélyebb a *direkt* újratermelési függés a külföldi partnerektől, annál erősebb az objektív törekvés a *határon túli gazdasági kapcsolatok stabilizálására*.

Ez — egy bizonyos fejlődési szakaszban — már egyértelmű az újtermelési folyamat nemzetközi koordinálásának szükségletével.

Egyúttal, minél inkább érzik az egyes nemzetgazdaságok a különböző országokban végbemenő újtermelési folyamatok koordinációjának tökéletlenségét — az adott viszonyok közötti *tökéletelíthetlenségét* —, annál inkább igyekeznek a többszörös bebiztosításra akár elhelyezési piacaikat, akár külföldi ellátási előforrásaikat illetően. Ez viszont a kapcsolatok stabilizálása ellen ható tényező, mivel mind az export, mind pedig az import-viszonylatok szétterítésére vezet, amely fékezi az egyes „páros” vagy „csoportos” munkamegosztások egyedi jelentőségét az adott nemzetgazdaság (illetve iparág, vállalat stb.) újtermelésében. Az integrációs törekvések megelőző világgazdasági fejlődés e két egymással ellentétes tendencia eredője volt. Mindezt nagymértékben befolyásolták, illetve torzították egyfelől a gyarmatbirodalmak, másfelől az egyes országok protekcionista törekvései. A termelőerők internacionalizálódása e tekintetben a különböző ellentétes hatások keresztüzében rendkívül következetlenül és a lehetségesnél jóval lassúbb ütemben halad előre.

Az összefonódás mérhetőségének korlátai

Igen nehéz számszerűsíteni és ennek alapján egzakt módon mérni a termelőerők internacionalizálódásának folyamatát. A viszonylag legbiztosabb mérőszámunk a nemzetközi méretekben elcserélt áruvolumeneknek a nemzeti munka tömegét kifejező nemzeti jövedelemhez való aránya. Aszerint, hogy a termelőerők fejlődésében mennyire előrehaladott, s a nemzeti cserére mennyire ráutalt gazdasággal állunk szemben, széles skálában változnak ezek a viszonyszámok. Azok az óriási méretű gazdaságok, amelyek termelőerőiket tekintve fejlettek ugyan, de kevésbé vannak ráutalva termelőfolyamataik határokon túli meghosszabbítására (illetve más országok termelőfolyamatainak saját határaikon belülre való vezetésére), mint például az Egyesült Államok és a Szovjetunió, megtermelt nemzeti jövedelmüknek kevesebb, mint 10%-át cserélik el a világ többi részével. Az olyan egyébként kis országok, amelyeknek termelőerői nem elég fejlettek ahhoz, hogy megállják a helyüket a nemzetközi munkamegosztáson belül, ugyancsak nemzeti jövedelmük viszonylag kis százalékát bocsátják a világgazdaságra cserére, Görögország például mindössze 12%-át. Ugyanakkor olyan közepes nagyságú országok, amelyeknek termelőerői fejlettek, mint például NSZK, Franciaország, Olaszország, Anglia, nemzeti jövedelmük 25–35 százaléka erejéig fonódnak össze a világgazdaság többi részével. Olyan kisebb méretű nemzetgazdaságok, amelyek rendkívül erősen vannak ráutalva a termelőfolyamatok nemzetközi összefonódására, mint például Magyarország, Csehszlovákia, Bulgária, Norvégia, Dánia,

1. ábra.

Az ország mérete és a nemzeti jövedelemhez viszonyított exporthányad közötti összefüggés 1968-ban. (Az iparosított országok esetében: a nemzeti jövedelem megfelelő adata átszámítva a nettó anyagi termelésre)

Belgium, Hollandia, nemzeti jövedelmük 40–75%-a erejéig vesznek részt a többé-kevésbé stabilizálódott nemzetközi munkamegosztásban.

Az egyes országok közötti áruforgalomnak a nemzeti termék volumenéhez való aránya tehát főleg az ország méreteitől függ (kivételt

képeznek e tekintetben az erősen monokultúrás struktúrájú kevésbé fejlett országok, amelyek nemzeti jövedelmüknek lényegesen nagyobb hányadát bocsátják exportra, mint amekkorát akár méreteik, akár a fejlettségi szintjük egyébként is indokolna).

Az áruáramok a világgazdaságban nem egyenletesen oszlanak el a különböző országok között. Azok a régiók, amelyek sok kisebb területű és gazdasági potenciálú országból állnak, természetesen nemzeti jövedelmüknek nagyobb hányadát cserélik el egymás között, mint azok a régiók, ahol számszerűleg kevesebb ország található, vagy amelyekbe egy-egy óriás gazdaság is tartozik. Ezen az alapon érthető meg, hogyan lehetséges az, hogy az európai fejlett tőkésországok nemzeti jövedelmüknek csaknem 20%-át cserélik el egymás között, míg a KGST-országok hasonló mutatószáma nem haladja meg az 5%-ot. Ha ti. Nyugat-Európában képzeletben olyan hét országot képeznénk, amelyek lakossága nagyjából a KGST-éhez hasonló arányban oszlik meg,⁵ az „összevontak” egymás közötti külkereskedelmi forgalmát „belkereskedelemnek” tekintvén, levonjuk az európai regionális kereskedelem-ből, a 93 milliárd dolláros forgalom (1970) 29 milliárdra csökken, azaz az összesített nyugat-európai nemzeti jövedelem 5,9%-ára. Az áruáramok Nyugat-Európában sem sokkal intenzívebbek, mint a KGST-ben, csak egyfelől más az összetételük (erről még lesz szó), másfelől többször haladnak keresztül vámhivatalokon.

A világgazdaság tehát nem egyenletesen intenzív árukörökből — és az ezek mögött meghúzódó munkamegosztásokból — áll, hanem sűrűsödési pontjai vannak, mint az észak-amerikai kontinens, Nyugat-Európa, valamint a kelet-európai szocialista országok csoportja.

A fejlett országok a társadalmi munkamennyiséghez viszonyítva is jelentős árutömeget cserélnék el a csoportokon belül: intenzív munkamegosztást alakított ki a saját régiójában. Export a nemzeti jövedelem százalékában:

5 Az összevonást a következőképpen eszközöltem: az NSZK + Franciaország + Anglia + Olaszország + Benelux államok + Dánia együttesből csináltam egy konglomerátumot, amelynek lakossága (251 millió) úgy aránylik Nyugat-Európa egész lakosságához (358 millió), mint a Szovjetunióé a KGST egészéhez. Ezenkívül a Svédország + Norvégia + Svájc együttesből kialakítottam egy „NDK”-t. Ilyen módon hét „ország” közötti forgalmat kaptam, ami már összehasonlítható a KGST-n belüli forgalommal, mivel ugyanannyi, és egymáshoz viszonyítva arányaiban ugyanakkora „nemzeti” egységek közötti külkereskedelem kerül mérésre.

Észak-amerikai országok egymás között	3,3
Nyugat-európai országok egymás között	19,0
KGST-országok egymás között	4,6.

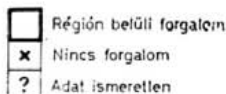
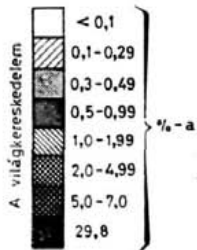
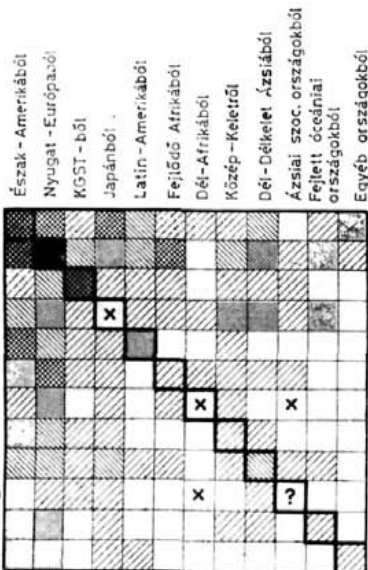
Ugyanakkor az egymás között elcserélt — interregionális kereskedelem tárgyát alkotó árutömeg — a két európai csoport országainak nemzeti jövedelméhez képest lényegesen alacsonyabb hányadot mutat, mint a régióon belüli csere. Az európai fejlett tőkésországok nemzeti jövedelmének mintegy 2%-a, a kelet-európai szocialista országok nemzeti jövedelmének kevesebb, mint 3%-a pl. az a termékvolumen, amely a kelet-nyugati kereskedelem csatornáiba táplálódik.

Ez a sűrűsödési folyamat dinamikusan is kimutatható. A világkereskedelem 1958/70 között mintegy háromszorosára nőtt. Az észak-amerikai és kelet-európai „csomók” lépést tartottak ezzel az ütemmel, a nyugat-európai megelőzte azt. A hármójuk közötti kapcsolatok fejlődése sem maradt el az átlagütem mögött. A világ többi földrajzi egységein belüli kereskedelem növekedési üteme nem érte el az átlagot (3. ábra diagonális kockái). Megfigyelhető ugyanakkor Japán átlagot meghaladó export- és importdinamizmusa, valamint a fejlődő országokból kialakult földrajzi egységek egymás közötti forgalmának általában lanyha növekedése. A fejlődő országcsoportok számára a kereskedelmi vonzási központok a fejlett góccok (lásd a 3. ábrát).

A termelési folyamatok internacionalizálódását nem lehet pusztán az árufolyamok és a nemzeti jövedelem viszonyával kifejezni. Ez ugyanis csak az árumozgásokban kifejeződő végeredménye az internacionalizálódásnak, és — amint az előbbieken jeleztem — nem minden árumozgás takar egyben stabil, konszolidálódott nemzetközi munkamegosztást. Jelentős hányada ezen árumozgásoknak labilis, időszakos munkamegosztások eredménye, de nem elhanyagolható azon árutömeg sem, amely esetleges egyedi üzletek eredményeképpen került mozgásba, s amelyek mögött még labilis, időszakos munkamegosztás sincs. Mindenesetre tendenciájában a munkamegosztás mélyülését az árufolyamok intenzitási mutatói nagyjából jelzik. A munkamegosztás mértékéről megbízhatóbb és pontosabb képet kapnánk, ha feltérképezhetők és számszerűsíthetők volnának azok a döntések, népgazdasági tovagyűrűző hatásaikkal együtt, amelyek részben vagy egészben valamely nemzetközileg koordinált döntési központ kritériumai alapján születnek. Így például a nemzet-

Forrás: UNO Statistical Yearbook 1971. adatainak felhasználásával.

Észak - Amerikába
Nyugat - Európába
KGST - be
Japánba
Latin - Amerikába
Fejlődő Afrikába
Dél - Afrikába
Közép - Keletre
Dél - Délkelet Ázsiába
Ázsiai szoc. országokba
Fejlett óceániai országokba
Egyéb országokba

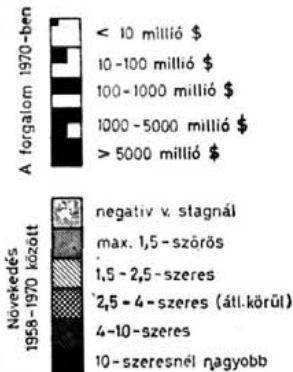
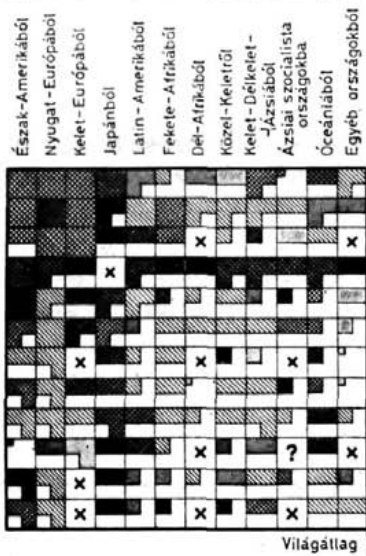
2. ábra.

A világkereskedelem megoszlása 1970-ben. (A világkereskedelem = 100)

3. ábra.

A világkereskedelem dinamikája a 60-as években (1970-es adatok 1958-as bázison)

Észak - Amerikába
Nyugat - Európába
Kelet - Európába
Japánba
Latin - Amerikába
Fekete - Afrikába
Dél - Afrikába
Közél - Keletre
Kelet - Délkelet - Ázsiába
Ázsiai szocialista országokból
Óceániába
Egyéb országokba

Forrás: UNO Statistical Yearbook 1972.

Világátlag 29,8

közi tőkeösszefonódások mértékei, irányai, sűrűségi pontjai, az államközi két- és sokoldalú gazdasági koordináció hatásfoka, mint nemzetközi strukturális és fejlesztési rendezőelv a gazdaság egészére. Ilyen felmérésekhez szükséges alapadatokkal azonban elég gyéren rendelkezünk. Ezért e tendenciát csak különböző minőségű, mennyiségű és megbízhatósági források alapján és csak kvalitatíve tudjuk becsülni. Ismerjük például, hogy 1961—69 között a hat közös piaci országban több, mint 15

ezer tőkeösszefonódási aktus ment végbe, amelyeknek mintegy 20%-a zajlott le csak az egyes közös piaci országokon belül, mintegy $\frac{1}{4}$ -e a közös piaci országok egymás közötti akciói folytán, és több mint a fele a közös piaci országok és harmadik országok között. Azt is tudjuk, hogy a főleg amerikai eredetű multinacionális vállalatok a nyugat-európai országok egyes iparágaiban a termelési kapacitások döntő hányadával rendelkeznek, így az elektronikus számítógépeket előállító, valamint az ezekhez szükséges részegységeket gyártó iparágakban mintegy 80—90%-kal.

Az amerikai befektetések az európai iparba az 1960-as 32 milliárddal szemben 1970-ben már 78 milliárdra nőttek (az OECD ún. Rey-bizottságának jelentése). Ismeretes továbbá, néhány nemzetközi óriás vállalkozás kiterjedése országokra és a különböző iparágakra. Mindezek törmelékadatak, amelyek jelzik ugyan a regionális, vagy annál szélesebb

1. táblázat

Vállalati összefonódások 1961—1969 között

Ágazatok	Részvényvásárlások		
	EGK → EGK	3 → EGK	EGK ↔ 3
Élelmiszeripar	1,47	1,46	0,45
Textil	1,55	1,31	0,61
Papír	0,22	0,66	0,08
Vegyipar	3,12	5,04	1,77
Petrolkémia és műanyagipar	(0,97)	(1,25)	(0,43)
Gyógyszer	(0,50)	(0,90)	(0,30)
Olajkitermelés és -feldolgozás	0,56	0,75	0,29
Építőanyag és üveg	1,02	1,17	0,35
Mechanikai gépipar	3,54	6,06	2,02
Kohászat	1,47	2,00	0,63
Villamos gépipar	1,56	2,17	0,90
Elektronika	0,47	2,41	0,44
Repülés és űrkutatási ipar	0,02	0,12	0,00
Összesen	15,02	23,16	7,56

Kooperáció, közös leány- v. anyavállalat			Fúzió, többségi részvény				Összesből			
Orsz.	EGK EGK	EGK → 3	Orsz.	EGK → EGK	EGK → 3	3 → EGK	Össz.	EGK → EGK	3. orsz → EGK	EGK → 3. orsz
1,13	0,62	1,37	1,80	0,14	0,08	0,53	9,07	2,23	3,36	1,51
0,84	0,41	1,20	1,47	0,13	0,07	0,32	7,92	2,09	2,83	1,35
0,18	0,12	0,46	0,38	0,03	0,06	0,19	2,38	0,37	1,31	3,80
1,55	1,42	3,80	2,30	0,43	0,56	1,30	21,29	4,97	10,17	2,05
(0,45)	(0,38)	(1,18)	(0,52)	(0,17)	(0,17)	(0,32)	(5,82)	(0,90)	(2,60)	(2,90)
(0,11)	(0,21)	(0,33)	(0,36)	(0,07)	(0,07)	(0,37)	(3,22)	(0,78)	(1,60)	(2,05)
0,41	0,22	0,78	0,27	0,12	0,05	0,21	3,66	0,90	1,74	1,94
0,88	0,71	0,89	1,06	0,12	0,07	0,14	6,41	1,85	2,20	1,19
1,59	1,44	4,31	1,86	0,30	0,16	1,18	22,46	5,28	11,55	2,18
1,10	0,58	1,99	1,54	0,20	0,14	0,50	10,16	2,25	4,49	2,00
0,63	0,66	1,59	0,95	0,12	0,16	0,61	9,35	2,34	3,92	1,78
0,33	0,21	1,25	0,36	0,07	0,07	0,37	5,98	0,75	4,03	5,40
0,18	0,15	0,63	0,15	0,03	—	0,00	1,30	0,20	0,75	3,75
8,83	6,54	18,27	12,16	1,68	1,40	5,35	100,0	23,24	46,78	2,02

Forrás: La politique industrielle de la Communauté, Brüsszel, 1970. 94. old.

mértékű munkamegosztás irányait, de persze nem adnak megbízható támpontot ennek szintetikus mérésére.

Mindenesetre az ide vonatkozó adatforrásokból és tanulmányokból kikövetkeztethető, hogy a döntési folyamatok internacionálizálódása alapján véve két síkon megy végbe. Az egyik sík a termelőerők fejlődése szempontjából szűkké váló nemzetgazdasági keretek állami gazdaságpolitikai dimenzióban való áttörése, a makroökonomiai tevékenység koordinációja. Ez az állami gazdaságpolitikai tevékenységek különböző keretekben egyeztetése, harmonizációja formájában megy végbe. Ennek formái a kétoldalú kereskedelmi, együttműködési, technikai, segélynyújtási egyezmények éppúgy, mint a különböző jellegű nemzetközi szervezetekben végbemenő koordinációs tevékenység, mint a Világkereskedelmi Szervezet, az Európai Gazdasági

Bizottság, az OECD, a Nemzetközi Valutaalap, a GATT, de ebbe a kategóriába sorolható a Közös Piac és a KGST tevékenysége is.

A másik — a „vállalati” sík, a nemzetközi tulajdoni- és tőkeösszefonódások dimenziója, amelyek mikroökonómiai szinten eredményeznek olyan nemzetgazdaságokon túlnyúló döntési központokat, amelyek bizonyos kutatási, termelési és piaci tevékenységeket koordinálnak.

Az integrációs törekvések jelentkezése utáni világgazdaság e két-dimenziós döntési koordinációs hálózat egyidőben való kialakulása által támasztott ellentmondásokban vergődik. Ez jobban megfigyelhető Nyugat-Európában, ahol a nemzetközi mikroökonómiai összefonódásoknak — az ipari és banktőke kozmopolitává válásán keresztül — már történelmi hagyományai vannak. Kevésbé figyelhető meg Kelet-Európában, ahol ugyan a mikroökonómiai integrációnak ugyancsak érezzük a szükségét, de ahol a történelmi tradíciók hiányzanak, a gazdasági feltételek most kezdenek megérni a nemzetközi vállalatok keletkezéséhez és elszaporodásához.

A másik keresztmetszet, amelyben a termelés internacionalizálódását vizsgálni lehet, az a visszanyúlás a technológiai folyamatokhoz. A termelőerők fejlődésének szükségletei a nemzetgazdasági határokat mindekelőtt a nagy technológiai törésvonalakon zúzták szét: a kitermelési és feldolgozási tevékenységek munkamegosztásáról van szó. A múlt század, valamint századunk első felének tipikus munkamegosztása az alapjában véve kitermelő-tevékenységet (mezőgazdaság, bányászat), illetve a jellegzetesen feldolgozó tevékenységet folytató nemzetgazdaságok között alakult ki. Pontosabban a termelőerők fejlesztésében előrehaladottabb országok csoportjai igyekeztek megszabadulni a kevesebb szakképzettséget és nagyobb embertömegeket lekötő kitermelő tevékenységektől, és termelési tényezőit az „intelligensebb” és gyorsabb tőkeforgást biztosító feldolgozó tevékenységekre koncentrálni. Ez a munkamegosztás lényegében mindmáig fennmaradt, a fejlett és fejlődő országok viszonylatában.

A feldolgozó tevékenységek tőkeigényesebbé válása, valamint gyorsult láncreakció kereteiben való robbanásszerű differenciálódása azonban elkerülhetlenné tette a feldolgozó tevékenységek nemzetközi munkamegosztásának hihetetlen mértékű felgyorsulását is. Ennek a folyamatnak a XX. század második felében vagyunk szemlélő tanúi. Ez a munka-

megosztás mindenekelőtt az iparilag fejlettebb országok között alakult ki, és alapvetően két irányban látszik fejlődni. Az egyik irány az egymást követő technológiai folyamatok nemzetközi szétválása, vagyis az a munkamegosztás, ahol a feldolgozásra kész alapanyag különböző megmunkálási fázisai nyúlnak át a két vagy több ország határain és válnak végfogyasztásra alkalmas terméké, n -edik országban. A másik irány a koncentrikusan összefutó technológiák szétszóródása különböző országokban. Itt rendszerint sok bonyolult alkatrészből álló termékek termeléséről van szó, az alkatrészek tömegtermelési foka nem egyforma, s mindegyik optimális szérianagysága különbözik az összeszerelt végtermék optimális szériaszámától. Végül, a harmadik irányzat az „osztódással szaporodó” áruvilág különböző egyedei, választékai termelésének szétszóródása a különböző országokban. Az előbbi két irányzatot közkeletű szóval kooperációnak, az utóbbit specializációnak szoktuk nevezni. Rendszerint egy-egy konkrét munkamegosztási konstrukcióban mindhárom irányzat elemei fellelhetők, ezért „besorolásuk” egyik vagy másik kategóriába a konkrét esetek tekintetében önkényesnek látszik.

A feldolgozó iparon belül burjánzó munkamegosztás is létrehozta a maga hierarchiáját. Sem a technológiai fázisok, sem az alkatrészek, sem a specializált végtermékek nem egyenlők abból a szempontból, hogy mekkora kutatási háttérrel, milyen mennyiségű és minőségű kvalifikált munkaerőt, mekkora technológiai bázist követelnek és a termékek iránt milyen ütemben növekszik a világgiazi kereslet. Minél kisebb, minél kevésbé fejlett termelőerőkkel rendelkező és minél kevésbé határozott fejlesztési politikával rendelkező ország kapcsolódik be a munkamegosztásba, annál kevesebb a reális lehetősége és esélye ahhoz, hogy a feldolgozó ipari munkamegosztáson belül a számára dinamikusabb mennyiségi és minőségi fejlődést biztosító fázisokat, területeket tudja magának megkaparintani. A feldolgozó ipari tevékenységek internacionalizálódása tehát nem hozza magával automatikusan minden egyes résztvevő egyforma esélyét a technikai tudományos haladás gyümölcseinek élvezetére. Helyzeti és szerzett előnyökkel kell e tekintetben is számolni. Ez újabb protekcionista tendenciákat szül, részben nemzetgazdasági, részben a regionális munkamegosztási csomópontok méreteiben. Az internacionalizálódás tehát e tekintetben sem egyértelmű folya-

mat. A helyzeti hátránnyal rendelkező nemzetgazdaságok és regionális gazdaságok erőteljes ellenállása az a tendencia, amely kísérőjelenséggként követi a termelés internacionalizálódásának folyamatát, részben fékezi, részben pedig akadályozza ezen internacionalizálódásnak a legnagyobb helyzeti és történelmi előnyökkel rendelkező gazdaságok számára való egyoldalú kiaknázását.

A modern társadalmi munkamegosztás három szinten szerveződött meg. Mind a három — a nemzetgazdasági, regionális és világgazdasági — egyformán objektív realitást alkot: az erőknak, a struktúráknak, a társadalmi munka értékelésének olyan, viszonylag önálló centrumait, amelyek érzékelhetők és mérhetők még akkor is, ha határaik nem mindig élesek és egyébként egymást át is hatják. A világgazdaság olyan galaxis, amelynek sűrűsödési körzetei a regionális gazdaságok, elemei pedig a nemzetgazdaságok. A három közül a nemzetgazdaság és világgazdaság nem szorul meghatározásra. A regionális gazdaság az utóbbi évtizedek terméke. Nem haszontalan ezért megkísérelni fogalmi körülhatárolását.

Regionális gazdaságnak lehet nevezni az olyan nemzetgazdaság-csoportot, amelyben az egyes nemzetgazdaságok

a) egymással érzékelhetően szorosabb termelési-munkamegosztási és külkereskedelmi kapcsolatban vannak, mint a harmadik országokkal,

b) az egymással kicserélt termékek és tevékenységek értékelése sajátos vonásokat mutat, s ennyiben eltér a környezetétől,

c) az egymás közötti gazdasági érintkezésnek jellegzetes normái, „játékszabályai” alakultak ki, s mindezek következtében

d) az átlagosnál szorosabb, és sajátos eszközökkel megvalósuló együttműködés különös mértékű kölcsönös előnyökkel jár a régió tagjai számára. Nem tartom feltétlenül a regionális gazdaság kritériumának az együttműködés institucionalizáltságát, bár nem egy régió esetében az együttműködési szervezetek tevékenysége is jelentős szerepet játszik.

Konkrétabban, a világgazdaságban három éles körvonalakkal megkülönböztethető régió található: az észak-amerikai, amely az Egyesült Államokat és Kanadát foglalja magában, a nyugat-európai, amely az EGK országokból, valamint a kívülmaradó fejlett és periférikus tőkés-országokból áll, valamint a kelet-európai, amely az európai KGST-országokat tömöríti, amelyhez kapcsolódnak az Európán kívüli KGST-országok (Mongólia és Kuba) is.

A nyugat-európai régióon belül értékesítették 1970-ben az érintett országok exportjának 67%-át, az európai KGST-országok között bonyolódott le összforgalmunk 61%-a, az USA—Kanada forgalom a két ország együttes exportjának 33%-a volt. Ezzel szemben a délkelet-ázsiai fejlődő országok esetében ez a mutató 22%-ot, a latin-amerikaiaknál 11%-ot, a közel-keletiekénél és Kelet-Afrikában 6—6%-ot tett ki. Japán sem épül be egyetlen régióba sem. Legintenzívebbek a kapcsolatai az Egyesült Államokkal. A kettőjük közötti forgalom 1970-ben a két ország összesített exportjának 17%-át adta. Az USA összefonódásának intenzitása a 100 milliós lakosságú Japánnal tehát fele akkora erősségű, mint a 20 milliós lakosságú Kanadával.

Nem tekintem önálló, Nyugat-Európától független régiónak ezzel szemben az EGK-t, hanem a nyugat-európai régió legtömörebb, institutionálisan is megerősített magvának. Az EGK-n belüli forgalom 1970-ben a tagországok összesített exportjának 49%-a volt, vagyis alacsonyabb intenzitású, mint Nyugat-Európa egészében. Ugyanakkor az EGK-n belüli csere adta a Nyugat-Európán belüli külkereskedelem csaknem felét. A nyugat-európai régió tehát szélesebb fogalom, mint a Közös Piac (ezzel szemben jóval szűkebb, mint az OECD). Ugyancsak nem tekintem régiónak a Brit Nemzetközösség preferenciális övezetét — az angol gyarmatbirodalom huszadik századvégi halványuló „emlékképét” —, de a még meglevő, egyéb bomlófélben levő maradvány gyarmat-anyaország-kapcsolatrendszereket sem. A régiók tehát az egységes világgazdaság sűrűsödőben levő csomópontjai, azok a központok, amelyekben a társadalmi munkamegosztás folyamata a világtárlagnál gyorsabb ütemben megy végbe. A gazdaság regionalizálódása szinonim kifejezése a nemzetközi gazdasági integrációnak.

Abból következően, hogy a régiók kialakulófélben levő képződmények, amelyek az egységes — de nem homogén — világgazdaságon belül önálló — de mind kevésbé önellátó — nemzetgazdaságok együttműködési kapcsolatai sűrűsödésének termékei, adódik az, hogy az egyes nemzetgazdaságok helyzete, viszonya a különböző régiókhoz sokféle lehet és sokféleképpen alakulhat: *a régiók térben és időben gyorsan változó és igen heterogén jellemvonásokkal bíró képződmények. Határai sem egészen stabilizálódtak, belső szerkezetük és a világgazdaság egészében elfoglalt egyensúlyi helyzetük korántsem tekinthető kiala-*

kultnak. Számos nemzetgazdaság foglal helyet a régiókon *kivüli*, vagy a régiók *közötti* térben, kisebb-nagyobb mértékben kapcsolódva egymáshoz, a regionalizált szférákhoz, vagy azok egyik-másik nemzetgazdaságához. Ezek a gazdaságok, fejlettségük, tömegük, fejlődési dinamikájuk függvényében gyarapíthatják a már meglévő csomósodásokat, újakat képezhetnek, magjává vagy alkatrészeivé válhatnak ezeknek. A regionális sűrűsödési szférák azért jönnek létre, mert a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban erőhatások érvényesülnek. Vonzó és taszító erők működnek. A világgazdaságban — csakúgy, mint a világegyetemben — érvényesül a *gravitáció* elve. Az az erő, amely a különböző nemzetgazdaságokat egymással való összekapcsolódás, illetve integráció felé vonzza, vagy amely — más esetekben — egymástól taszítja őket, nem más, mint a külgazdasági kapcsolatokból húzható előnyök mértéke.

A munkamegosztásból származó előnyök

A külgazdasági kapcsolatokból húzható előnyökön a munkamegosztásnak azon következményeit értem, amelyek a korábbi állapotnál kedvezőbb feltételeket teremtenek a szóban forgó nemzetgazdaság számára termelőerőinek fejlesztéséhez és termelési tényezőinek ésszerűbb hasznosításához. *Az előny tehát a külgazdasági kapcsolatok által indukált nemzetgazdasági méretű hatásfokjavulás.* Szeretném kihangsúlyozni, hogy a nemzetgazdaságról beszélek, s a munkamegosztás egyes konkrét elemeit is a nemzetgazdaság szempontjából kívánom elemezni. A külgazdasági kapcsolatok nemzetgazdasági szintű hatékonysága ugyanis nem esik egybe automatikusan a vállalati szintű gazdaságossággal. Egy vállalat nagy haszonnal folytathat külkereskedelmet vagy kooperációt, a nagyobb haszon érdekében elzárkózhat külgazdasági kapcsolatok elől, vagy átterelheti azokat egyik külső partnerétől egy másikhoz — s közben a nemzetgazdaság jelentős teret veszít. Ugyanez fordítva is elképzelhető. Ez azonban már további kérdés: a belső csereviszonyok és jövedelmi viszonyok hozzáidomításának a problémája a nemzetgazdaság világpiaci beilleszkedésének optimum-követelményeihez, vagyis a népgazdasági mechanizmus általános kérdése, amelyet viszont nem lehet kielégítően megoldani a nemzetgazdaság általános orientációja feltételeinek — egyebek között a külső feltételek — tisztázása nélkül. Minden nemzetgazdaság azokban az irányokban igyekszik orientálni külgazdasági kapcsolatait, amelyek a lehető legelőnyösebb munkamegosztási feltételeket kínálják továbbfejlődése szempontjából.

A következőkben megkísérlem a világpiac nemzetgazdaságra gyako-

rott hatásának legfőbb elemekre bontását. Az elemzést igyekeztem a kvantifikálhatóság küszöbéig elvinni. Megfelelő statisztikai adatrendszerek hiányában azonban az alább kimunkált mennyiségi összefüggéseknek csak egy része tölthető meg egyelőre konkrét adatokkal. Mindezek ellenére meggyőződésem, hogy a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyök különböző fajtái előbb-utóbb mennyiségileg is szétválaszthatók lesznek egymástól s így mód nyílik egyenkénti analizálásukra.

Mivel nem találok különösebb értelmét annak, hogy a hatáselemeket külön-külön nevekkkel illessem, a könnyen kezelhetőség és a bonyolult fogalmazás elkerülése érdekében az ábécé betűivel fogom azokat jelölni.

a) *Komparatív előnyök (az A hatás)*

Ha a nemzetgazdaság a világgazdaságba (illetve, annak egy régiójába) való beilleszkedés viszonylag kezdeti fázisában van, tehát éppen iparosodik vagy diverzifikált, főleg a belső szükségletek kielégítéséhez alkalmazkodott gazdasági szerkezettel rendelkezik, akkor a világpiachoz alkalmazkodás legegyszerűbb módja olyan termelőtevékenységek kifejlesztése (vagy kiemelése) rendszeres export céljaira, amelyekben egy, az exportált termékhez népgazdasági keresztmetszetben hozzájáruló átlagos termelőjének évi munkáját a világpiaci csereviszonyok az átlagosnál magasabbra értékelik. Magától értetődően egyidejűleg nem fejleszti ki, illetve visszafejleszti azokat az ágakat, amelyekben egy termelő évi teljesítményét a világpiac viszonylag alacsonyra értékeli. Végeredményben a komparatív költségek ricardói elvén alapuló határsáról van szó, azzal a különbséggel, hogy tudatosítjuk magunkban az adott világpiaci árviszonyok meghatározó befolyását az egyes nemzetgazdaságok döntéseire, a nemzetközi munkamegosztásban való beilleszkedésük módját illetően.

A komparatív költségeket a következőképpen számíthatjuk ki:

Először meghatározzuk a hazai termelőtevékenység hatékonysági mutatóit. A hatékonyságot az egységnyi külkereskedelmi árbevételhez tartozó népgazdasági összes munkaráfordítással fejezzük ki:

$$E^n = I^n X$$

ahol:

E^n = n hazai termelőtevékenység népgazdasági hatékonysága,

I^n = egységnyi (elérhető) külkereskedelmi árbevételre jutó munkaerő-ráfordítás az adott n termelőtevékenység végterméke tekintetében, vagyis

$$I^n = \frac{L^n \text{ összes évi munkaslétszám szakmunkás egységben kifejezve}}{P_s^n \text{ (az } n \text{ tevékenység évi végtermékeinek értéke külkereskedelmi áron)}}$$

X = az ÁKM inverz mátrixa.

A különböző termelőtevékenységek hatékonysági mutatóit súlyozzuk a különböző export- és importviszonylatok áruösszetételei szerint:

$$a) \dots \quad E_{Ex}^x = \sum_a^n e^x E$$

ahol:

E_{Ex}^x = az ország export-termelőtevékenységének átlagos hatékonysága α partnere felé irányuló exportjának szerkezete szerint,

$a \rightarrow n$ = az ÁKM belső négyzetének szektorai (termelőtevékenységek),

e^x = exportszerkezet α partnerország viszonylatában,

E = termelőtevékenység-hatékonyság

$$b) \dots \quad E_{im}^x = \sum_a^n i^x E$$

ahol:

E_{im}^x = importhelyettesítési (virtuális) hatékonyság, vagyis az α -viszonylatból importált termékstruktúra átlagos hatékonysága hazai megtermelés esetén,

i^x = importszerkezet α partnerország viszonylatában.

A komparatív (A) költségmegtakarítás, illetve — többlet kiszámítása az export- és importhelyettesítési hatékonyság hányadosaképpen:

$$A^x = \frac{E_x}{\frac{e_x}{i_x}}$$

Tekintettel arra, hogy az alaphatékonysági mutató (E) értékének növekedése a hatékonyság romlását, csökkenése a hatékonyság javulását jelzi (minél több ember-év szükséges 1\$ külkereskedelmi árbevétel ki-termeléséhez, annál kevésbé hatékony a termelőtevékenység, minél kevesebb, annál hatékonyabb) komparatív költségmegtakarítást kapunk, ha $A < 1$, illetve többletet, ha $A > 1$.

Az A hatást nagyon erősen módosíthatják a belföldi és nemzetközileg elismert ráfordítások különbözőségei. Lehet például valamely ágazat a világpiacon „jól fizető” azok számára, akik legalább átlagtermelékenységgel termelnek (az exportálandó termék készülségi fázisáig bezárólag), de „rosszul fizető” az adott gazdaságnak, a hazai társadalmi ráfordítások magas volta miatt, és fordítva: egy nemzetközi átlagban „rosszul fizető” terméket a belföldi termelési körülmények szerencsés vagy fejlett volta miatt lehet még hatékonyan exportálni.

Az A hatás tehát önmagában is két tényező eredője: a világpiacon csereviszonyoké és a hazai ráfordítások viszonyáé (tudniillik a világpiacon árakban elismert ráfordításokhoz képest). Vagyis, a világpiacon a maga értékítélet-rendszerével általában jutalmaz vagy büntet termelőtevékenységeket: a „jutalom” is, a „büntetés” is megsokszorozódhat vagy eltűnhet a hazai munka hatékonysága következtében. Mindenesetre ez a hatás struktúraváltoztatásokra ösztönzi a világgazdaságba való szerves beilleszkedést kereső országokat. Ugyanakkor, szabad áralakulásnál, a világpiacon idővel elégtételt vesz magának a nemzetgazdaságok „strukturális mazsolázásaiért” a kereslet-kínálat átalakító hatásán keresztül. A hazai struktúra tartós hatékonyságjavulását ezért ezúton csak monopolhelyzetben, vagy egy, kifejezetten az iparosítás adott típusának kollektív elősegítésére kifejlesztett, regionális „véd- és daczövetség” kereteiben lehet elérni.

A fejlettebb, nagyobb gazdasági potenciállal rendelkező gazdaságoknak az őket környező fejletlenebb, erőtlenebb világgal való kapcsolataiban ez a kedvező strukturális hatás — éppen a világpiacon erőviszonyokból fakadóan — rendszerint egyértelműen adódik. Minél kevesebb köttöttséggel érvényesülnek a piac mechanizmusai, annál jobban kidomborodik gazdasági fölényük. A fejletlenebb, gyöngébb de az elmaradottságból kitörni akaró gazdaságok regionális csoporto-

sulásai ilyen irányú gazdaságpolitikájának viszont inkább a protekcionizmus a jellemzője. Ennek is a befelé forduló fajtája, amely nem egy-egy termék világpiaci versenyképességét, hanem a rendelkezésre álló hazai termelőerők maximális kihasználását tartja szem előtt, a teljes foglalkoztatottságot, a lakosság technikai kultúrájának felemelését a kor színvonalának minimumára, a rendelkezésre álló alapanyagok feldolgozási fokának növelését, a társadalmi termelés műszaki felszereltségének, eszközellátottságának növelését stb. Ez a gazdaságpolitika az országon belüli termelőtevékenységek egymással való összehasonlítását állítja a döntési kritériumok középpontjába. Nem azt tartja szem előtt elsősorban, hogy bányászata vagy mezőgazdasága versenyképes-e más országok bányászatahoz vagy mezőgazdaságához viszonyítva, hanem azt, hogy textil- vagy gépiparában a rendelkezésre álló felhalmozást, munkaerőt az adott nemzetközi árstruktúrában jobban tudja hasznosítani, mint a kitermelőágakban. Persze — sietünk hozzátenni — az adott árstruktúrának viszonylag merevnek kell lennie (a monopolhelyzet vagy a regionális megegyezés folytán), s az elhelyezési lehetőségeknek is biztosítottaknak kell lenniük (ugyancsak a monopolhelyzet, illetve a regionális preferencia következtében). Különben a külpiazi verseny ezen új ágakat embrionális állapotukban fojtja meg. Még az sem mindegy, hogy a világpiaci árbevétel egységének megfelelő termelési tényező ráfordítás vagy lekötés milyen formában jelentkezik. A fejlődőben levő országok rendszerint bővelkednek — nem magasan kvalifikált — munkaerőben, és szűkölködnek tőkében — sőt sokszor természeti kincsekben is. Ezek szerint a hasonló mutatójú termelőtevékenységek közül a „mazzolás” a tőkelekötés minimalizálására irányul mindaddig, amíg munkaerő-tartalékok vannak. Például ha az egységnyi árbevétel a mezőgazdaságban több erőforrás-lekötést követel, mint a bányászatban, de ezen belül a bányászat erőforrás igényében a holtmunka nagyobb mint az élőmunka, úgy az ország — a feldolgozóipar után — feltehetően a mezőgazdaságot preferálja exportra való fejlesztés szempontjából. Az *A* hatás tehát a következő lesz: minél nagyobb a nagyfeldolgozott-ságú termékek aránya az exportban, s a nyersanyagoké az importban, annál hatékonyabban működik a gazdaság, mivel ösztársadalmi munkát takarít meg, különös tekintettel a holtmunka előlegezésére.

Amennyiben az adott gazdaság kihasználatlan munkaerővel már nem rendelkezik, importjában a mezőgazdaságot fogja az első helyre tenni, exportjában pedig például az elsődlegesen feldolgozott termékeket: ezek cseréje maximalizálja ugyanis számára az élőmunka-megtakarítást.

b) *Dinamizmus-előnyök (a B hatás)*

Az előzőekben hallgatólagosan feltételeztem, hogy az értékesíthető mennyiségek szempontjából a különféle termékek közömbösek. Az *A* hatás kizárólag a világpiaci „árfekvést” veszi számításba. Valójában a kereslet dinamizmusával is számolni kell. Egy, a nemzetközi munkamegosztásba erősen beépült nemzetgazdaság növekedési rátájára feltétlenül hat — mégpedig a nyitottság mértékével egyenes arányban — exportstruktúrájának dinamizmusa, valamint importstruktúrájának az a tulajdonsága, hogy az mennyiben támasztja alá az export, s ezen keresztül a gazdaság egészének dinamizmusát.

A nemzetgazdaságok struktúrapolitikájának tehát azt is számításba kell vennie, hogy a kivitelben lehetőleg növekedjék azon exportcikkek aránya, amelyek iránt a kereslet a világpiacon növekvőben van, s helyette olyan árucikkeket importáljon, amelyeknek népgazdasági felhasználása elősegíti dinamikus ágazatainak fejlődését. A *B* hatás rokona az *A*-nak, de nem azonosítható vele. Nem az áru egység magas külpiaci árán keresztül növeli a hazai gazdaság hatékonyságát, hanem azáltal, hogy növekvő tömeget lehet a világpiacon elhelyezni, s így növelni lehet a nemzetgazdaság devizabevételeit, valamint a fejlődés ütemét.

Az országnak az α partnerországgal való munkamegosztását akkor nevezzük a *B* szempontból előnyösnek, ha α partnerviszonylatú exportkínálati asszortimentjének (e^x) eladási lehetőségei gyorsabban nőnek, mint belső piacra termelt áruasszortimentjének (g^x) piacai. Az ütemkülönbség a B^x :

$$B^x = \frac{e^x}{g^x}.$$

Olyan országok törekszenek a *B*-hatás elérésére, amelyek a világ-gazdaságra nagymértékben ráutaltak, növekedési rátájuk jelentősen a

külső piacok felvevőképességétől függ. E politika feltételezi a diverzifikált struktúrát, a gazdaságpolitika választási lehetőségét az átlagosnál jobban, vagy kevésbé fejlesztendő termelőtevékenységek között. Az export és az import szembeállítás a hatékonyság szempontjából itt nem feltétlenül a dinamikus vagy a dinamizmusukat veszített cikkek konfrontálásában jelenik meg. Ilyen is létezik: ha egy ország szerszámgépxportra tör, kedvezőbb számára a fémtömegcikk-ipari termelésében importra berendezkedni, s felszabaduló kapacitásait szerszámgépalkatrészek termelésére átállítani, ha a népgazdaság növekedési rátáját biztosabban támasztja alá a tartós beruházási konjunktúrára, mint a lassabban növekvő fogyasztási cikk keresletre való ráépülés. Ez azonban csak akkor válhat a gazdaságpolitika fő vonalává, ha a népgazdaság elbírja azt, hogy tartósan hitelezővé váljék. Különben az egész világpiac felé szükséges, hogy az export- és importstruktúra dinamizmusa nagyjából kiegyenlített legyen. Sokoldalú elszámoláskor ez a kiegyenlítettség viszonylatonként ingadozhat — erre a multilateralizmus módot ad. Bilaterális rendszerben a struktúrák dinamizmusa kétoldalú viszonylatban is a kiegyenlítettség felé tör.

Ilyen esetekben előtérbe kerül az exportra termelő gépi és emberi kapacitások rugalmassága, azaz gyors átállíthatósága más, keresettebb cikkek termelésére. A kisebb és tőkeszegényebb országok számára két egyforma dinamizmusú exportlehetőség közül mindenképpen arra érdemesebb berendezkedni, amelynek technológiája kevésbé van „elkötelezve” egy adott használati értékfajta előállítására. Ez is magyarázza, miért részesítik előnyben a kisebb országok a gépipart a nehézszerkezésszel szemben, miért rendezkednek be a kis országokban is versenyképesen gyártható, viszonylag kissorozatú gépekre a tömegtermelésekkel szemben vagy a gyógyszeriparra a petrokémiával szemben.

A kisebb belső piaccal rendelkező országok számára a nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedés tehát annál előnyösebb:

- minél nagyobb a dinamikusan fejlődő cikkek aránya az exportban;
- importjuk minél jobban „kiszolgálja” (nyersanyaggal, alkatrészsel, beruházási javakkal) ezen ágakat;
- minél rugalmasabbak exportkapacitásaik, s ezzel szemben minél

több cikket importálnak „merev” technológiából származó termékekből. Nagygazdaságok ez utóbbi hatásra kevésbé érzékenyek, inkább a tömeggyártás előnyeinek kihasználását tartják szem előtt.

c) *Adaptálási előnyök (a C hatás)*

Az alkalmazott absztrakciót ismét egy lépéssel megkísérlem feloldani. Az eddigiekben — hallgatólagosan — feltételeztem, hogy azonos termékek használhatósági foka azonos, akármelyik országban állítják elő. Ez a nyersanyagoknál, élelmiszereknél, elsődlegesen feldolgozott termékeknel többé-kevésbé elfogadható feltételezés (persze csak többé-kevésbé, hiszen a természeti körülmények az alkalmazott technológia milyensége stb. itt is érzékelhető különbségeket hoz létre).

Jelentős minőségi különbségek adódnak azonban a magas fokon feldolgozott cikkeknel, mindenekelőtt a régen és újonnan iparosodott országok termékei között. Egyáltalán nem mindegy, hogy — mondjuk — egy rádió-vevőkészüléket harmincéves vagy hároméves tradícióval rendelkező szakembergárda állítja elő, forgalmazza stb. Előfordulhat tehát, hogy valamely ország termelőerőinek gyorsabb fejlesztése érdekében beruházási cikkeket importál mezőgazdasági vagy kitermelőipari termékek ellenében, még akkor is, ha a hazai beruházási cikk iparában dolgozók évi teljesítményét a nemzetközi piac általában magasabban értékeli, mint a kitermelő ágazatokban foglalkoztatott dolgozókéét. Ez esetben a kapcsolat előnyös, vagy előnytelen voltának megítélésében a belföldi termelés (világpiaci értékskálában kifejezett) hatékonyságát nem az importhelyettesítő termelés hatékonyságával vetik össze, hanem az importált cikkek használatbavételével elért hatékonyságjavulással.

A hatékonyságnövelés persze nemcsak közvetlenül abban az ágazatban érvényesül, amelyik a berendezést, licencet, know-how-ot stb. importálja, hanem — helyes tervgazdálkodás esetén — mindazokban az ágazatokban, amelyekben az importált termelőerő adaptálható (a technológia hasonló, vagy az importált szaktudás képes megtermékenyíteni más technológiákat is). Ezért megkülönböztetünk primer és szekunder (tercier

stb.) C hatásokat. Maga az r ágban kifejtett primer C hatás ($C_1^{\alpha,r}$) elvi képlete rendkívül egyszerű: a technikát importáló ágazat hatékonyságnövekedési ütemének gyorsulása az import előtti időkhöz képest:

$$C_1^{\alpha,r} = \frac{\sum_0^n E_r^{\alpha}}{\sum_n E_r^{\alpha}}$$

ahol:

E_r^{α} = az α viszonylatból importáló r ágazat hatékonysága

$0 \rightarrow n$ = az import utáni időszak (n év)

$(-n) \rightarrow 0$ = az import előtti időszak (n év).

Nemzetgazdasági méretekben:

$$C_1^{\alpha} = \sum_{\alpha} C_1^{\alpha}$$

ahol:

az $a \rightarrow n$ az α viszonylatból technikát importáló ágazatokat jelöli.

A gyakorlatban persze igen nehéz szétválasztani azt a hatékonyságjavulást, amely kifejezetten az importtechnikából ered a hazaitól, valamint azt, amely kifejezetten az α viszonylatnak köszönhető attól, amely a β , γ stb. viszonylatból származik — azokban az igen gyakori esetekben, ha az ágazat (vagy vállalat) rekonstrukciójában több importviszonylat vesz részt. Ezt a képletet ezért nehezen lehet konkrét számítási anyaggal megtölteni.

Még nehezebb a helyzet a szekunder (C_2^{α}), terciér (C_3^{α}) stb. hatások számbavételekor. Az adatszolgáltatás és elemzés jelenlegi állapotát tekintve itt meg kell elégednünk egy — szinte csak illusztrációs-számba menő — elméleti képlettel:

$$C^{\alpha} = \sum_l^n C^{\alpha}$$

ahol:

az $1 \rightarrow n$ -en belül az l a primer, a $2 \rightarrow n$ a tovaggyűrűző C hatásokat jelzi.

E — C -vel jelzett — hatás legelterjedtebb formája a beruházási cikk-importtal kapcsolatos. A gazdaságpolitikának ez a rendszere főleg

azokra az országokra jellemző, amelyeknek gazdasága átalakulóban van agrár- és nyersanyagexportálóból feldolgozott termék exportálóvá. Ha csak az A vagy a B hatás alapján ítélnénk meg ezek nemzetközi csere struktúráját, teljesen érthetetlen jelenségekkel találkozánk: jelentős, és láthatóan exportorientált feldolgozó iparuk mellett gépeket importálnak nyersanyagok, illetve élelmiszerek ellenében. Ez számukra csak akkor hoz létre pótlólagos növekedési forrásokat, ha az importált berendezések üzembe helyezésével keltett hatásfoknövekedés közvetlen és közvetett (tovagyűrűző) hatása meghaladja azt a hatásfokvesztést, amely abból keletkezik, hogy kitermelő ágait fenntartották, illetve fejlesztették hazai, importhelyettesítő feldolgozó ágai rovására. Előny-nyel jár az országnak az α viszonylatú csere tehát, ha

$$C^{\alpha} \cong \frac{1}{A^{\alpha}}.$$

Olyan hazai árrendszernél, amely viszonylag megbízhatóan tükrözi a ráfordítás-különbségeket, a termelőfolyamat különböző területei és fázisai között, a C -hatás mérése megközelíthető azon az úton, hogy az α -viszonylatú komparatív költség-többletet szembeállítjuk az importált technika révén keletkező többletnyereséggel, vagy költségmegtakarítással azokon a pontokon, ahol az importtechnika hatását a legmarkánsabban érzékelhetjük. Ez nem feltétlenül a primer felhasználás területe. Ha a technikát például importhelyettesítési célból vásároljuk, úgy lehet, hogy a közvetlen adaptáció és gyártás helyén az importhoz képest jó néhány évig költség-többletet tapasztalunk, amely busásan megtérülhet a — már hazai erővel gyártott — megvásárolt technika felhasználási körzeteiben. Ez esetben a C -hatás a primer költség-többlettel csökkentett szekunder hatásfok- (vagy nyereség) többlet függvénye. (ilyen jellegű hatásfoknövekedés persze csak akkor érhető el, ha az importált technika a hazai termelőerőkkel adaptálható).

Hasonló hatás érhető el fogyasztási cikkek importjával is — hazai munkával jóval kevésbé hatékonyan kitermelhető alapanyagok ellenében — akkor, ha a fogyasztási cikkek termelésének hazai növelése — különösen rövid idő alatt — az egész beruházási politika olyan mérvű megváltoztatását követelné, amely a többi ágak hatékonyságromlásához vezetne; ugyanakkor a fogyasztásicikk-kereslet kielégítésének el-

halasztása az emberi tényező oldaláról veszélyeztetné a gazdasági növekedés egyébként elérhető ütemét. Ebben az esetben jó ideig kifizetődőbb nem megtörni a nyersanyag- és élelmiszertermelő szektor beruházási trendjét, hanem importálni a szükséges fogyasztási cikkeket a kitermelő ipar termékei vagy elsődlegesen feldolgozott cikkek ellenében.

d) *Kooperációs előnyök (a D hatás)*

Az első két (*A, B*) hatás alapján véve a gazdaság exportés importszerkezete, s ezen keresztül termelési struktúrája világpiaci értékítéletekhez való idomulásának eredménye. Ennek az idomulásnak a jellemzésére azért is kockáztattam meg a „strukturális mazsolázás” jelző alkalmazását, hogy ezzel is aláhúzzam, semmi egyébről nincs szó, mint az idomulásról a közép- vagy hosszú távú világpiaci kereslethez. Mindkettőt elvileg el lehet érni az össz-termelőerők fejlesztése nélkül is, csupán ágazati (vagy ágazaton belüli) átcsoportosításokkal. A gyakorlatban persze a specializáció önmagában is lehetőséget nyújt a műszaki fejlesztésre, amit a munkamegosztást létesítő gazdaságok rendszerint ki is használnak.

A harmadiknak említett (*C*) hatás sem a hazai műszaki fejlesztés eredménye, hanem a technikai import jövőbeli termelékenységnövelő hatásának összevetése az exportképes árut termelő hazai munka jelenlegi termelékenységgel.

A következő, a *D*-vel jelzett hatás lényege, hogy a munkamegosztás fejlesztése — különösképpen a specializáció és a kooperáció fejlődése a feldolgozó iparban — a rendelkezésre álló növekedési források koncentrációja hatékonyabb kihasználásán keresztül a hazai termelőerők gyorsabb fejlesztését teszi lehetővé, a világpiaci árviszonyok által meghatározott hatékonyságtól függetlenül is. Elvileg a *D*-hatást ugyanúgy mérhetjük, mint a *C*-t. A különbség az, hogy itt az *r* termelőtevékenység nem importáló, hanem specializálódó, vagy kooperáló ágként szerepel. Az E^* hatékonységnövekedést nem egy „deus ex machina”-ként belépő külföldi berendezés, licenc vagy know-how, hanem a kutatási-beruházási és gyártási tevékenységek nagyobb koncentrációja nyomán keletkező hazai hatásfoknövekedés a fix költségek csökkenése és az áruk világ-

piaci árfekvésének javulása eredményezi. Ha a specializáció, illetve kooperáció külföldi berendezés vagy szellemi termék megvásárlásával van összekötve, a *C*- és *D*-hatás elválaszthatatlanul együtt jelentkezik. Ezek szerint:

$$D_i^a = \sum_a^n \frac{\sum_0^n E^a}{\sum_r^n E^a}$$

ahol:

az $a \rightarrow n$ a specializációban résztvevő ágazatokat jelöli.

A *D*-hatás azoknál az exportcélú termelőtevékenységeknél is bekövetkezhet, amelyeket a világpiaci csereviszonyok kedvezőtleneknek ítélnék (az *A*-val jelzett hatás negatív, azaz hátránnyal jár) és általában fel is kell lépnie, ha csak a munkamegosztásban résztvevő ország vagy vállalat nem hagyja kihasználatlanul a munkamegosztásból eredő fejlődési lehetőségeket (például, ha az általa vállalt termék továbbfejlesztését műszakilag „elhanyagolja”, szállítási kötelezettségeinek nem tesz eleget, túlságosan kis széria gyártására rendezkedik be stb.). Ráfizethet továbbá a munkamegosztásra a népgazdaság akkor is, ha a megosztott termelés vállalt részének nagyon kedvezőtlenek az árviszonyai (a külpiacon realizálható haszon nagy része nem a vállalt termékekben, technikai fázisokban stb. realizálódik), s ezt a munkamegosztás által elérhető költségmegtakarítással sem tudják kompenzálni. Az tehát nem biztos, hogy a munkamegosztás által lehetővé tett hatékonyságnövekedés meg is valósul, s ha megvalósul — realizálható.

Ugyanakkor a *D*-vel jelzett hatás sem csak azokon a területeken hat, ahol a specializáció de facto megtörténik, hanem, másodlagosan, olyan területeken is, ahová a közvetlenül érintett területekről a fejlődés továbbterjed. Ezért itt is meg kell egymástól különböztetni és a munkamegosztás kialakításakor figyelembe kell venni a primer és a szekunder, a tercier stb. hatásokat. A primer hatás a specializációban közvetlenül résztvevő ág (üzem, gyártási folyamat) hatékonyság növekedésében érvényesül, ami a költségek csökkenésében, a termék világpiaci hazai eladási árának és az értékesítési lehetőségeknek a növekedésében juthat kifejezésre:

$$D^x = \sum_I^n D^x.$$

Ennek a hatékonyságnövekedésnek a mércéje, s a külföldi azonos termeléssel összehasonlított hatékonyság, vagyis a versenyképesség is lehet.

A szekunder (tercier stb.) hatások is sokféle formát ölthetnek. A specializáció segítségével kifejlesztett termelési módszer (szervezés, technológia) termékenyítő hatással lehet más, olyan területeken is, ahol a tapasztalatok adaptálhatók. A kooperációban előállított termelőberendezés meggyorsíthatja más ágak korszerűsítését. A kooperáció új devizaszerzési lehetőségeket teremthet a gazdaság számára, s ezáltal feleslegessé válhat az alacsony hatékonyságú export fenntartása vagy növelése. A nemzetgazdaság szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy a primer hatás milyen sebességgel és milyen hatósugárral indukál szekunder, terciér stb. hatásokat. Nem mindegy továbbá az sem, hogy a primer hatás a népgazdaság egészének fejlődési folyamatában mely, egymással összefüggő pontokon indukál kiemelkedő fejlődést, s ezek hogyan hatnak egymásra is.

A gazdaságpolitikának mindenekelőtt azokon a pontokon célszerű a munkamegosztást elmélyítenie, ahol a legintenzívebb tovaggyűrűző hatások remélhetők, s ahol a külön-külön indukált fejlődési hatások egymást erősítik és gyorsítják.

e) *Kumulált előnyök*

A négy legfontosabb hatást az eddigiekben „vegytisztá” formában tárgyaltam. A valóságban ezek csak összetevői a gazdaság tényleges reagálásának külpiaci impulzusokra. Egymást erősíthetik, gyengíthetik, összeadódnak, és végső soron a fizetési mérleghelyzet közép- és hosszú távú irányzatában, valamint a gazdaság növekedésének ütemében jelentkeznek. Kihámozásuk ezen általános folyamatok mozgásából, a hagyományos statisztika eszközeivel egyelőre reménytelen vállalkozás. Amíg a gazdasági kibernetika nem dolgoz ki megbízható számítási módokat, arra vagyunk utalva, hogy csupán tendenciájuk-

ban helyes döntéseket hozunk belső és külgazdasági struktúrapolitikánkban, s ezeknek megvalósítását szolgáló szabályozórendszerünkben.

A különböző hatások kombinációjakor eleve ki kell zárni az A és a B hatás kombinációit egy munkamegosztási aktusban a C -vel. Ez a C -hatás alaptermészetéből ered. Ugyanakkor igen reális a kombinációjuk a különböző munkamegosztási aktusok együttes vizsgálatakor.

A munkamegosztás létrejöhet olyan formában, hogy az adott gazdaság a világpiacon „jól fizető” termékek exportjára specializálódik „rosszszabbul fizető” termékek importja ellenében. Ha történetesen a „jobb fizetők” dinamikusabbak is, a „rosszszabbul fizetők” importja viszont megalapozza az adott gazdaság számára az exportot. Ez esetben az A és a B hatás egymást erősíti. A gazdaság, azáltal, hogy megszerzi magának a világpiac által magasan értékelt és növekvő ütemben keresett áruk exportját (s egyben megszabadul az alacsonyan értékelt áruk termelésétől), például nyersanyagszállításokkal, alkatrészellátással stb. biztosítja a növekedés feltételét is, az eladott áruvolumenen keresztül is növeli jövedelmét, növekedési forrásait. Amennyiben a gazdaság a munkamegosztás folytán lehetőséget kap anyagi és szellemi erőinek koncentrálására, akkor az erőteljes műszaki fejlődést válthat ki a szerencsésen „megkaparintott” területeken. Az A és/vagy a B hatás D hatással egészülhet ki. Világos, hogy a gazdaságpolitikának azokat a munkamegosztási alternatívákat kell előnyben részesítenie, amelyekben a legtöbb pozitív hatás összegeződik, s amely hatások egyébként is a legmarkánsabbak.

A döntés bonyolultabb akkor, ha különböző irányú hatások kibontakozása várható, például akkor, ha a kooperáció dinamikus termelőtevékenységekre terjed ki ($B > 1$), a munkamegosztás azonban nem kecsget jelentős műszaki fejlesztési lehetőségekkel, ugyanakkor jelentős népgazdasági beruházásokat emészt fel ($D < 1$). Ilyenkor a gazdaságnak számot kell vetnie a műszaki fejlődés elmaradásával járó rövid és hosszabb távú hatékonyságvesztéssel, s azt összehasonlítani a realizálási lehetőségek bővüléséből származó növekedési többletforrással. Hasonló dilemma elé állítja a gazdaságot a pillanatnyilag A hatást kiváltó (statikus komparatív előnyt hozó) termékekre való szakosodás, a dinamikus termékekből az importra való berendezkedés ($B < 1$). Ebben az esetben a termékegységre jutó hazai társadalmi munka magas értékelése (A) áll

szemben a negatív dinamikus hatással, amelyet az alternatívák kiválasztásakor mérlegelni kell.

A népgazdaság több ágazatában és viszonylatában egyidejűleg alakulnak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok. Végső soron ezek egyenkénti hatásai összegeződnek:

$$\varepsilon^{\alpha} = A^{\alpha} + B^{\alpha} + C^{\alpha} + D^{\alpha}$$

vagyis az ε^{α} a négy alaphatás α -viszonylatban való eredője.

A nemzetgazdaság *egészének* a nemzetközi vagy regionális munkamegosztás *egészébe* való beilleszkedése úgy is felfogható, mint viszonylati előnyeinek, illetve hátrányainak összege, és úgy is, mint alapelőnyeinek, illetve hátrányainak összege:

$$\varepsilon = \sum_{\alpha}^v \varepsilon = \left(\sum_{\alpha}^v A + \sum_{\alpha}^v B + \sum_{\alpha}^v C + \sum_{\alpha}^v D \right)$$

ahol:

$\alpha \rightarrow v$ az adott népgazdaság partnereit (együttműködési viszonylatait) jelöli.

Az előbbi felfogás a *bilaterális* kapcsolatok esetében nyomul előtérbe a gazdaságpolitikai gondolkodásban, az utóbbi a multilaterálisan megszervezett piacba való beilleszkedés esetén jellemző.

A különböző (A , B , C és D) hatások önmagukban úgy is felfoghatók, mint a munkamegosztás viszonylati eredményeinek eredői. Például, ha valamely gazdaság 100 országgal tart fenn kapcsolatokat, ezeknek egy része pozitív, más része negatív A hatású; így az egész kereskedelem A -hatása (az export- és importstruktúra hazai hatékonyságdifferenciája) aszerint lesz pozitív vagy negatív, hogy a társadalmi munkát megtakarító viszonylatok vannak-e túlsúlyban, vagy pedig azok, amelyekben a hazai munkának idegen munkára való cseréje rontja a hazai munka hatásfokát. Egységes világgiazi árrendszer esetén ez kizárólag a kétoldalú export- és importstruktúráról függ: ha egy ország különböző régiókkal (vagy bilaterális viszonylatokkal) különböző árstruktúrákban kereskedik, úgy az A -hatások eredőjét az árrendszer-különbségek is módosítják.

Az adott népgazdaság világgazdasági beilleszkedését teljes bonyolultságában azonban akkor lehet áttekinteni, ha a különböző irányokban érvényesülő különböző fajtájú, nagyságú és előjelű hatásokat szembeállítjuk egymással. Ha rendelkezésre állnak a számszerű mérés feltételei, nagyon tanulságos lehet ezen hatások kvantifikálása is. (Például egyik viszonylatban mekkora negatív A -hatás áll szemben egy másik viszonylat pozitív C , illetve egy harmadik viszonylat D -hatás által indukált pozitív B hatásával stb.) Egy-egy ország külgazdasági kapcsolatainak elemzésekor viszont — irányzatszerűen — felkutatható, milyen módon kapcsolódnak egymáshoz okozatlag a különböző viszonylatok hatásai. Sok nemzetgazdaságot ismerünk, amelyek bizonyos régiók felé kifejezetten a C hatás elérésére koncentrálnak együttműködési politikájukat, mert ez a feltétele annak, hogy egy másik régióban export- és importstruktúrájukat az A és B hatás maximalizálása érdekében alakítsák. Más esetekben az egyik oldalon a C és D hatást igyekeznek kombinálni, hogy a másik régióban állandó A , B és D -hatást érhessenek el.

Mindkét típus azon országok külgazdasági politikájának jellemzője, amelyek náluk fejlettebb régiókkal szoros együttműködési kapcsolatban vannak, s így akarva, nem akarva a fejlett régiók termelőerőinek terjesztőivé válnak a fejletlenebb régiókban. A két példa közül elsőnek említett esetben a szóban forgó ország ma is közepesen, vagy annál gyengébben fejlett. A második esetben viszont e „transzmissziós” tevékenységbe már saját feldolgozó iparát is képes bekapcsolni, s így a fejlettebb technikát nemcsak a berendezésimport, hanem a kooperáció révén is fel tudja szívni. Így nemcsak a feldolgozóipari export, hanem a kooperáció révén is tovább tudja adni a nála kevésbé fejlett partnereknek.

Valamely nemzetgazdaság külgazdasági politikájának váza mindenképpen a négy hatás ágazati és viszonylati kombinációinak alternatíváiból kristályosodik ki.

f) Kölcsönös előnyök

A nemzetközi munkamegosztásba beépült ország gazdaságpolitikája nem számolhat csupán a saját előnyeivel. Még a nagy gazdasággal rendelkező országok is kénytelenek — saját jól felfogott érdekük-

ben — alkalmazkodni a környezetükhöz, ha egyébként az is a jellemző rájuk, hogy magatartásuk meghatározó jellegű a világgazdaság, vagy egyes régiók számára. A kis országok magatartására inkább az alkalmazkodás a jellemző, részben a nagygazdaságokhoz, részben egymáshoz. Ezért meglehetősen szűk látókörű politika az, amely arra számít, hogy az egyoldalú nemzeti érdekekre épített koncepciók és lépések ütköztetése önmagától kialakítja a kölcsönös előnyöket. A partnereknek, az együttműködésből származó előnyeiknek prognosztizálása, figyelembevétele ezért minden józan külgazdasági politika elidegeníthetetlen része, amelyet az országok még a nemzetközi gazdasági szervezetekre sem háríthatnak át teljesen.

A kölcsönös előnyök a legevidensebbek az előzőekben *D*-vel jelzett esetben. Ilyenkor ugyanis a munkamegosztás rendszerint olyan, technológiailag rokon területen valósul meg, amelyet a világpiaci értékelés mindegyik országban tendenciaszerűen egyformán „hatékonyak” vagy „kevésbé hatékonyak” ítélt. Előfordulhat persze, hogy egy, a világpiaci csereviszonyok által általában alacsonyán értékelt terméket az egyik országban kivételesen szerencsés körülmények között termelnek vagy ellenkezőleg: a csereviszonyok miatt általában kedvező helyzetű termékek gyártása az egyik országban a népgazdasági átlagnál gyengébb mutatójú. A munkamegosztás rendszerint javítja a termelés körülményeit, így a benne résztvevő országok végeredményben jól járnak, konkrét hatékonysági viszonyaik akár hasonlítanak a többséghez, akár eltérnek attól.

Hasonló a helyzet — legalábbis hosszabb távon — a *C* esetben. A fejlődni kívánó ország a berendezéssel, vagy más hasonló hatású cikkel megkapja azt, amire népgazdasága hatékonyságának növekedéséhez szüksége van, a berendezést szállító ország pedig *A* vagy *B* (vagy mindkét) hatást ér el exportjával. A kölcsönös előnyök egyensúlya csak akkor borul fel, ha az importált termelőeszközök és a hazai fejlesztési erőfeszítések nyomán kibontakozó új ipar, mint belső fogyasztó szűkíti a nyers- és félkész termékek exportját, ha a feldolgozás hatékonysága messze megelőzi a kitermelését, s a berendezést szállító ország piaca nem szívja fel a továbbiakban sem a berendezésen előállított terméket, hanem feldolgozatlan (hagyományos) exportstruktúrárt követel partnerétől. Különösen meggyorsul az egyensúly megbomlása akkor, ha a berendezé-

seket (negatív A -hatás mellett) importáló ország feldolgozó ipara a termékek műszaki teljesítőképessége tekintetében megközelíti az exportáló országot. Termelőeszköz-gyártó berendezések importjában ugyanis előbb-utóbb csökken a különbség a hazailag megtermelhető és az importált berendezés használatbavétele által indukált hatékonyságnövekedés között. A pozitív C -hatás csökkenésével a munkamegosztás negatív A és B hatása lép előtérbe. Kiváltképpen az A és B -hatás esetében esetleges az előnyök kölcsönössége.

A világgpiaci áron számított egységnyi áru előállításához szükséges hazai termelési tényező-lekötés ágazonként, termelőtevékenységként minden gazdaságban másként szóródik a népgazdasági átlag körül. Az erről készült mérések azt bizonyítják, hogy minél magasabban és egyenletesebben fejlett egy gazdaság, annál kisebb a szóródás, minél alacsonyabban és egyenlőtlenebbül fejlett, annál nagyobb, egyebek között azért is, mert ezek a gazdaságok korábbi fejlődési szakaszaikban már megszabadultak a legkevésbé hatékony termelőtevékenységektől. A természeti (kitermelési, éghajlati stb.) körülmények is befolyásolják ezt, különösen az alapanyagoknál. Elképzelhető, hogy egységes világgpiaci árrendszerben mérve is akad két olyan ország, amely kölcsönös előnyhöz jut azáltal, hogy az egyik főleg nyersanyagokat, élelmet, félkész termékeket szállít a másiknak magasabb fokon feldolgozott cikkek ellenében. Ez azonban kivétel. Általában — éppen a világgpiaci csereviszonyok természetéből következően — a főként gépekért, vegyikkekért, késztermékekért, feldolgozatlan cikkekért exportáló országok részéről az ilyen kapcsolat negatív A -hatással, azaz veszteséggel jár. Ezt a tendenciát időnként egy-egy „árforradalom” megszakítja, sőt, hosszabb-rövidebb időre visszajára is fordíthatja. Az évszázados tendenciák azonban azt mutatják, hogy a világgpiaci cserében *hosszú távon* a technikailag fejlettebb gazdaságok gazdagodnak meg, s nem a természeti monopolhelyzetűek.

Hasonló a helyzet a B -hatással is. Ha egy gazdaság eléri azt, hogy exportja dinamikusabb szerkezetű, mint importja vagy strukturális hitelezővé válik (ez esetben a többletdinamizmus egy részét adóssai csapolják le), vagy kénytelen korlátozni legdinamikusabb ágainak fejlődését — ez fékezi is dinamizmusát —, vagy pedig a labilis B -hatás kereséséről a D -hatást kiváltó módszerekre tér át.

Ha eltekintünk a régiók létrejöttében kétségtelenül igen intenzíven ható politikai erőktől, s a figyelmet a gazdasági régióképző erőkre összpontosítjuk, akkor megállapíthatjuk, hogy *ott keletkeznek régiók, ahol az egymás közötti munkamegosztásból az egyes nemzetgazdaságokra nagyobb előnyök származnak, mintha nemzetközi gazdasági kapcsolataikat egyenletesen terítenék a világgazdaság egészében.* Ez végbemehet oly módon, hogy az adott körön belüli munkamegosztásból származó előnyök nagyságrendekkel múlják felül a körön kívülieket, akár pedig úgy, hogy a régióon belüli munkamegosztás előnyeire és biztonságára támaszkodva javítani tudják pozícióikat a szélesebb értelemben vett „külvilágban”. A három kialakult régió közül a kelet- és nyugat-európai esetében mindkét szempont egyformán előtérben állónak látszik, míg az észak-amerikai régió összetartó ereje mindenekelőtt az általam elsőnek említett — „belső”-tényező. A kölcsönös előnyök átlagost jóval meghaladó mértéke, akár természetesen adódik ez, akár „művi úton”, protekcionizmus árán jutnak hozzá, mindenképpen a munkamegosztási intenzitás sűrűsödésének legfőbb magyarázója.

Ezzel persze önmagában még nem jutottunk túl az ősi természettörvény ismétlésén: a napraforgó a fény felé fordul, a gyökér a táplálékban dús rögök felé kúszik, a halrajok, a madarak zsákmányban gazdagabb területek felé vonulnak, a különböző élőlények szimbiózisa is a maximális kölcsönös előnyökön alapul. Az, hogy az emberi társadalmak is törekszenek a munkamegosztási előnyök maximalizálására, s ilyen elveken épülnek fel a nemzetek szimbiotikus kapcsolatai — olyan magától értetődő, hogy szinte banalitásként hat. Tovább kell tehát menni: felderíteni azt, hogy a különböző adottságú nemzetek közül melyek azok, amelyek különösképpen vonzzák egymást.

A nemzetgazdaságok jellege és a gravitációs tér

Az egymással kapcsolatban levő (vagy *lépő*) nemzetgazdaságoknak termelő-, export-, import- és munkamegosztási potenciálja, ennek következtében belső dinamizmusa, valamint pénzügyi teljesítőképessége és a világgazdasági környezetekre való hatóereje különbözik. Ez az aszimmetria történelmi fejlődés terméke, s mindaddig hatni fog, amíg a világgazdaság egésze egy igen magas, kiegyenlítődtött fejlettségi színvonalon nem integrálódik. Minthogy a globális integrációval ma még a tudomány nem foglalkozik, a távoli jövő kérdése, a nemzetgazdasági hatóerők differenciáltságával, mint valóságos ténnyel számolnunk kell. E tekintetben a reálisan gondolkodó közgazdászoknak osztaniuk kell *François Perroux* nézetét.⁶

Azt, hogy két vagy több nemzetgazdaság mennyire vonzza vagy taszítja egymást gazdasági kapcsolataikban, befolyásolja

- a) a gazdaságok egymástól való, *fuvar*költségekben mérhető földrajzi távolsága;
- b) a gazdaságok, külkereskedelmi áron kifejezett *nemzeti jövedelemben mérhető, kiterjedései* egymáshoz viszonyított nagysága;
- c) a gazdaságok makroökonómiai *komplementaritásának* foka (amit azzal lehet számszerűsíteni, hogy az egyes országok bruttó nemzeti felhasználásának ágazati szerkezetéhez hasonlítjuk az országcsoport összesített termelésének ágazati szerkezetét: a kettő minél közelebb áll egymáshoz, annál nagyobb a kölcsönös vonzerő);

⁶ *François Perroux*: Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1972.

- d) a gazdaságok mikroökonómiai *komplementaritásának foka*, amit a nemzetgazdaságon belüli „hivatásszerű” intermedier terméktermelő szektor fázis-kibocsátásának a társadalmi végtermékhez viszonyított aránya határoz meg, s végül
- e) a gazdaságok *technikai-átáramoltatási képessége*, amelyet a technikai fejlődést hordozó ágak exporton belüli arányával, valamint az ezen ágakban foglalkoztatott dolgozói létszám egy főre jutó évi végterméktermelésével jellemezhetünk.

A regionális vonzerő ezek szerint egyenesen arányos a nemzeti jövedelmek tömegének szorzatával, a makro- és mikroökonómiai komplementaritás fokával, valamint a kölcsönös technika-átáramoltatási képesség nagyságával, fordítottan arányos az együttműködésre képes termelőegységek közötti fuvar költséggel.

Ha kicsi a nemzeti jövedelmek szorzata (akár azért, mert igen kis gazdasági egységekről van szó, akár azért, mert a szóban forgó nemzetgazdaságok alacsonyan fejlettek), továbbá kicsi a kölcsönös technikaátadási lehetőség, nagy a fuvar költség, alacsony fokú a kölcsönös vonzerő is. Ha a makro- vagy mikroökonómiai komplementaritás hiányzik, ez nem egyszerűen a vonzerőt csökkenti, hanem taszítóerőként lép fel.

Mindezt dinamikájában vizsgálva: a nagy és gyorsan fejlődő, táguló importpiacú és erősödő anyag- és technikaexportképességű nemzetgazdaság (vagy nemzetgazdaságok) vonzzák a környezetükben élőket. A csökkenő makroökonómiai komplementaritás (kiegyenlítődő ágazati struktúrák) közömbössé teheti egymás számára a munkamegosztást, hacsak párhuzamosan nem nő a mikroökonómiai komplementaritás (termék-alkatrész — részegység — technológiai fázisszintű specializáció). Ha a makro- és mikroökonómiai komplementaritás csökkenése párhuzamosan megy végbe, a kölcsönös vonzerő egy ponton taszítóerőbe csaphat át, mivel az együttműködésből származó előnyök (ϵ) megszűnnek, esetleg hátrányba torkollnak. Növeli a taszítóerő fellépésének veszélyét a kölcsönös technika átáramoltatási képesség gyenge volta.

a) *A nagygazdaság és a gravitációs tér*

Ha a régióvá fejlődés alapelehetőségeivel rendelkező országhalmazon belül egy vagy több nemzetgazdaság nagyságrendekkel nagyobb termelő- és piaci potenciállal rendelkezik a többiekénél (lakosságának száma sokszorosa a többiekének, fejlettségi szintje legalábbis egyenlő a többiekével), dinamizmusa nem marad el környezetétől, rendelkezik technikaátadási képességgel legalább néhány fontos területen, erősen hozzájárul az országhör makro- és mikroökonómiai komplementaritásához, *a kialakuló régiónak feltétlenül a centrumává, a regionális fejlődés kristályosodási pontjává válik.*

Növeli a nemzetgazdaság vonzerejét, ha képes a nála kisebb és/vagy fejletlenebb partnergazdaságok növekedéséhez anyagi erők átadásával (hitelek, segélyek, beruházások, kedvező terms of trade) hozzájárulni.

A világgazdasági vonzerő, szemben a világegyetemben ható gravitációval, nem automatikus. A nagygazdaság felsorolt tulajdonságai *vonzák* a környező potenciális partnereket, de csak akkor, ha a nagygazdaság maga is „engedi”, vagyis ha olyan gazdaságpolitikát folytat, amely „felkínálja” a vele való munkamegosztás lehetőségeit — s ezzel együtt előnyeit — a többi országoknak. *A nagygazdaság gravitációs mezője általában irányított.* Mindenekelőtt azon partnergazdaságok felé engedi érvényesülni vonzerejét, amelyek a legalkalmasabbaknak ígérkeznek saját belső vagy külső gazdaságstratégiai céljainak alátámasztását szolgáló munkamegosztás létesítésére, s — egyébként egyenlő feltételek között —, amelyek bekapcsolása a munkamegosztásba számára a legkevesebb anyagi megelőlekezéssel jár. Vannak azonban kisebb gazdaságok, amelyek nem képesek alkalmazkodni a nagyobb gazdaság szükségleteihez, például fejletlenek ahhoz, hogy adaptálják a technikáját, struktúrájuk, valamint pénzügyi erőforrásaik túlságosan szétaprózottak ahhoz, hogy kellő saját koncentrációt érjenek el a specializációs és kooperációs együttműködésben. Ide sorolhatók azok a gazdaságok, amelyeknek a nagygazdasággal való szinkronba hozatala túl nagy, túl lassan megtérülő, esetleg túl kockázatos tőkeátcsoportosítást követelne, érdektelenné válnak a nagygazdaság számára. A gravitáció csökken vagy megszűnik.

A jelenlegi világgazdaságban két nagygazdaság gyakorol jelentékeny

vonzerőt a környezetére: az USA és a Szovjetunió. Az USA az észak-amerikai régió központja, a Szovjetunió a kelet-európaié. Mindkettő gravitációs tere az egész világgazdaságra hat, többek között a nyugat-európai régióra is. A nyugat-európai régió természetének megértése lehetetlen a két óriás gazdaság gravitációs erőterének figyelembevétele nélkül.

b) *A közepes és kisgazdaságok és a gravitációs tér*

A közepes és kisebb gazdaságok a nemzetközi munkamegosztásban mindenekelőtt kiegészülést keresnek. Minél jobban differenciálódik az az áruvilág, amit a termelés, az infrastruktúra és a lakosság fogyaszt, minél jobban gyorsul az egyes termékek elavulásának üteme (akár termelőeszközökről, akár fogyasztási cikkekről van szó), továbbá minél nagyobb kutatási, beruházási erőfeszítés kell ahhoz, hogy az adott termelési folyamatban résztvevő munkát a társadalom teljes értékűnek ismerje el, annál nagyobb a kisebb gazdaságok ráutaltsága a nemzetközi munkamegosztásra, s annál több nemzetgazdaság sorolódik át objektíve a „nagyok” közül a „közepesek” és a „kicsinyek” közé. Minél „közepesebb” vagy „kisebb” egy nemzetgazdaság a termelőerők adott követelményeihez viszonyítva, annál inkább nő specializációs döntéseinek kockázati tényezője. A kisebb nemzetgazdaságok hajlamossá válnak ilyen körülmények között a biztonsági tényezőt előnyben részesíteni saját külgazdasági politikájukban, vagyis inkább az óriás gazdasággal kiépíteni munkamegosztási kapcsolataikat, mint a hasonló nagyságrendűekkel.

Igaz, hogy a nagygazdasággal nem lehet a szó klasszikus értelmében vett munkamegosztást kiépíteni, vagyis ugyanolyan *mértékben* függővé tenni a specializációtól, mint amilyen mértékben a kisgazdaság struktúrája deformálódik és ráutalttá válik. A kisgazdaság nagyobbik partnerének mindig kiegészítő szükségletkiegészítési forrása marad. Ha ez a kiegészítő szükségletre való termelés állandósulni tud, akkor a kisgazdaság számára a kölcsönös függés aszimmetriájának nincs jelentősége. * Ha viszont a nagygazdaság erősen konjunktúraérzékeny, akkor kiegészítő szükségletei *marginális* szükségletté válnak, amelyek a gyenge

konjunkturális időszakokban elsőként épülnek le. Ez esetben a nagygazdaság gravitációs vonzereje jelentősen csökken.

Az erős technikai fejlődési lendületben levő nagygazdaság ugyancsak kiemelkedően vonzó a kisebb gazdaságok számára. Bármelyik „méret alatti” nemzetgazdaság szívesebben kapcsolódik hozzá egy nagygazdaság termelőerőéhez, mint a hasonló méretűéhez, hiszen ilyen módon ellen-súlyozhatja a legegyszerűbben forrásai elégtelenségéből fakadó hátrá-nyait. Ha azonban kettőjük termelőerői között olyan nagy a fejlettségi szakadék, hogy a kisebb partner már (vagy még) *képtelen* lépést tartani, vagy pedig a nagyobbik partner monopolizálja mindazokat a haté-konyágelőnyöket, amelyeket méretei és fejlettsége révén magáénak mondhat, a kisebb gazdaság oldaláról rohamosan csökkenhet a gravi-tációs vonzódás.

Más szóval a kisebb gazdaság a nagygazdasággal való kapcsolatában mindenekelőtt a „méret alattiság” konjunkturális és technikai hátrányai-nak kompenzálására törekszik. Ha ezt megtalálja — mint például a kisebb európai KGST-országok a Szovjetunióval kiépített kapcsolataik-ban — kivételesen erős a vonzerő, amely egy nagygazdaság köré — s alapvetően az ezzel való kétoldalú munkamegosztásokra épülve — tömö-riti a nemzetközi együttműködési erővonalakat. A gravitáció ilyenkor olyan régiót alakít ki, amelynek magja s egyben fő összetartó ereje egy óriás gazdaság. Ha viszont egy ilyen összefonódásban a kisebb gazdaságok helyzeti hátránya nem csökken, hanem esetleg még nő is, akkor a kisebb gazdaságok oldaláról taszítóerő fog fellépni. Amennyiben a szóban forgó kisebb gazdaságok *között* egyébként megvannak, vagy megteremthetők a szükséges munkamegosztási feltételek, akkor egymás felé fordulnak. Ebben az esetben is erős gravitációs tér keletkezik és régió jön létre. A régió *összekovácsoló* ereje azonban nem egy nagygazdaság gravitációs vonzása, hanem éppen a kisebb gazdaságok azon elemi szükséglete, hogy számukra nem kívánatos erőteréből való „szökési energiát” csak egyéni gazdasági potenciáljaik összegezésével tudják előteremteni. Ez szükséges többek között egy olyan regionális protekcionista rendszer kialakításához is, amely lehetővé teszi a nagygazdaság nyomása alól való kibúvást. Az így — nem a nagygazdaság körül, hanem a kívülre és a hatása ellen való védekezésképpen — kialakuló régióknak idővel saját „magot” kell teremtenie ahhoz, hogy stabilizálódhassék. Nyugat-Európa

esetében a „mag” fokozatosan jött lére. Először kialakult a Hatok közös piaca — amelyet az EFTA szerény eredményekkel dicsekedő integrációs kezdeményezése próbált megduplázni —, majd a Hatok Kilencké bővültek, speciális preferenciális egyezményekkel kapcsolva magukhoz a kívülmaradókat.

HARMADIK RÉSZ

A szocialista integráció

A szocialista forradalmak előtti Kelet-Európa; a fejlett Nyugat periferikus övezete

Minden gazdasági folyamat magában hordja az *általános* és a *különös* vonásait. Az integrációs folyamatok sem kivételek ez alól. Akármelyiket szem elől tévesztjük — zsákutcába jutunk, akár tudományos tisztánlátásról, akár gazdaságpolitikai cselekvésről legyen is szó.

A szocialista integráció esetében sem tekinthetünk el az *integráció* folyamatának *szocialista* és *kelet-európai* történelmi meghatározottságától. Ezeket a sajátosságokat a következőkben látom:

a) a KGST-ben integrálódó gazdaságok a szocialista építést megelőző időkben jórészt a fejlett tőkésvilág kelet-európai perifériájához tartoztak;

b) e periferikus helyzet történelmileg igen gyors ütemű felszámolása speciális gazdaságpolitikákat követelt meg az egyes országoktól, és ennek következtében sajátos együttműködést alakított ki ezen országok között;

c) az együttműködés *szocialista* társadalmak között valósult meg, s ez eleve előtérbe állította a polarizálódás elleni aktív közdelmet.

A gazdaságtörténelem kimutatja, hogy a modern ipari termelőerők kifejlesztése nem egyszerre, hanem három, egymást követő hullámban indult meg. A XVIII. század második felében kezdődött Európa néhány nyugati országában — főképpen Angliában — az első iparosítási hullám. A XIX. század első felének vége felé kezdett lendületbe jönni egy második országcsoport; ez a hullám a század utolsó harmadában bontakozott ki (Egyesült Államok, Németország, Olaszország, Japán). A XIX. század vége felé s századunk elején bontakozott ki az iparosítás harmadik

hulláma Kelet- és Dél-Európában, majd valamivel később Dél-Afrikában és Latin-Amerika egyes országaiban. Ez a történelmi „strarthelyzet” még ma is jelentősen befolyásolja a világ gazdasági szféráinak egymáshoz való viszonyát, bár — mint a későbbiekben kifejtjük — két jelentős „kitörés” következett be, az Egyesült Államoké és az európai szocialista országoké.

Az a történelmi szituáció, amelyben a „második hullám” iparosítása belelendült, rendkívül kedvező volt a termelőerők fejlődési folyamatának meggyorsítására. Lenin az imperializmussal foglalkozó írásaiban világosan kifejtette, hogy két folyamat szerencsés kimenetelű összefonódásáról van szó. Egyrészt a szóban forgó országok belső fejlődési energiáinak gyors mozgásba lendüléséről (a német, a japán és az olasz nemzeti integráció, az amerikai polgárháború befejezése gyorsította fel a felhalmozást), másrészt az „első hullám” országainak hirtelen kibontakozó tőke kiviteli szükségleteiről, amely részben a szóban forgó országokba irányult. A kettő együttesen tette lehetővé, hogy az amúgy is gyors felhalmozás mindenekelőtt a dinamikus ágakra koncentrálódjék, s a létesülő ipari struktúra a kor legmodernebb színvonalát tükrözze. (A koncentrációs és technikai különbség a két országcsoport között akkor még nem vált szakadékká, olyannyira, hogy a későbbi jövő számára gyors és eleve modern iparosítás bizonyos előnnyel is járt.) E körülmények összetetalálkozása végül is nivellálódási tendenciában csúcsosodott ki, majd világméretű gazdasági, politikai és katonai konfliktusoknak vált melegágyává. E ponton következett be a nivellálódás átcsapása saját ellentétébe, a polarizálódásba. Az extenzív terjeszkedésről a technikai tudományos forradalom intenzív jellegű fejlődésére való áttérésnek a legkedvezőbb előfeltételei az Egyesült Államokban voltak meg (a terület nagysága, a nemzeti integráció széles keretei, a nagyfokú gépesítést kikényszerítő munkaerőhiány stb.). Ahogyan ez kibontakozott, úgy szakad az „első” és „második” hullámban iparosodottaknak a század első évtizedeiben nivellálódott tábora a XX. század derekán ismét két fejlődési típusra, az észak-amerikaira és a lemaradóban levő többiekre.

Az előzőek megvilágítják, miért vált igen nehezzé a „harmadik hullámban” iparosodottak világ gazdasági pozíciója:

— ezek porondra lépése az iparosodás arénájában olyan korszakra

esik, amikor a közöttük és a korábban iparosodottak között a koncentrációs és technikai szakadék nagyságrendekkel mélyebb volt, mint az „idejében” érkezettek korában;

— belső felhalmozott tőkéjük és a lakosság műveltsége nem érte el azt a fokot sem, amelyet a második csoport a maga belendülése idején produkálni tudott;

— ennek következtében a külföldről jövő, rentábilisan befektethető tőkék sem ahhoz nem voltak elegendők, hogy tömegükkel a nivellálódás irányában hassanak, sem a befektetések ágazati struktúrája nem lehetett olyan dinamikus, hogy az a tőkét exportáló országokét meghaladó ütemű belső fejlődést indukálhatott volna;

— az importált tőke tehát zömében a dinamizmusát veszített ágazatokba áramlott, s a hazai tőkével ötvöződött oly módon, hogy ezen ágak termékei a világpiacon versenyképessé váltak. A nem dinamikus termékek uralták ily módon a „későn érkezett” országok iparát, egyensúlyhiányt hozva ezzel létre az export és az import fejlődési lehetőségei között;

— a korábban iparosodott világ tőkét exportált a „későn érkezett” országok dinamikus ágaiba is. Ezek nagyrészt a tőkeexportáló országok dinamikus ágazatainak „segédműhelyeivé” váltak: egyszerűbb, kevesebb befektetést, kisebb szakértelmet követelő termékek vagy alkatrészek gyártására rendezkedtek be; a kutatási-fejlesztési bázis rendszerint a tőke származási országában maradt;

— az elmaradott társadalmi-politikai viszonyok az iparosodást olykor aktívan is akadályozták.

Ugyanazon jelenség tehát — a belső felhalmozás meggyorsulásának és a tőkeimportnak a találkozása — egy kedvezőtlen világgazdasági környezetben (azaz egy minőségileg más koncentrációs és technikai szakadék körülményei között) ahelyett, hogy nivellálódást idézne elő, a fejlettségi szintkülönbségek konzerválását, valamint a világgazdasági függés kialakulását eredményezi. Mind a félig fejlettségéből származó — úgyszólván behozhatatlan — fejlettségi szakadék, mind a sajátos függés a fejlett régióktól a tárgyalat fejlődési típus jellegzetességei közé tartozik.

A „harmadik hullám” a korábban iparosodott országok nyomasztó versenye és a tőkefüggés körülményei között iparosodik, s ez torzuláso-

kat visz be a gazdaság fejlődésébe. Az ipar nem tud vezető szektorrá válni, az iparon belül a technikai fejlődést hordozó ágak (gépipar, vegyipar) csökevényesek maradnak, a termelés gépesítése akadozva, és egyenlőtlenül halad előre, a mezőgazdaság feudális maradványokkal nehezített, elmaradott körülményei alig változnak, az életviszonyok nyomorúságosak. A periféria — világgazdasági nyomás alatt ki nem virágzó „take-off” övezet. Mindezek a gazdaságot labilis egyensúlyúvá, konjunktúra-érzékenyvé és a külföld felé eladósodottá teszik. A társadalmi feszültségek a gazdaságiakkal arányosan nőnek.

Ez a feszültségekkel terhes helyzet eredményezte azt, hogy a „harmadik hullám” országai felébredtek ugyan a gazdasági elmaradottság Csiszka-álmból, de nem volt rá lehetőségük, hogy igazán fejlett gazdaságokká váljanak. Modern iparuk fejlődése megindult ugyan, de nem tudott kibontakozni. Szervesen bekapcsolódtak ugyan a világgazdaságba, de képtelenek voltak aktívan alakítani ennek fejlődését. Kelet-Európában a két világháború között a mesterségesen felszított nacionalizmus következtében létrejövő egymástól való elszigetelődés külön teherteréte volt a fejlődésnek, tetézte a kedvezőtlen „starthelyzet” hátrányait és növelte a régió országainak függőségét a nyugat-európai fejlődési központtól. Ezért lehetett ezt az országcsoportot is megalapozottan a fejlett világ periferiájának nevezni a szocialista forradalmakat megelőző időkben.

Szükséges még e perifériának nevezett világgazdasági szektor és a gazdaságilag fejletlen országok elhatárolása is. A legkézenfekvőbb szimpatóma ismét a fajlagos össztársadalmi termelékenység, azaz az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem mutatója, amely 1968-ban a periféria és a szoros értelmében vett elmaradott országok között 200—300 dollárnyi eltéréseket mutatott. Ez a különbség ismét azért jelentős, mert minőségi differenciákat takar az iparosodottság fokában, a termelőmunkák gépesítettségében stb. A periféria országaiban az iparosítás, azaz a termelés struktúrájának gyökeres átalakulása — az emberiség történelmének eddigi legnagyobb technikai átalakulása — kezdetét vette. Az ipar a gazdaságnak, ha nem is túlnyomó, de mégis jelentős hatást kifejthő hányadvá nőtt. Az iparon belüli ágazati struktúra nem dinamikus ugyan, de a meglévő ipar minimálisan elegendő ahhoz, hogy egy dinamikusabb iparstruktúra megfelelő társadalmi-politikai közegben kifejleszthető

legyen. Mindezek a körülmények az elmaradott országokban vagy nincsenek meg, vagy pedig jóval gyengébb érettségi fokon vannak, kifejlődésük belső indukció útján alig lehetséges, sőt a külső beavatkozás is csak igen lassan tud hatni.

Kelet-Európa mai gyorsan fejlődő szocialista államainak többsége a fejlett Nyugat-Európa gazdasági és egyben politikai perifériáját alkotta. Ennek legszembetűnőbb jele gazdasági fejlettségük elmaradottsága, a termelőeszköz-gyártó iparágak fejletlensége, az agrárviszonyok feudális maradványokkal való terheltsége, az alacsony életszínvonal, valamint a labilis politikai konstrukció volt. A társadalom viszonylagos fejletlensége azonban egyidejűleg nemcsak tünete, hanem oka is volt e perifériális helyzetnek. Kelet-Európa újkori gazdasági és politikai fejlődését rendkívüli módon hátráltatta az a körülmény, hogy kiesett mind a korábbi mediterrán, mind a XVI. századtól kezdve meghatározóvá váló atlanti-óceáni kereskedelmi centrumokból is, s ráadásul e centrumokból szétáramló fejlett termelőerőket, valamint társadalmi-gazdasági vívmányokat sem adaptálhatta zavartalanul az állandósult, évszázados háborús állapotok miatt. Az oszmán birodalom és az aranyhorda hatalmának hanyatlását követően a XVIII. században Kelet-Európában feudális alapon szervezett soknemzetiségű birodalmak alakultak, amelyeknek, különösen a XIX. században mindinkább kibontakozó politikai labilitása ismét kedvezőtlen talajt biztosított az akkor már igen jelentős technikai-társadalmi elmaradottság felszámolásához, különösen e birodalmak nem vezető nemzetei számára. E birodalmak az első világháborúban bomlottak fel elemeikre. Így jöttek létre a mai Kelet-Európa államszervezetének alapjai, viszonylag igen kis méretű, többé-kevésbé nemzeti alapon megszervezett, s egymással politikailag élesen szembefordított utódállamalakzatok formájában. Az eredmény kimeríti azt a fogalmat, amit a századeleji zszurnalisztika „balkanizáltságon” értett. Kelet-Európa jórészt elmaradott, torz gazdasági struktúrájú, primitív és rendkívül reakciós politikai felépítménnyel bíró országok konglomerátumává vált, amelyek tőkeszegények, szűk belső piacúak és igen gyenge versenyképességűek voltak — még az alacsony bérszínvonal mellett is —, következésképpen önálló ipari fejlődésük feltételeit mindennek lehetett nevezni, csak kedvezőeknek nem.

Nem akarok gazdaságtörténelmi jellegű és mélységű elemzésbe bocsát-

kozni, ezért vázlatosan összefoglalom a nagyjából közismert iparfejlődési tényeket.

Mindenekelőtt a fejlődés *reménytelenül későn* indult meg. „Későn” mert az ipar kilépése a kézműves-céhes keretekből mintegy száz évvel később el a nyugat-európai országoké mögött, és „reménytelenül”, mivel ez időre kialakult a világpiac — mégpedig a fejlett nyugat-európai országok dominanciája mellett —, tehát *a világpiaci versenytől függetlenül már nem lehetett ipart kiépíteni*, s erre a versenyre a kelet-európai ipar önerőből igen kevésbé volt képes. Azokban az iparágakban ugyanis, amelyek a fejlődés szempontjából az adott világgazdasági helyzetben kulcsfontosságúak lettek volna, a versenyképesség lényegesen több felhalmozott tőkét és műszaki tapasztalatot, lényegesen szélesebb belső piacot és komplettebb népgazdasági munkamegosztást követelt, mint ami ezen országok rendelkezésére állt. *Kelet-Európa tehát abba a sajátos helyzetbe került, hogy a termelőerők fejlődésének, a tőke felhalmozásának, a piac bővülésének történelmi késéssel virágzásnak indult folyamata csak satnya gyümölcsöket tudott teremni, mivel ezek az országok hamarabb váltak a világgazdaság, konkrétan az akkor kialakult európai munkamegosztás szerves részévé, mintsem, hogy annak erőteljes, egyenlő lehetőségekkel rendelkező tagjaivá felfejlődhettek volna.*

Továbbá ez a fejlődés minden szempontból igen *torz* volt. Az ipar a nemzetgazdaság jelentős, de nem meghatározó szektorává vált. Az ipari foglalkoztatottak adták a munkaképes lakosság mintegy $\frac{1}{5}$ -ét — $\frac{1}{4}$ -ét, a mezőgazdaság az abszolút többségét. Az iparon belül a kitermelőiparnak — országonként eltérő mértékű, de jelentős súlya volt, a feldolgozóiparban pedig domináltak a mezőgazdasági termékeket átalakító ágazatok, mindenekelőtt az élelmiszeripar. Az infrastruktúrát is főleg a mezőgazdasági nagybirtok igényeinek megfelelően építették ki.⁷

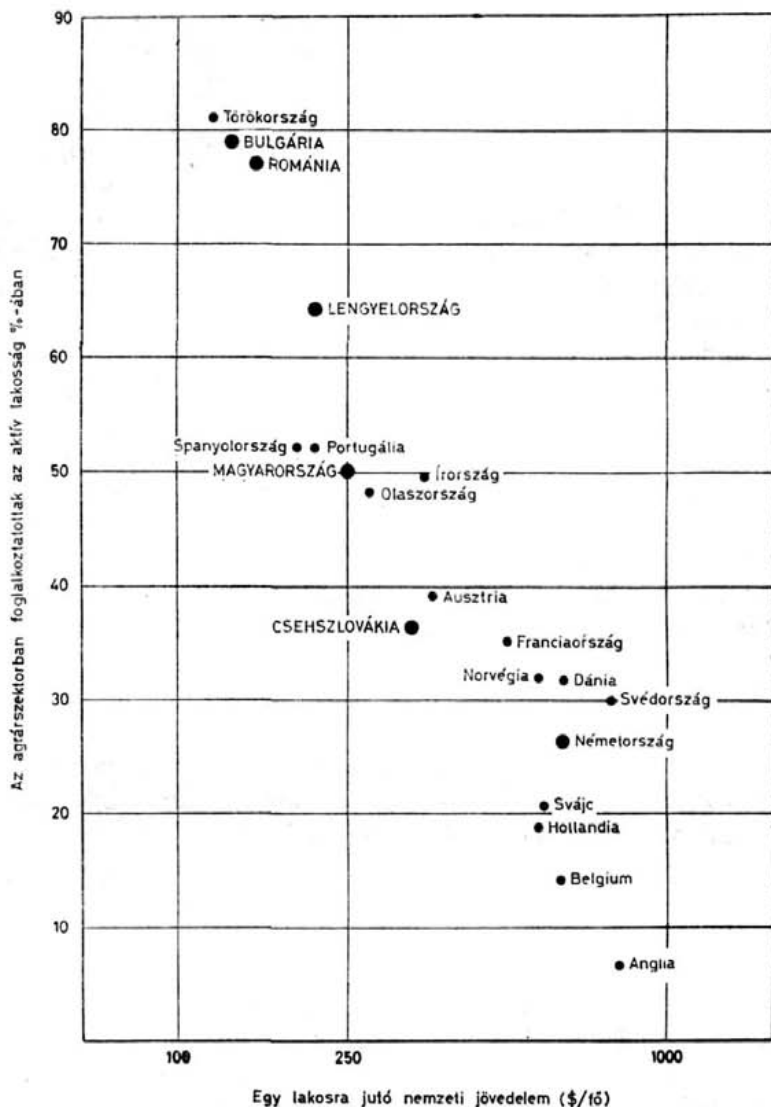
Külön említést érdemelnek a gép- és vegyipar fejlődésének sajátosságai. A mai kelet-európai szocialista országok egynémelyike — például Magyarország — rendelkezett számottevő gépiparral, illetve vegyiparral is. Számottevő voltuk mindenekelőtt nem a gazdaság szerkezetében be-

7. Magyarországon például a vasúti fővonalak jelentős része elkerülte a fontosabb iparvidékeket, de olykor még a közigazgatási központokat is, a vasútépítés igazodott a latifundiumok szállítási igényeihez, s a pályák vonalvezetése nem egy esetben a nagybirtokok táblaszerkezetét is tiszteletben tartotta.

töltött szerepükkel mérhető. Termékeik egy részét viszont exportálták — többek között a nyugat-európai országokba is. Egyiküket-másikat, mint például a magyar Egyesült Izzó Rt.-t a neves európai cégek között tartották számon. Ezen iparágak legfőbb jellemzője a komplexitás hiánya és az igen vegyes, egyenetlen technológiai szint volt. A vegyiparban a klasszikus alapanyaggyártás (kénsav, szóda) dominált, csökevényes volt az agrokémia (műtrágya, növényvédő szer) és csaknem hiányoztak az akkori kor „húzó”-ágai (festék, vegyszer, mosószer stb.). Ez alól talán a magyar gyógyszervegyészet az egyetlen, de nem jellemző kivétel. A hazai tőkével működő gépipar jellegzetes ágai voltak a vasuti felszerelések, élelmiszeripari berendezések és egyszerűbb mezőgazdasági eszközök gyártása. Ezzel a vállalatok a fejletlen hazai termelési struktúrát látták el beruházási javakkal, technológiájuk is primitív volt, tőkében is szűkölködtek.

Harmadsorban: majdnem minden országban található volt néhány, az ország általános színvonalához képest toronymagasan fejlett üzem, amely nagyrészt külföldi tőkével és külföldi kutatási-fejlesztési bázison ténylegesen az akkori világszínvonal követelményeinek megfelelő termékeket gyártott. Ezen vállalatok anyag- és alkatrészbázisa, piaca, vagyis ágazaton belüli és ágazatközi kapcsolatainak zöme túlnyúlt az ország határain. Ma azt mondanánk róluk, hogy a nagy „multinacionális” vállalatok kelet-európai nyúlványai voltak, akkoriban egyszerűen külföldi leány- vagy fiókvállalatoknak nevezték őket. *Nem alkották a nemzetgazdasági struktúra szerves részét, vagy csak laza kapcsolatban állottak azzal. Nem, vagy csak igen kevésbé járultak hozzá a technikai transzferhez a nemzetgazdaságok többi szektoraiban, felhalmozott és felhalmozható tőkéik felett a hazai döntési központok igen korlátozottan diszponáltak, működésüknek az ország fizetési mérlegére való kihatását is csak korlátozott mértékben lehetett befolyásolni.*

Ezeket a kelet-európai gazdaságokat nem lehetett sem gyarmatoknak, sem fejlődésben elmaradott országoknak titulálni. Felgyülemlett termelőerők, a társadalom egészének kulturális színvonala, valamint társadalmi-politikai berendezkedésük minőségileg korszerűbb volt, mint a szó szoros értelmében vett elmaradott országoké. A fejlett európai góctól való gazdasági-politikai függőség is egészen más jellegű volt, mint akár a tényleges gyarmatok, akár a félgyarmatok esetében (például

Forrás: Ehrlich Éva számítása.

4. ábra.

A kelet-európai országcsoport periferikus helyzetének két jellemzője: az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem és az agrárszektorban foglalkoztatottak aránya (1937)

Latin-Amerikában). Ugyanakkor legalább ilyen markáns minőségi jegek választották el őket a fejlett országoktól, még a kevésbé magas színvonalúaktól (mint például Ausztria) is. Statisztikai mutatók segítségével nehéz persze a határvonalat meghúzni (a 4. ábrán Ehrlich Éva számításaira támaszkodva megpróbálom érzékeltetni ezen országcsoport minőségi egybetartozását), a gazdasági-társadalmi-politikai jellemvonások összessége azonban nagyjából érzékelhetővé teszi, hogy itt nem a „leginkább fejlett elmaradott országokról”, se a „legkevésbé fejlett, fejlett országokról”, hanem egy külön csoportról van szó. Ezt a csoportot egyesek „közepesen fejlett országoknak” nevezik: én helyesebbnek tartom a *„fejlett világ perifériája”* megjelölést, mivel ez nemcsak a gazdasági *nívó fokozatára, hanem a világgazdaság egészéhez való viszonyra is utal.*

Ezt a viszonyt a fejlett országokhoz való többé-kevésbé egyoldalú kapcsolódás, a fejlett országokkal folytatott gazdasági együttműködésre való többé-kevésbé egyoldalú ráutaltság jellemezte. A periféria országainak exportja zömében a tőkés világ leginkább konjunktúra-érzékeny termékeiből állott, importja exportjánál lényegesen dinamikusabb termékcsoportokat ölelt fel. Állandósult ezért eladósodásuk, a gazdasági élet hullámszásai is erősen érintették exportképességüket. Valamennyien tőkeimportőrök voltak, mégpedig olyan mértékben, hogy viszonylag modern ágazataik részvényeinek jelentős része vagy zöme a fejlett országok üzleti köreinek kezébe került. Mindezek következtében a *kelet-európai periféria országai, világgazdasági szereplésüket tekintve, inkább voltak passzívak, mint aktívak.* Kezdeményezéseik nagyrészt lavírozásra szorítkoztak az egyes fejlett hatalmak érdekei között. Ez egyaránt nem elhanyagolható függetlenségi tényező volt gazdaságuk és politikájuk számára. Mondhatnánk, hogy a gyarmati-félgyarmati sorba lesüllyedésük elleni törekvések pályáját lavírozási lehetőségeik tették reálissá, mindaddig, amíg megvolt a fejlett hatalmak közötti erőegyensúly. Az erőegyensúly felborultával a periferikus országok azon fejlett hatalom egyértelmű függésébe zuhantak, amelyiknek leginkább az erőterében voltak; a harmincas évek második felében a hitleri Németországéba. Számukra e helyzet legfontosabb eleme a világgazdasági passzivitás, továbbá a fejlett nyugat-európai országokhoz való egyoldalú kötődés. E két tényező fonákja a járatlanság a világgazdasági kezde-

ményező lépésekben, az ingatag, rövid távra orientált külgazdaságpolitika, valamint az egymás közötti szorosabb kapcsolatok kiépíthetlensége.

Az eddig kifejtett gondolatmenet a kelet-európai régió egészének általános jellemzőire szorítkozott. Természetes, hogy nem érvényesek maradéktalanul egy konkrét országra sem, mindegyiknek megvannak a maga sajátosságai. Ezek részletes taglalására ehelyütt nincs mód. Mégis röviden ki kell térni a legsajátosabb „kivételekre”: a Szovjetunióra, valamint arra a két, mai KGST-országra, amelyet nem vagy csak igen nagy fenntartással számíthatunk a fejlett világ periferiájához, tehát az NDK-ra és Csehszlovákiára.

A cári birodalom, társadalmi-gazdasági természetét tekintve ugyancsak a fejlett világ periferiájához tartozott,⁸ ebben azonban sajátos helyet foglalt el. Különleges helyzetét nemcsak méretei magyarázzák, hanem mindenekelőtt társadalmi-gazdasági berendezkedésének fejlődési rendellenességei, amely óriási belső fejlettségi kontrasztokat zárt magába, a külvilágtól való rendkívüli elzártságot, s ennek következtében gyér nemzetközi kapcsolatokat eredményezett. Különösen gyérek voltak ezek a kapcsolatok azokkal az országokkal, amelyekből a mai KGST alakult. Ez alól kivétel részben Németország, részben Lengyelország — amelynek egy része a cári birodalom része volt — s Bulgária, amelynek hagyományos, de főként politikai jellegű kapcsolatai voltak az orosz állammal. Ezek a gyér szálak is a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követő időkben úgyszólván teljesen megszakadtak.

A két világháború között a Szovjetunióban óriási ütemű gazdasági és politikai felvirágzás indult meg. Ennek azonban Kelet-Európa szocialista útra lépéséig nem volt hatása a Szovjetunió és Kelet-Európa gazdasági kapcsolataira, annak ellenére, hogy a később kibontakozó szoros gazdasági együttműködés strukturális lehetőségei már ekkor is léteztek. A Szovjetunió már ebben az időben is hatalmas, stabil felvevőpiac volt iparcikkek, főleg gépek és berendezések számára, tehát *biztos*

8 „Ha Oroszország kapitalizmus előtti korszakát a kapitalista korszakkal hasonlítjuk össze ..., el kell ismernünk, hogy a társadalmi gazdasági élet a kapitalizmusban rendkívül gyorsan fejlődik. Ha azonban a fejlődésnek ezt az ütemét azzal hasonlítjuk össze, hogy ez a fejlődés a technika és általában a kultúra mai színvonalával mellett milyen gyors lehetne, csakugyan azt kell mondanunk, hogy az oroszországi kapitalizmus mai fejlődése lassú.” (Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Összes Művei 3. Kossuth, 1964, 358—359. old.)

alapot szolgáltatott volna bármely kelet-európai ország iparosítási politikájának. A Szovjetunióval kiépített gazdasági kapcsolatok segítségével ezek az országok megoldhatták volna egyik legégetőbb gazdasági-szociális problémájukat, a krónikus alulfoglalkoztatottságot is, enyhíthettek volna nyersanyag-gondjaikon és jelentős függetlenségre tudhattak volna szert tenni a fejlett tőkés hatalmakkal szemben. Mindezekről azonban csak „volna” alapon lehet beszélni. Kelet-Európa politikai struktúráját a Párizs környéki békeszerződések, s ezeket követően Nyugat úgy szervezte meg, hogy egyben a Szovjetunióhoz való mindenfajta közeledés útját is elzárja. A szovjet együttműködés potenciális előnyei nem tudtak realizálódni.

Ez egyben annyit is jelentett, hogy sem szovjet részről, sem a kelet-európai országok részéről a felszabadulásig nem alakulhattak ki tradicionálissá váló kapcsolatok, kezdeti munkamegosztási szálak, kereskedelmi és ipari együttműködési formák. A Szovjetunió és Kelet-Európa országai sok tekintetben komplementer módon fejlődtek, anélkül, hogy ebből munkamegosztási és kereskedelmi hasznot húzhattak volna.

Csehszlovákia nem volt a periféria része, ellenkezőleg, a fejlett világhoz számított. Igaz, hogy Csehszlovákia szlovák területeire ezt nem lehet elmondani. Szlovákia afféle „Mezzogiorno”-ja volt a két világháború közötti csehszlovák gazdaságnak. Maga a Cseh-medence azonban Európa egyik legiparosítottabb területének számított, már a monarchia idejében is, bár iparának szerkezete és termelékenysége elmaradt a legrégebben iparosodott országoké mögött. Mindemellett a cseh ipar a két világháború között nem tudott jelentős munkamegosztást kiépíteni a kelet-európai országokkal. Ennek legkézenfekvőbb oka — az említett politikai okokon kívül — az volt, hogy a csehszlovák nemzetgazdaság, mint a monarchia utódállamának gazdasága, túl fiatal volt ahhoz, hogy állandó tőkeexportra legyen képes. Úgyszólván teljes energiáját lekötötte az új állam gazdaságának belső integrálása, valamint az önállósodást kísérő szerkezeti változtatások végrehajtása ahhoz, hogy az európai versenyben helyt tudjon állni. Csehszlovákia sem válhatott tehát a két háború között olyan centrummá, amely a kelet-európai konglomerátum gazdasági munkamegosztási régióvá váló fejlődésében a kezdeményező szerepét betöltheti. Ellenkezőleg maga is támaszt keresett a nyugati tőkében versenyképességének javítására, s ily módon — ha

más körülmények között is, mint a periférikus országok — maga is nyugat-európai orientációjú gazdasággá vált.

Az NDK — mint az akkori Németország része — az egyetlen mai KGST-ország, amelyre azt lehet mondani, hogy munkamegosztás-jellegű kapcsolatai lehettek a kelet-európai országokkal.⁹ Ennek azonban a mai szocialista integráció előtörténete szempontjából korlátozott a jelentősége, mivel a háború utáni helyzetben, a háborús károk és az ország kettészakadása — továbbá a korábbi német érdekeltségek elvesztése miatt, maguk a német gazdasági erővonalak annyira összekuszálódtak, hogy nemzetközi gazdasági kapcsolatai tekintetében a fiatal szocialista német államnak tabula-rasával kellett indulnia. Igaz, hogy az 1950-es évektől kezdve, a hagyományos kelet-európai kapcsolatokra alapozva a fiatal NDK jóval gyorsabban építette ki gazdasági együttműködését az összes KGST-országokkal, mint — a Szovjetuniót kivéve — bármelyik más ország.

Lényegében tehát *Kelet-Európában a szorosabb nemzetközi munkamegosztásnak, de akár az egymással folytatott rendszeres és jelentős volumenű külkereskedelemnek is a tradíciói lényegében a felszabadulást követő szocialista átalakulással kezdődnek.* Ez részben előnyös helyzetet teremtett, mivel a munkamegosztást eleve új alapokon tudták kialakítani. Ebből következően nem hurcoltak magukkal sem olyan tradicionális strukturákat, amelyek a szocialista fejlődés szükségleteinek nem feleltek meg, sem olyan gazdasági érintkezési formákat, és intézményeket, amelyek ellentétben lettek volna az új típusú kapcsolatok követelményeivel. Másrészt azonban sok tekintetben nehezítő tényezőt is jelentettek.

Mindenekelőtt hátrányos volt az, hogy *nem ismerték kellőképpen* egymás gazdaságát, s ezért nem tudtak kellőképpen számolni saját iparosításuknál a többiek erőforrásainak nagyságával és összetételével, a közös erőfeszítések lehetőségeivel. A kellő mélységű és részletességű kölcsönös informáltság, valamint a partnerek gazdaságának belső működési törvényeiről alkotott kézzelfogható, élő képzetek kölcsönös megléte a nemzetközi gazdasági együttműködés szempontjából rendkívüli jelentőségű. Ezt a képességet csak hosszú évtizedek gyakorlati kapcsolatai

⁹ Azt, hogy ténylegesen voltak-e, azt csak annak ismeretében lehetne eldönteni, hogy a jelenlegi NDK területén működő *vállalatoknak* volt-e munkamegosztás-szerű kapcsolata vagy tőkeérdekeltsége a kelet-európai országokban.

és gazdasági kutatómunkája együttesen tudja kialakítani még viszonylag homogén gazdasági-politikai közegben is. A szocialistává váló Kelet-Európában mindezt a negyvenes évek végén kellett kezdeni, mégpedig egy minden szempontból rendkívül heterogén közegben. Ezekben az országokban az egyes népgazdaságok között a szocialista átalakulási törekvéseken, a fejlett tőkés világtól való általános elzártságon és a termelők felettségében meglévő történelmi lemaradottság tényén kívül vajmi kevés olyan közös vonást lehetett találni, amely reálissá tehetne volna egymás problémáinak mély megértését a *belső* gazdasági viszonyok analógiája alapján.

Rendkívüli hátrányt jelentett továbbá a gyér külkereskedelmi kapcsolatokon kívül *az egymás közötti tőke-összefonódások hiánya*. A társadalmi munkamegosztás a feldolgozóiparban mindenekelőtt a vállalatok specializálódásán, a technológiai folyamatok több vállalat közötti szétdarabolásán keresztül tör utat magának. Mindez a termelőfolyamatok igen finom eszközökkel való, részletekbe menő térbeni és időbeni koordinálását követeli meg, amelyet még a mai tudásunk és technikai felszereltségünk mellett sem tudunk másképpen megoldani, mint több vállalatot átfogó közös döntési központok létesítése útján. A feldolgozóipari tőke nemzetközivé válása sajátos tőkés formája az ipari tevékenység országhatárokon keresztül, mikroökonómiai szintű koordinálásának. Kelet-Európa nem volt birtokában ilyen tapasztalatoknak. Pontosabban a nagy nyugati cégek tőkeérdekeltségein keresztül a termelés egy része *koordinálódott* más országokéval, de egyrészt, a mai szocialista országok szerepe — amint előzőekben utaltam rá — ebben a koordinációban passzív jellegű volt, másrészt maga a koordináció olyan viszonylatokban jött létre, amelyek a szocialista átalakulás után kívül estek az új kibontakozó régió határain. A szocialista országok a nyugati tőkés érdekeltségeket államosították, vagyis függetlenítették magukat a külföldi, *tőkés* döntési központoktól. *Szocialista termelési viszonyaikat ezáltal és e területen egyértelműen nemzeti jellegűekké tették*. Egészen más lett volna a helyzet abban az esetben, ha a szocialista tulajdonrendszer megszervezésekor az egyes országok tömegesen szembeállították volna magukat más szocialista országok ipari vagy bankérdekel-

ségeivel.¹⁰ Egy ilyen helyzet kényszerítőleg hathatott volna a nemzetközi szocialista termelőeszköz-tulajdon természetének tisztázására, működési módjainak kikísérletezésére. Ez a megjegyzés persze csak eddig a pontig mehet el. A történelmi tény az, hogy ilyen tulajdoni összefonódások eleve nem léteztek (vagy csak igen lazák és ideiglenesek voltak). Ennek következtében *Kelet-Európában nem jöttek létre mikroszintű nemzetközi koordinációs döntési központok*. Mindennek oka kizárólag Kelet-Európa szocializmus előtti gazdasági fiziológiájában keresendő. Minden további „volna” — az álmódosítások, és nem az elemzések birodalmába tartozik.

10 Ez volt a helyzet Magyarországon a szovjet tulajdonban levő vállalatoknál. Ezeket az államosítás nem érintette, természetesen a szocialista szovjet állam tulajdonában maradtak, s mint ilyenek, váltak egy ideig szerves részévé a magyar tervgazdaságnak. Nagy kár, hogy az együttműködési forma — minthogy a vállalatok a volt német érdekeltségből származtak, tehát *a szovjet népgazdaság érdekei szempontjából esetleges* ágazati és nagyságrendi megoszlásban keletkeztek, ezért inkább teherként jelentettek — idővel elsorvadt. Optimális körülmények között a szocialista mikrointegráció „tanműhelyévé” válhattak volna.

A nyugat-európai gazdasági régió kialakulásának előtörténete

Mivel a gondolatmenet célja a szocialista integráció sajátos adottságainak feltárása, célszerű felvázolni — mintegy összehasonlítás-képpen — a nyugat-európai gazdasági régió kialakulásának körülményeit is.

Mindenekelőtt igen fontos tisztán látni, hogy a mai nyugat-európai integrációs góc a régebben iparosodott gazdaságokból tevődik össze. Ez az iparosítás viszonylag kis nemzeti egységekben virágzott ki. A termelőerők *akkori* követelményeihez képest ezek az egységek teljes mértékben életképesek voltak. Az ipar, s ezzel együtt a tőke *extenzív* terjeszkedése az iparosodási korszak derekán ugyan átlépte az országhatárokat. Ezen expanzió egyik fő iránya a fejlett — de egy lépcsővel később iparosodásba lendülő — országok voltak, létrehozva ott a gyors fejlődés és egyben „utolérés” feltételeit, elősegítve egyben a fejlett tőkés világon belüli gazdasági, politikai és katonai konfliktusokat.¹¹

Sajátos módon tehát a nemzetközi tőkemozgás volt a fő hordozója annak a mai Nyugat-Európa világgazdasági arculatát meghatározó történelmi folyamatnak, amely két, számunkra fontos jelenséget eredményezett:

a) Az egyik a *nyugat-európai gazdaságok két jellegzetes csoportjának kialakulása*. Az első csoport — az „első hullámban” iparosodott országok — a klasszikus gyarmatbirodalmi központoké — ezek egyben a leg-

¹¹ Másik fő iránya a fejletlen területek felé irányult, létrehozva a klasszikus gyarmatbirodalmakat.

régebben felfejlődött gazdaságok —, amelyek jellemzője (még ma is!) orientáltságuk a gyarmatbirodalom kiaknázására. Ipari köreik „megszokták” a náluk nagyságrendekkel fejletlenebb gazdaságokban való mozgást, a hatalmilag is biztosított monopolhelyzetet, a viszonylag igen magas hasznot e viszonylag igen kényelmes befektetési körülmények között. Iparuk szerkezete és technológiai színvonala ezért relatíve alacsony belső fejlődési ütemre és igen széles ágazati struktúrára állt be. A gyarmatbirodalom középpontjában az ágazati szerkezet folyamatos átalakítása, a dinamikus termékek gyors bevezetése és elterjesztése eleve inkább belső, mint világszerte verseny kérdése volt.

A másik csoport a „második hullám”-ban felfejlődött, a gyarmatbirodalom létesítésének lehetőségétől megfosztott országoké. Ezen országok tőkés köreinek jellemző vonása a világszerte versenyre való orientáltság. Nem, vagy alig lévén gyarmatuk, ahol monopolhelyzetet élvezhettek, piacaikat versenyképességük növelésével tudták főleg kiterjeszteni, vagy a mások jól védett gyarmatainak, vagy a gyarmatbirodalmi központokban, vagy az érdekszférák határai szempontjából kérdéses területeken (így például a fejlett világ periferiájához tartozó országokban) —, de mindenképpen olyan piacokon, ahol a korábban iparosodott és a gyarmatbirodalmak profitjaival támogatott versenytársak is jelen voltak. E második csoport legjelentősebb tagja Európában Németország, amelynek egyedülálló gazdasági expanzió-képessége a XIX. és XX. század folyamán nemegyszer csapott át politikai és katonai agresszivitásba is.

A két csoport közötti *jellembeli* különbség a második világháború utáni időkben sem enyhített el teljesen, bár enyhült, mivel a klasszikus gyarmatbirodalmak felbomlása során az első országcsoport tagjai, Nagy-Britannia, Franciaország, Hollandia és Belgium is kénytelenek voltak fokozottabban a fejlett tőkésországok piacain való helytállásra orientálódni. A nyugat-európai integráció jellegének és mozgatórugóinak megértésekor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy *a gyarmat-orientált és a verseny-orientált országok közös érdekeinek kereséséről, érdekellentéteinek kompromisszumis mozgási formájáról is szó van.* Ez igen erősen motiválja a Közös Piac erőviszonyait (francia—nyugat-német erőegyensúly!), de rányomja bélyegét az intézményes integráció nyugat-európai szélesedésére is (Nagy Britannia Commonwealth-komp-

lexusa a Közös Piacba való belépéskor!). A nemzeti kapitalizmusok világgazdasági erőtereinek különböző nagysága és iránya, a kialakult érdekszférák védelme és támadása szülte Nyugat-Európa állami gazdaságpolitikáinak nacionalizmusát a múlt század végén s e század első felében. A mai nyugat-európai integráció legfontosabb objektív feladata ezen *országokéinti* nacionalista politikai „európai nacionalizmussá” való összekovácsolása.

b) A másik jelenség a tőketulajdon, s ennek következtében a vállalatközi termelési és piaci kapcsolatok nemzetközivé válásának *történelmi folyamata*. Az egy fokozattal később iparosodásba lendülő, a XIX. század közepén nemzeti integrációt végrehajtó országokba fektetett tőkék nagy profittal kecsegtettek. Ráadásul olyan termelőtevékenységekben, amelyek viszonylag olcsó, de szakképzett munkaerő-tömegek alkalmazását kívánták, s ahol a már felhalmozott hazai tőke kiegészítése révén, viszonylag szerény befektetéssel, hatalmas ütőerőt lehetett produkálni. Európában ezek az országok Német- és Olaszország, Svédország, Dánia voltak, a tengeren túl pedig az Egyesült Államok. A hazai és az importált tőke egymás hatását erősítette, s gyors fejlődésbe lendítette a felzárkózni kívánó új tőkés hatalmakat. A fejlett ipari országok közötti tőkeáramlások igen korán internacionalizálták a tőketulajdont. A kezdeti egyirányú tőkeáramlásokat később többirányúak váltották fel. Néhány iparágban a XX. század közepére már igen nehéz volt megállapítani, tulajdonképpen milyen „nemzetiségű” tőke mozgatja is a termelést és a piaci tevékenységet. A tulajdoni érdekeltségi hálózatot intézmények, nemzetközi poolok, kartellek, olykor trösztök alakulása kísérte. A folyamat a bázis-iparágakban bontakozott ki legelőször (például a vaskohászatban), s a második világháború befejezését követő erőviszony-újra rendeződéseket, valamint az újjáépítést követő időszakban terjedt ki nagyobb mértékben a feldolgozó iparra — jórészt az immár megerősödött és technikai hegemoniára szert tett amerikai tőke kezdeményezésére és igen erős részvételével.

A nyugat-európai integráció előtörténetének ez a másik döntő fontosságú mozzanata. Voltaképpen az intézményes integráció kettős célt szolgált. Egyrészt a kedvező feltételek biztosítását a mikroszféra további összefonódásához, valamint az összefonódások jellegének megváltoztatásához (a bank- és részvényérdekeltségekből áttétele a kialakítandó

közvetlen vállalati-termelési egységekbe). Az integráció célja másrészt az volt, hogy az Európán belüli nemzetközi vállalathálózatok döntési centruma minél inkább magába Európába helyeződjék át.

A mi vizsgálódásunk szempontjából a bonyolult folyamatnak leginkább az az oldala érdekes, hogy a) a nyugat-európai gazdaság nemzetközi tőkeösszefonódása igen gazdag volt; b) a nyugat-európai fejlett országok az aktív világgazdasági tevékenységben igen járatosak voltak — bár hatásuk iránya és jellege különböző volt, s hogy c) a regionális integráció iránti szükséglet úgy jelentkezett, mint a nacionalista gazdaságpolitikák — a nemzetközivé vált nagytőke által szorgalmazott — letörésének szüksége, az amúgy is összefonódott tőkeérdekeltségek további összefonódásának gyorsítása, és jellegváltozásának elősegítésére, a tőkék európai méretű ütőerejének növelésére, nem utolsósorban az amerikai gazdasági-technikai világhegemonia ellensúlyozása érdekében.

Nyugodtan állítható, hogy Nyugat-Európa a Római Szerződést megelőző időkben is, funkcionális értelemben vett világgazdasági régió volt, amelynek jellegét a nagy világválság és a két világháború közötti, illetve utáni elzárkózási korszak ugyan gyengítette, a kulisszák mögé tolta, de újjászületésének feltételeit nem tudta megszüntetni. Ez a régió nem volt sohasem mentes az antagonizmusoktól, amelyek időnként gazdasági és katonai konfliktusokig éleződtek. Az 1930—1950-es évek közötti dezintegrációs jelenségek azonban, az egész történelmi folyamatba beágyazva, végeredményben csak intermezzóként foghatók fel. A fejlett nyugat-európai országsoport világgazdasági régióként való működése nem feltétlenül merül ki, és mérhető az egymás közötti kereskedelem intenzitásában. A tőketulajdon, s ezen keresztül a vállalati szintű közvetlen termelési kapcsolatok internacionalizálódása e tekintetben sokkal fontosabb. Nemcsak a további kereskedelmi összefonódás szüksége, hanem mindenekelőtt a tőke egész világgazdasági ütőképességének növelési kényszere hajtja ma Nyugat-Európát a nemzeti gazdaság politikai nacionalizmusok fokozatos leépítésének irányába. Ezt persze számtalan akadályon keresztül, s nem elhanyagolható ellentendenciák közepette próbálják előmozdítani.

A szocialista iparosítás gazdaságpolitikájának meghatározó szerepe Kelet-Európa mai integrációs feltételeinek kialakulásában

Nem véletlen, hogy a szocialista forradalom feltételei először éppen azokban az országokban teremtődtek meg, amelyeket az előző fejezetekben a fejlett világ perifériájaként jellemeztem. Természeti és társadalmi törvény egyaránt, hogy a heterogén rendszer egészében a minőségi változások ott indulnak meg, ahol a rendszer belső ellentmondásai, feszültségei a legintenzívebbek. A XX. század első felében a kapitalizmusról már mint világregszerről beszélhetünk. E világméretű rendszer belső feszültségei leghamarabb a fejlettség és elmaradottság régióinak határmezsgyéin váltak *helyileg* a legelviselhetetlenebbekké. Amikor mindez tömegméretű felismeréssé kezdett válni, a forradalmi munkásmozgalmakban konkretizálódott *politikává*, azaz olyan tömegszervezési és cselekvési alternatívává, amely képes a fejlett világ mögötti, tőkés viszonyok között *reménytelen* elmaradottságot felszámolni, s a világgazdaságban elfoglalt periférikus helyzet — tőkés összefüggésben ugyancsak reménytelen — megváltoztatását elérni.

A szocialista politikai és gazdasági hatalmi rendszer kiépítését, ennek az alapvető célnak a szolgálatába állították. *Objektíve* ez versenyt jelentett kezdettől fogva a fejlett tőkésországokkal, még akkor is, ha a kimondott és tudatosított politikai koncepció *csak* a gyors nemzetgazdasági fejlődést, valamint a katonai védelmi képesség erősítését tűzte ki célul. (A gazdasági verseny, mint tudatosított politikai cél, az iparosítás első szakaszának vége felé érvényesül.)

Abban az ellenséges világgazdasági és politikai környezetben, amely a Szovjetuniót, majd később a szocialista Kelet-Európa egészét körül-

vette, az ipari fejlődés kibontakoztatása és tartósan magas szinten tartása a nemzeti gazdaságpolitikától különösen megkövetelte a) a centralizált tervgazdálkodásra épülő, erősen szelektív belső fejlesztési politikát; b) a világgazdasági környezet felől érkező hatások központi kontrollját és megszüntetését. E követelmények olyan belső gazdaságirányítási rendszereket hoztak létre, amelyek, módszereiket tekintve is alapvetően különböztek a nyugat-európaiaktól, s ezáltal az egymás közötti együttműködést is eleve más irányba terelték, mint ahogyan a nyugat-európai együttműködés fejlődött. Továbbá olyan zsiliprendszert tettek szükségessé minden egyes országban, amely védte a szocialista gazdaságokat a fejlett tőkésországok ártó gazdasági behatásától, s így a kelet-nyugati gazdasági együttműködés újbóli megélénkülésekor is képes volt akadályozni a nyugati piaci hatások áttétel nélküli befolyását a KGST-országok belső gazdaságára, valamint egymás közti együttműködésére.

Nem célom részletesen leírni a Kelet- és Nyugat-Európa országaiban kialakult gazdasági funkcionális modell különbségeit. A könyv mondanivalója szempontjából a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra való kihatásuknak van perdöntő jelentősége. A nyugat-európai munkamegosztás internacionalizálódott mikroökonómiai struktúrára épült, amelyet minden ország üzleti körei nacionalista makroökonómiai szintű gazdaságpolitikával, mint háttérrel támogattak. Ez a nemzetgazdasági szintű nacionalizmus azonban ma már főleg a kis- és középtőkés számára hasznos. Az óriás vállalkozás regionális „nacionalizmust” követel. Szét kell tehát feszíteni és regionális méretűekké tágítani a protekcionista gazdaságpolitika szűk nemzeti kereteit. Világos, hogy a nagytőkének megfelelő nemzetközi munkamegosztás régió *belüli* funkcionális modellje csak az áru- és pénzviszonyoknak, a körülmények megszabta határon belül, minél szabadabb érvényesítése lehet. A csupa fejlett tőkés-országot magába foglaló nyugat-európai régió kevéssé találkozik a fejlettségi szintkülönbséggel, mint a nemzetek közötti együttműködésben megoldandó kardinális problémával. Dél-Olaszország, Bretagne vagy Schleswig-Holstein fejlesztési problémája nem az integrációt teremtő *szegény országok* kérdése, hanem az általában gazdag országok visszamaradott *körzetei*. Nem az integrálódó régió felelős elsősorban ezek felfejlesztéséért, hanem az az ország, amelyhez tartoznak. S ha netán a piaci mechanizmusok a visszamaradott vidékek fejlődése ellen hatná-

nak, ettől maga az ország, amely a régióhoz tartozik, még igen gyorsan fejlődhet azáltal, hogy a fejlettebb vidékek az egyesített piacon, e piac versenyfeltételei között is megtalálják számításukat. Ha tehát az integrálódó régió minden egyes országában vannak világpiacon szempontról versenyképes, illetve fejlődőképes ágak, iparvidékek, tőkés érdekeltségek, úgy a piaci liberalizmus által felszabadított gyilkos erejű verseny — az életképesség és életképtelenség *határán* levő gazdasági egységeket még stimulálja is a fejlődésre. Ki ellenezné ilyen körülmények között a gazdasági liberalizmust — a kijelölt áldozatokon kívül, akiknek az esetek többségében igen korlátozott és áttételes csak a hatásuk a „nagy” gazdaságpolitikára?¹²

Ez a szituáció tehát a kozmopolitizálódó mikroökonómiai szint támasztásához vezet a makroökonómiai szint konzervatív-nacionalista politikája ellen, mégpedig azért, mert az állami külön protekcionizmus megszüntetése, illetve „regionalizálása” kedvez a nagyoknak, dinamikusoknak és gyorsítja a nemzetgazdaság életképtelen, kicsi és nem dinamikus elemeinek felszámolását.

Kelet-Európában hasonló jelenségek nem tapasztalhatók. A kelet-európai ipar zöme nem ment végig a koncentrációs-centralizációs folyamat egész kálváriáján, amelyben a gyengék elhullanak, s húsuk-vérük táplálja az erősebbeket előnyomulásuk során. Ez az ipar állami védettség árnyékában keletkezett és nőtt fel, mégpedig olyan körülmények között, amikor az újabb nagyvállalatok létesítése gyors egymásutánban folyt, nem várva meg a már létezők megerősödését, és nem is hagyva elegendő eszközöket ahhoz, hogy termelésükkel felfussanak a világpiacon versenyképesség szintjére. Más kifejezéssel a szocialista iparosodás rendkívüli gyorsasággal *terjesztette el* az ipart, s e terjeszkedést — kénytelen-kelletlen, elegendő eszközök hiányában — preferálta a világpiacon versenyképesség fenntartásának és növelésének rovására. Az iparosítás során a kelet-európai szocialista országok eleve nagy termelési egységeket hoztak létre.

A kis és középvállalatok száma erősen meggyérült — olykor jobban, mint szükséges lett volna. Továbbá a tervgazdálkodás és a fejlesztési esz-

12 Ahol ez a hatás számottevő, mint például a francia paraszti tömeges esetében, az integrációs politikát is a versenykorlátozás felé torzítja el.

közök centrális kezelése folytán a szocialista országokban a koncentráció folyamata amúgysem a tönkremenés, elsorvadás útján megy végbe, hanem a céltudatos visszafejlesztés és eszköz-átcsoportosítás segítségével.

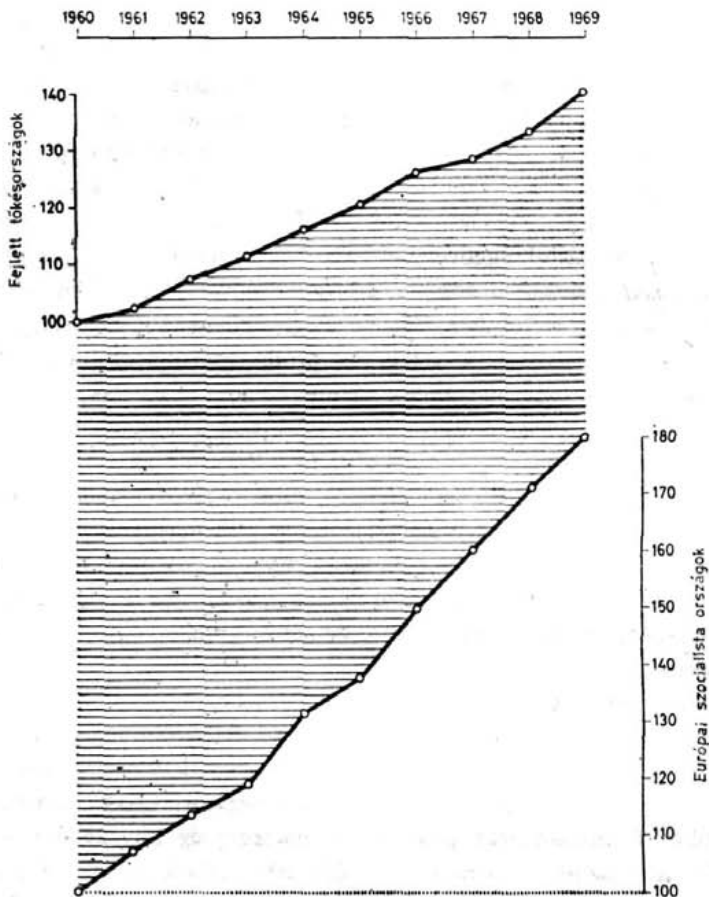
Nem az életképtelen, hanyatló kisüzem az tehát, amely protekcionista gazdaságpolitikát követel. A kelet-európai szocialista gazdaságok fejlődésének sajátos problémája nem a világpiacon is életképes nagyvállalat internacionalizálódási törekvései és a kis koncentrációjú üzemek protekcionizmust követelő magatartása közötti konfliktus. *A szocialista országokban a protekcionizmusra egyelőre mindenekelőtt a nagyvállalatnak van szüksége* ahhoz, hogy képes legyen fennmaradni és fejlődni.

Igaz, hogy a verseny hiánya nemcsak védi a nagyvállalati formában született ipart, hanem mindinkább gátolja ezen nagyvállalatok fejlődésének intenzifikálódását. A KGST egészének gazdasági védelme nem zárna ki önmagában a versenyt. Ahhoz, hogy meg tudjuk magyarázni a verseny régió belüli korlátozottságát, még két körülményt kell számításba vennünk. Az egyik az, hogy a kelet-európai országok új iparainak abszolút és fajlagos teljesítőképessége rendkívül eltérő. Az újonnan létrehozott nagyipar teljesítőképességét sem sikerült függetleníteni az adott ország méreteitől és általános fejlettségi szintjétől, mint társadalmi-gazdasági környezethatástól. A másik az, hogy egy-egy nagyobb vállalat vagy iparág nemzetközi — akár csak regionális — versenyben való nem megfelelő helyállása, ha ez áttétel nélkül befolyásolja a vállalat működőképességét (folyó fizetéseit, beruházásait stb.), rendkívül erős zavarokat idézne elő a teljes népgazdaság működésében, mindenekelőtt a legkésőbbben iparosodott országokban. *Kelet-Európában tehát a versenyfeltételek túl gyors kiépítése, a nemzeti szintű protekcionizmusok radikális „regionalizálása” nemcsak egyes vállalatok, vidékek, országrészek továbbfejlődését veszélyeztetné, hanem egész nemzetgazdaságokét is.*

Végül, a fejlett termelőerők és termelési tényezők határokon keresztül terjedésének Kelet-Európában egészen mások a társadalmi-politikai struktúrában adott feltételei is, mint Nyugat-Európában. Amint az előzőekben említettem, Nyugat-Európában a nemzetközivé vált tőke feszegeti a kormányok nacionalizmusát. Kelet-Európában a történelmi helyzet a szocialista termelőeszköz-tulajdon sterilen nemzeti formáit hozta létre. Lehetnek bármily internacionalisták, ezért ezen országok bel- és külpolitikájának, gazdasági viszonyaiknak *gazdaságpolitikájukban min-*

denképpen tükröződni kell. A tisztán nemzeti tulajdoni formációk egyfelől megfosztják az egyes országokat a termelési tényezőkkel való regionális szintű gazdálkodás, a jövedelem-átcsoportosítás, a mikroökonómiai szinten való nemzetközi koordináció önmaguktól adódó, hagyományos formáitól és eszközeitől. Másfelől a szocialista tulajdon kizárólag nemzeti jellege a gazdasági hatékonyságot és a jövedelmeket nemzeti szinten teszi egymástól függővé. *Kelet-Európában tehát nincs olyan internacionalizálódott tulajdoni hálózat, amely követelné a gazdaságpolitika nemzeti kereteinek széttörését.* Ellenkezőleg, a rövid távú nemzeti érdekek — különösen az igen következetes protekcionizmusok által adott nézőszögben — erősen ellenállnak az internacionalizálásnak. *A gazdasági integrációnak ennek következtében nincsenek kifejlődve a mikroszférából kiinduló, elemi erejű hajtóerői. Az integrációs folyamat főleg a politikai internacionalizmus tudatosságára és a makroökonómiai szinten kialakult összefonódásokra támaszkodva tör utat magának.* Pont arra az erőre támaszkodik, amely Nyugat-Európában viszonylag a leghiányosabb, illetve a legpasszívabb tényezője az integrációs törekvéseknek.

Az iparosítás egyik legfontosabb eredménye a társadalmi munka termelékenységének jelentős növekedése lett. Másik alapvető eredmény a társadalom termelőtevékenységének eltolódása olyan ágak felé, amelyek bonyolultabb, magasabb fejlettséget követelő emberi munkát követelnek, amelyeknek végtermékei egyben hozzájárulnak a termelékenység növeléséhez. A két tényező az értékmutatókban szinte elválaszthatatlanul, szintetikus formában érvényesül. A termelékenység növekedése is az egy főre (dolgozóra) jutó nettó termelési érték növekedésében fogható meg, a kvalifikáltabb munkát követelő tevékenységek felé való szerkezeti eltolódás is. Ennek oka egyrészt az, hogy ezekben az ágakban tényleg magasabb az egy dolgozóra jutó évi nettó termék, mint a periféria hagyományos ágaiban, másrészt a társadalmi értékítélet a különbséget még meg is sokszorozza. Az iparosítás kibontakoztatásához leginkább szükséges termékek termelésére fordított munkát a szocialista országok belső és közösségi piaca hatványozott munkának ismerte el. Ez a belső piacon nem mindig jutott egyenes úton érvényre: kétszintű árrendszer lévén terméktöbblet, a termelőeszközök áraiban vajmi kevés realizálódott. Mégis, az egy dolgozóra jutó nettó termelési érték az iparban általában nagyobb volt, mint a mezőgazdaságban, s a termelőeszközöket

Forrás: Yearbook of National Accounts Statistics 1970. Vol. II. (UNO, New York 1972.)

5. ábra.

Egy lakosra jutó nemzeti jövedelen növekedési ütemének különbségei a fejlett tőkés- és az európai szocialista országok között (1960—1969)

(A bevonalkázott terület nagyságrendileg érzékelteti a fejlettségi szintkülönbségeket)

előállító szektorokban meghaladta az ipari átlagot. A KGST-országok nemzetközi kereskedelmében alkalmazott árak is ebbe az irányba tendálnak. Az árarányok alapjául vett európai főpiaci áraktól állandó elhajlási irányzatként említhető a géparak aránytalan felfelé emelkedése, részben az alapanyagok, de főként az élelmiszerek rovására. Ily módon

a szocializmust építő társadalmak minden olyan nemzeti és nemzetközi erőfeszítést, amely az iparosítás gyorsítása irányában hatott — kivételesen honoráltak. Ezt a momentumot annál is inkább kell hangsúlyozni, mivel az iparosítás irányát és ütemét *alapjában* véve nem a piaci ösztönzési impulzusok, hanem a népgazdasági tervek preferenciái határozták meg. Úgy látszik, hogy vagy a cserearányok tendenciái követték ösztönösen a terv-preferenciákat, vagy pedig a piaci viszonyoknak a gazdaságpolitika által való, többé-kevésbé tudatos szimulálása ment végbe, amely erről az oldalról is igyekezett biztosítani preferenciái megvalósítását. Mindenesetre megfigyelhető az ágazati szerkezet eltolódása azon tevékenységek felé, amelyekben az egy dolgozóra jutó nettó termék az átlagosnál nagyobb. E folyamat egyidejűleg haladt a szorosabb értelemben vett termelékenység növekedésével — tehát az egy dolgozóra jutó nettó termelési érték emelkedésével egy-egy adott termelőtevékenységen belül. Mindezt kiegészítette a foglalkoztatottság növekedése, a munkanélküliség felszámolása, a nők bevonása a termelőmunkába, valamint a lakosság műveltségi és szakképzettségi színvonalának gyors növekedése. Az egész folyamat együttesen kifejeződött az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem gyors ütemű növekedésében, amely általában meghaladta a nyugat-európai fejlett tőkésországokét is, és a mediterrán periferiáét is.

A szocialista iparosítás útjára lépett kelet-európai országok egy negyedszázad alatt kiszakadtak a periferiából. Ennek legszembetűnőbb — s egyben legáltalánosabb mutatóval mérhető — jele az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem. A 2. táblázatban az iparosított nyugat-európai tőkésországok egy lakosra jutó nemzeti jövedelmének súlyozatlan átlagát vettük alapnak. Az átlagból kiemeltém az öt legalacsonyabb fajlagos nemzeti jövedelmű országot abból a célból, hogy érzékelhetővé váljék az európai periféria helyzete és az egyes országok elmozdulása a fejlett tőkésországok alsó szintjéhez képest is.

A becslésszerű, csak a legdurvább nagyságrendeket kifejező számítások alapján összeállított 2. táblázat, az adatok pontosságának minden lehetséges korlátját is figyelembe véve néhány tendenciára azért felhívja a figyelmet:

a) A háború előtti utolsó békeévben, egy főre jutó nemzeti jövedelmük tekintetében még nem volt jelentős különbség a „kelet-európai” és „mediterrán” periféria között. Még a Szovjetunió sem szakadt ki egyelő-

2. táblázat

A kelet-európai és a mediterrán periféria fejlettségi szintjének viszonya a nyugat-európai átlaghoz

Ország	Ha 13 fejlett európai tőkésország* 1 lakosra jutó nemzeti jövedelmének átlaga = 100		Ha 5 fejlett európai tőkésország** 1 lakosra jutó nemzeti jövedelmének átlaga = 100	
	1937***	1970****	1937***	1970****
Csehszlovákia	58	84	96	114
NDK	—	88	—	118

a) A mai KGST többi országai (a volt „kelet-európai periféria”)

Szovjetunió	36	81	59	109
Magyarország	41	59	65	80
Lengyelország	34	54	56	73
Bulgária	26	58	42	78
Románia	28	52	46	71

b) A mediterrán periféria országai

Görögország	32	45	52	61
Spanyolország	33	43	54	58
Portugália	32	32	53	43

* Iparosított nyugat-európai tőkésországok alatt a következőt értem: Németország, (illetve NSZK), Franciaország, Anglia, Belgium, Luxemburg, Hollandia, Svájc, Ausztria, Olaszország, Dánia, Svédország, Norvégia, Finnország és Írország.

** Ezek 1937-ben: Olaszország, Írország, Finnország, Ausztria és Csehszlovákia; 1970-ben pedig Olaszország, Anglia, Írország, Dánia és Ausztria.

*** Ehrlich Éva számításai alapján.

**** A MTA Közgazdaságtudományi Intézet KGST-munkacsoportja számításai alapján, illetve saját számítás.

re ebből a sávból a társadalmi munka általános termelékenységét tekintve, bár a periférikus világ gazdasági és társadalmi helyzetét a cárizmus megdöntésével, a szocialista forradalommal megszüntette. Csehszlovákia ugyanakkor *nem* tartozott a periférikus szektorhoz, hanem az „Ötök” szintjén állt, ami — durván — valamivel több, mint feleakkora fejlettségi szintet jelentett, mint a fejlettebb nyugat-európai országoké és kétszer akkora, mint a perifériáé.

b) Az 1937–70. közötti elmozdulások igen differenciáltak voltak.

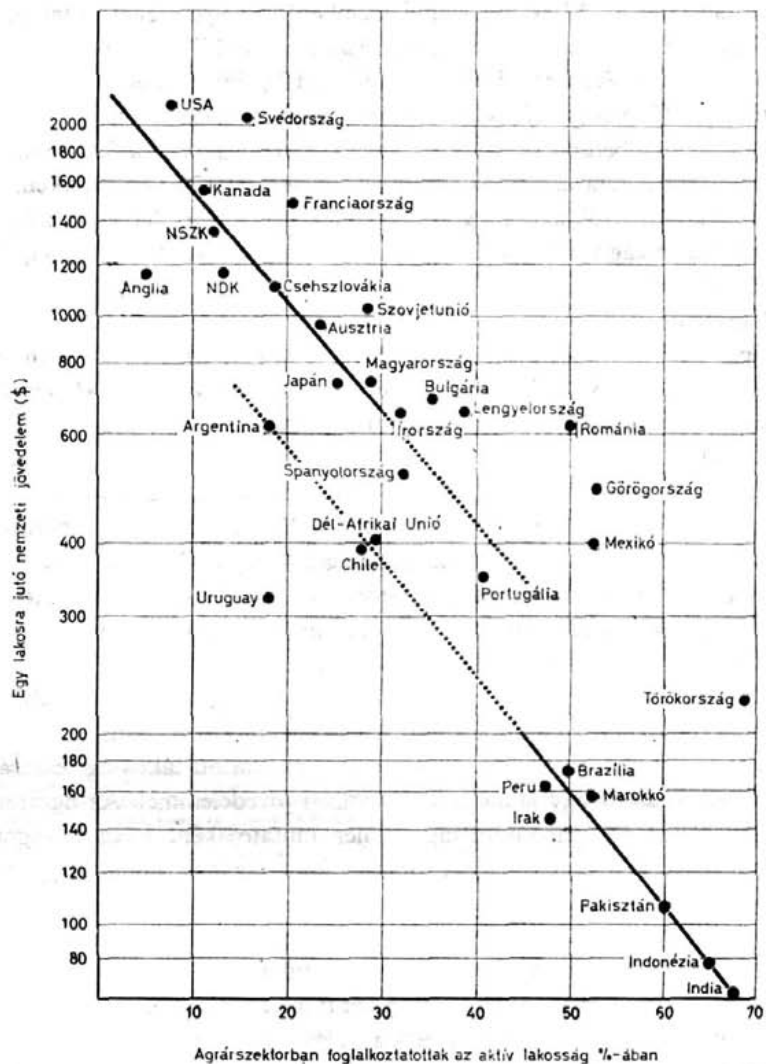
Nem taglalom a „13-ak”-on belüli szembetűnő helycseréket, mint például Nagy-Britannia és Dánia lecsúszását az „Ötök” közé, Finnország enyhe kiemelkedését az utóbbi kategóriából, a figyelmet a két világháború közötti periféria helyzetének alakulására összpontosítom.

Az első szembetűnő változás az, hogy Csehszlovákia és a Szovjetunió elérte és túlhaladta az „Ötök” szintjét, egyben 10–20%-ra csökkentve lemaradását a „13”-aké mögött. Az NDK-val együtt három európai szocialista ország tehát belépett a magas szinten iparosodott gazdaságok kategóriájába.

A második szembetűnő változás, hogy a két világháború közötti kelet-európai periféria szocialista útra lépett országai az „5”-ök szintjét 70–80%-ra, a „13”-akét pedig 50–60%-ra közelítették meg. Ez lényegesen nagyobb előrehaladás, mint amekkorát a mediterrán-országok produkálni tudtak.

Még világosabbá válik az, hogy a kelet-európai szocialista országok nem egyszerűen „valamivel gyorsabban” fejlődtek, mint a mediterrán-periféria, hanem *kiszakadtak* e világgazdasági kategóriából, ha — amennyire e gyér és korlátolt megbízhatósággal összehasonlítható statisztikai adatok megengedik — bepillantunk a fejlődés háttérében megbúvó alapvető szerkezetbeli változásokba. A vizsgálat körét ezen a ponton jelentősen kibővítettem nem európai országok adataival, abból a célból, hogy plasztikusabbá váljék a tendencia (lásd 6. ábra).

A 6. ábra a mezőgazdasági ágakban foglalkoztatott lakosság részarányát veti össze az egy lakosra jutó nemzeti jövedelemmel. Az agrárlakosság súlyát az iparosodottság primer mutatójaként lehet felfogni. Minél kevésbé iparosodott egy ország, lakosságának annál nagyobb hányadát teszi ki az agrárnépesség. Az ábra érdekes módon *törésvonalat* mutat. Az igen alacsony fejlettségi szintű országok nagyjából egy vonal körül helyezkednek el, az igen magas fejlettségi szintűek elhelyezkedése ugyancsak következetességet mutat. A két trend azonban nem találkozik: „középmezőnyben” nagy a „kavarodás”. Ha mármost a fejlődők trendvonalát meghosszabbítjuk *felfelé*, erre kisebb-nagyobb szóródással „ráfűződnek” azok az országok, amelyeket a különböző fejlett gócek perifériájaként kategorizáltunk. A fejlettek trendvonalának *lefelé* való meghosszabbítására pedig a KGST azon országai „fűzhetők” rá, amelyek a szocialista forradalmak előtt a fejlett világ kelet-európai perifériáját

Forrás: Saját számítások.

6. ábra.

Összefüggés az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem nagysága és az aktív lakosság agrárhányada között (1960-as évek adatai)

3. táblázat

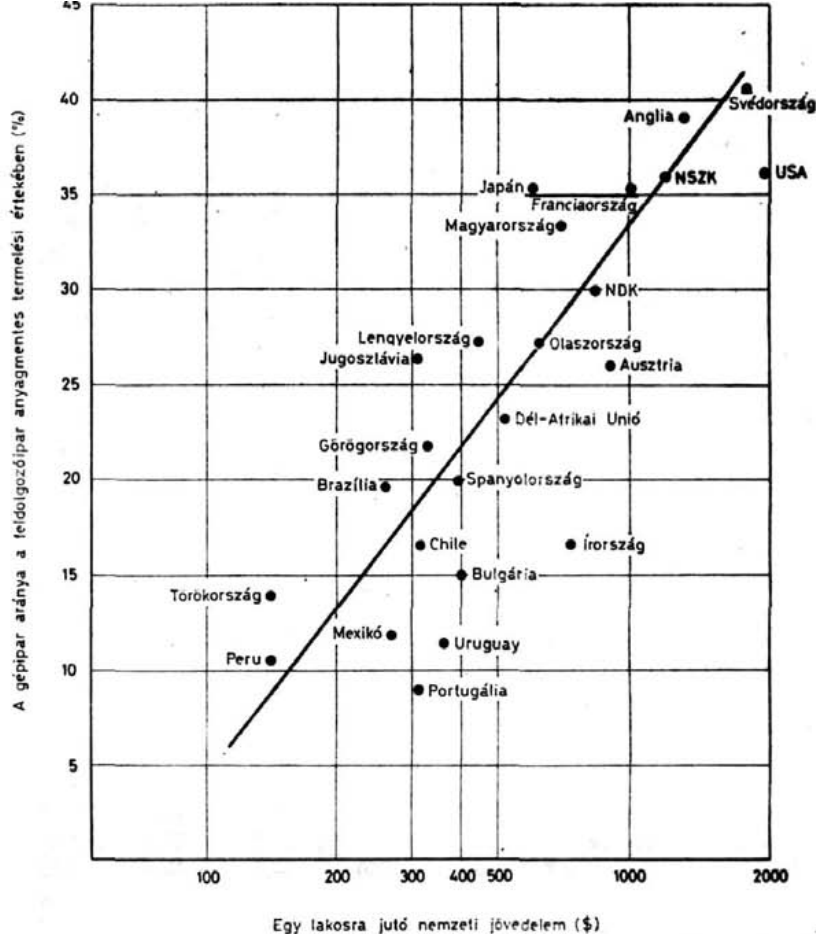
Az aktív lakosság megoszlása (aktív lakosság= 100)

Ország	Az adat- közlés éve	Mező- gazdaság	Ipar és építőipar	Szolgál- tatások
Egyesült Államok	1964	6,6	32,4	61,0
Franciaország	1965	19,8	36,7	3,5
Anglia	1951	5,1	47,4	47,5
NSZK	1964	11,3	48,0	40,7
Ausztria	1961	22,8	40,0	37,2
Olaszország	1964	24,9	39,8	35,3
Japán	1964	27,4	31,0	41,6
NDK	1969	13,2	49,9	36,9
Csehszlovákia	1969	18,3	46,4	34,8
Szovjetunió	1968	28,7	36,4	34,9
Magyarország	1969	29,1	41,2	29,7
Lengyelország	1969	37,4	35,1	27,5
Bulgária	1969	37,6	37,6	24,8
Románia	1969	51,2	29,2	19,6
Spanyolország	1964	34,6	34,1	31,3
Írország	1964	35,2	24,5	40,3
Argentína	1960	19,2	31,4	48,4
Görögország	1961	53,9	18,6	27,5
Chile	1960	27,7	27,5	44,8
Mexikó ..	1960	54,2	18,5	27,3
Portugália	1960	42,3	27,8	29,9
Dél-afrikai Köztársaság	1960	30,0	27,3	42,7
Brazília	1960	51,6	14,9	33,7
Peru	1961	49,7	18,7	31,6
Törökország	1960	75,0	9,6	15,4

Forrás: Yearbook of ILO. 1965. KGST statisztikai évkönyvek (1970, 71)

alkották. Ez azt a következtetést engedi meg, hogy a fejletlenség és fejlettség közötti rubikon átlépése mindenekelőtt a mezőgazdasági lakosság zömének az ipari és egyéb iparjelleget foglalkozási ágakba való átcsoportosítását jelenti.

A periféria tehát határozatlan jellemvonású típus, ahol nem annyira

7. ábra.

Összefüggés a gépípar szerkezeti aránya és az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem szintje között (1968-as adatok)

a lakosság mezőgazdaságból való kivonásának mértéke dönti el, meg-
reked-e egy viszonylag alacsony szinten a fejlődés, hanem inkább
az, hogy a mezőgazdaságból kivonuló lakosság milyen szektorokba
áramlik. A 3. táblázat azt mutatja, hogy az ipar és építőipar, valamint
a különböző szolgáltatások munkaerő-felszívása országonként eltérő,
nem mutat karakterisztikus vonásokat (lásd 125. oldal).

4. táblázat

Az export szerkezete 1968-ban
(összes export = 100)

Országok	Élel- miszer	Nyers- anyag	Kohá- szati ter- mékek	Egyéb félkész term.	Vegy- anyag	Gép	Egyéb feldol- gozott term.
Argentína	72	15	2	2	4	3	2
Chile	2	24	68	—	—	—	6
Mexikó	42	29	11	6	5	3	4
Dél-afrikai Közt.	28	26	15	17	3	4	7
Görögország	53	20	9	8	7	1	2
Írország	53	8	1	12	4	6	16
Portugália	24	13	2	37	6	6	12
Spanyolország	37	13	5	12	6	14	13
Olaszország	11	9	5	17	8	35	15
Ausztria	5	14	15	24	6	22	14
Japán	3	2	14	21	6	38	16
Magyarország	21	7	6	9	8	34	15

Forrás: UNO Yearbook of International Trade Statistics, 1968.

Hasonló képet kapunk akkor is, ha a feldolgozó ipart különítjük el, azon egyszerű ok miatt, mivel a feldolgozó ipar minden nem kitermelő tevékenységet magában foglal, a bányászati termékek elsődleges feldolgozásától és az élelmiszer-tartósítástól

5. táblázat

**A gépipari, vegyipari és villamosenergia-
termelés együttes aránya az ipari
termelésben (%)**

Országok	1950	1069
Bulgária	13,7	28,8
Magyarország ...	27,2	42,2
NDK.....	38,3	47,8
Lengyelország ...	14,4	43,5
Románia.....	21,2	37,0
Csehszlovákia ...	18,7	38,2

Forrás: KGST Statisztikai Évkönyvek adatai alapján számítva

a gyógyszerészeti és elektronikai iparig. Bekker Zsuzsának a gép-
iparra vonatkozó számításai viszont
már szorosabb összefüggést mutat-
nak a fejlettségi szint és a gépipar
népgazdasági súlya között (lásd a 7.
ábrát).

Ezenkívül az exportstatisztikák
is világosan elkülöníthetővé teszik
azokat az országokat, amelyek ke-
vés szakértelmet, egyszerű munka-
folyamatokat igénylő termékeket
állítanak elő, s exportálnak azok-

tól, amelyeknek strukturális palettáján a bonyolult, szakértelem-és technikaigényes cikkek dominálnak. Erre utalnak a 4. táblázat adatai.

Ezek az adatok legalábbis erősen valószínűvé teszik azt a hipotézist, hogy a periféria és az iparilag fejlett országok világgazdasági szférája közötti választóvonalat a technika- és szakértelemigényes ágak kifejlesztésével lehet átlépni. A szocialista országok voltak azok, amelyek éppen e téren vitathatatlanul döntő lépést tettek előre (lásd az 5. táblázatot).

Nem túlzás az az állítás, hogy a dinamikus munkaeszköz-termelő ágak kifejlesztésének döntő szerepe volt abban, hogy a szocialistává vált kelet-európai országok kiemelkedtek a perifériából.

A gazdasági integráció „nyugat-” és „kelet-európai” (EGK és KGST) típusának eltérő jellege

A kelet- és nyugat-európai integrációs folyamatok egymástól igen elütő vonásokat mutatnak. Mindenekelőtt mindkettőnek más-más a politikai-társadalmi háttere, indítéka, célrendszere. A nyugat-európai integráció az előregedett kapitalizmus „másodvirágzásának” terméke, egyben a tőkés világrendszer ellentmondásosságának kifejezője, amennyiben egyik legfontosabb funkciója az európai kapitalizmus érdekeinek védelme a konkurens amerikai tőke törekvéseivel szemben, s az európai imperializmus érdekképviselete az újgyarmatosítás folyamatában. A KGST-ben tömörült szocialista országok integrációja mentes az ilyen jellegű defenzív és agresszív vonásoktól. Egyetlen feladata: a termelőerők fejlődési feltételeinek javítása tagországaiában.

Ennek megfelelően különbözik egymástól a két integráció alap-mechanizmusa is. A nyugat-európai integráció gócpontja az Európai Gazdasági Közösség, népszerű nevén „Közös Piac” mindenekelőtt a magánvállalati tevékenység elől próbálja elhordani a nemzetgazdasági protekcionista korlátokat, megteremteni azt az egységes regionális piacot, amely kedvező keretül szolgálhat a nyugat-európai termelőerők félkontinens-méretben való újraelrendeződéséhez. A KGST mindenekelőtt a tagországok tervgazdálkodásának szinkronba hozatalán keresztül igyekszik a kelet-európai szocialista országok termelőerőinek fejlődését a megnövekedett követelményeknek megfelelően meggyorsítani. A „nyugati” integráció tehát kereteket próbál teremteni a versenyben álló vállalatok közötti „természetes kiválasztódás” meggyorsítására, a „keleti” integráció pedig a tudatos társadalmi-gazdasági tevékenységek koordinálásán

keresztül a fájdalommentesebb „mesterséges kiválasztást” részesíti előnyben.

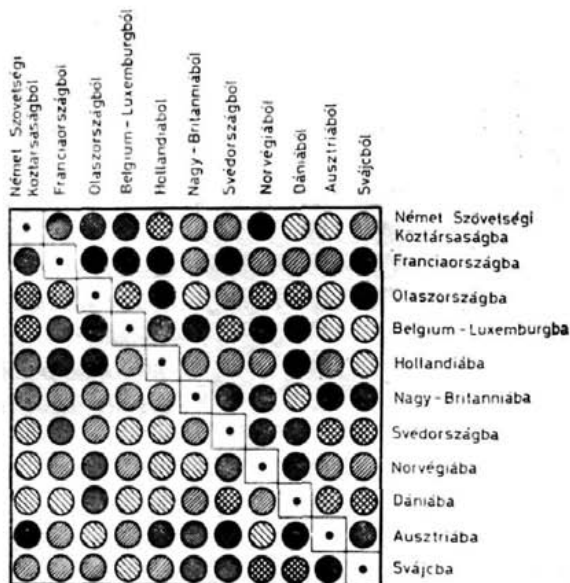
Vajon szükségszerű-e, hogy a két integrációs folyamat jellegében és metodikájában ennyire eltérjen egymástól? — A kérdés ilyen módon való felvetése nem pusztán elméleti célokat szolgál. Igen fontosnak tartom az integrációs feltételek alapos ismeretét annak érdekében, hogy biztosan mozogjunk saját adottságaink között. Nincs annál bénítóbb, mintha egy adott célt a valahol másutt már kipróbált eszközökkel kívánunk megközelíteni, s az vagy azért nem megy, mert az illető eszköz használatának nincsenek meg a feltételei, vagy pedig azért, mert egy, adott körülmények között hatásos módszer más közegben használhatatlanná válik. *Ha a nemzetközi integrációt nem a saját feltételeinkre, saját adottságainkra építve mozgatjuk előre, s ennek fényében értékeliük mások tapasztalatait is — e bénító hatás bármely pillanatban bekövetkezhet.* A gazdaságpolitika az a terület, ahol a „know-how”-nak csak igen relatív felhasználhatósági értéke van.

Ez nem mond ellent annak, hogy ugyanakkor árgus szemekkel kell figyelniünk más régiók integrációs törekvéseit, azok mozgató rugóit és eredményeit. Nemcsak azért, mert a kívül levő régiókban végbemenő integráció hatással van a szocialista országok külgazdasági kapcsolatainak fejlődésére, hanem azért is, mert saját realitásunkat plasztikusabban tudjuk érzékelni másokkal való összemérésen keresztül. Ez minden összehasonlító szemléletmód behozhatatlan előnye a befelé forduló szemlélettel szemben.

a) *A többmagvú nyugat-európai régió*¹³

Ha megvizsgáljuk a Nyugat-Európán belüli kereskedelem áramlási irányait, azt tapasztaljuk, hogy a hatvanas években az árutömegek (akárcsak a vasreszelékszemek a mágnes sarkai körül), mintha két pólus irányában látszottak volna elrendeződni. Az egyik sűrűsödési

13 A nyugat-európai régióhoz a következő gazdaságokat számítom: NSZK, Franciaország, Belgium-Luxemburg, Hollandia, Olaszország, Nagy-Britannia, Svédország, Norvégia, Dánia, Ausztria és Svájc. A mediterrán térség közepesen fejlett országai, valamint Írország e régió periferiájába tartoznak. Ezért bár gazdasági kapcsolataik a régióval igen szorosak, a jellemző jelenségek kimutatásának plasz-

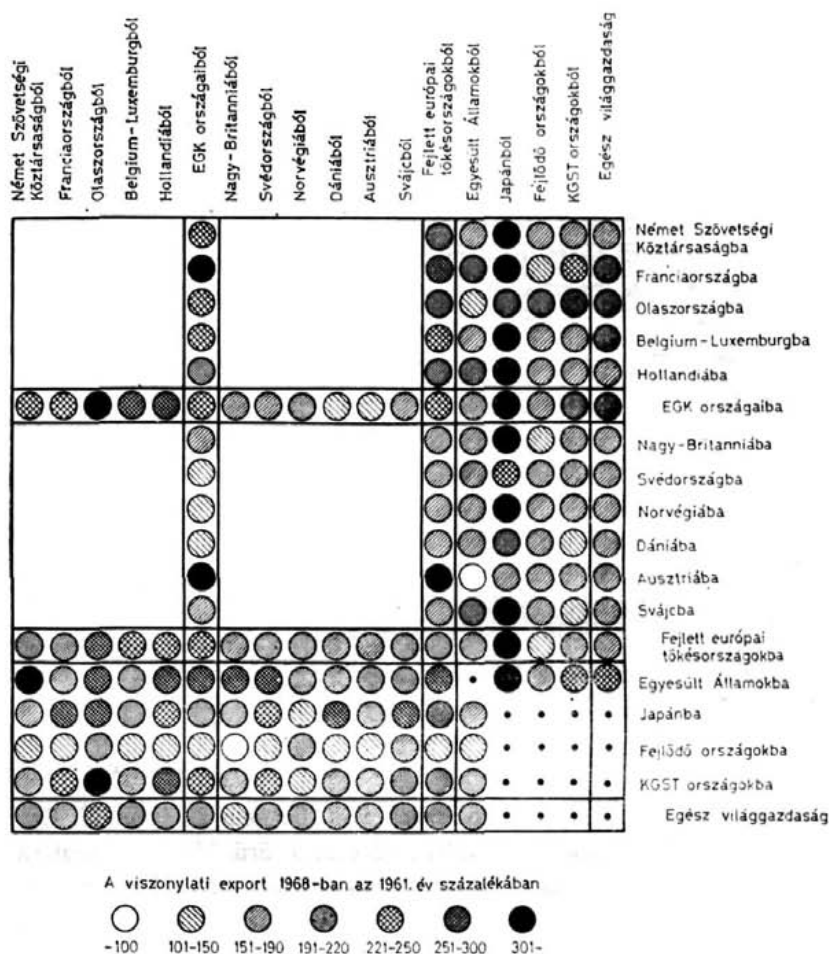

8. ábra.
Az áruáramlások
változási tendenciája
az 1961—1968.
években
Nyugat-európában.
 [A fejlett nyugat-európai országok egymás közötti exportjának indexe (1968. évi export az 1961. évi százalékában) 207,6 százaléklék]

pont kétségkívül a Hatok közös piaca volt, de nem az egyedüli. Egy nála jóval határozatlanabb, de azért érzékelhető sűrűsödés ment végbe a Közös Piacon kívül maradó kisebb országok egymás közötti forgalmában is. Ezek jórészt EFTA-tagok: ám mégsem kockáztatom meg, hogy e második pólust „EFTA” elnevezéssel jellemezzem, mivel éppen az EFTA-együttes legnagyobb gazdasága, Nagy-Britannia kívülrekedt a csomósodáson.

A Hatok közössége mindenekelőtt a saját körön belül volt erős vonzó hatással. A nyugat-európai kívül állók számára elsősorban a belga—

tikussága kedvéért nem vettem figyelembe őket. Ugyanakkor kima radt a vizsgált körből Finnország és Jugoszlávia, mivel e két gazdaság az „in terregionális térben” helyezkedik el, mozgásuk tehát ugyancsak nem jellemző a régió egészére. A nyugat-európai régiót a magasan fejlett tőkésországok munkame gosztásaként tárgyalom.

Forrás: Saját számítás.

9. ábra.

Az áruáramlások interregionális változásai az 1961—1968. években

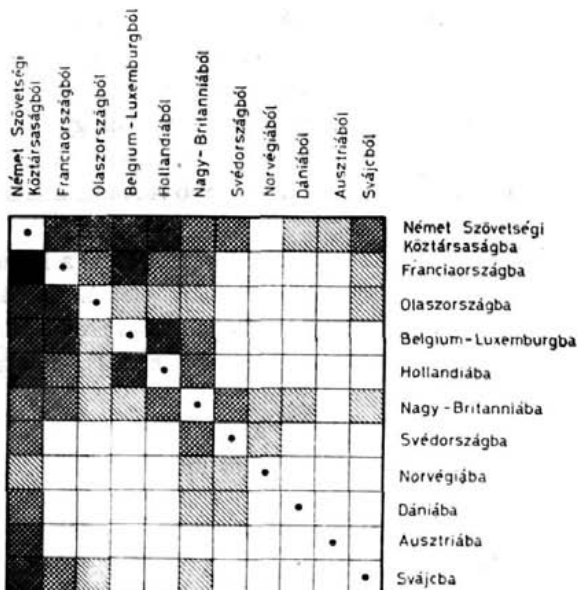
luxemburgi gazdaság nyitotta meg importpiacait, valamint Nagy-Britannia felé nyilvánult meg egy igen erős NSZK és holland export-expanszió. A Hatok közös piacán belüli leglátványosabb jelenségek egyike az autark hagyományokkal rendelkező francia piac megnyitása a közös piaci partnerek áruáramlása előtt, másfelől Olaszország és a Benelux-

gazdaságok export-expanziójának méretei. A közös piaci partnerek jelentős export-expanziója néhány ponttal csökkentette az NSZK jelentőségét a közösségen belüli áruforgalomban. Mindenesetre — nyugat-európai átlagban mérve — a Hatok együttesén belül, az amúgy is igen intenzív Benelux belső kapcsolatok kivételével — nem találunk olyan kétoldalú viszonylatot, amelynek fejlődése alacsonyabb volna az átlagosnál.

Hasonló, bár lanyhább ütemű — az összefonódási tendencia a Közös Piacon kívül rekedt kisebb országok esetében. Néhány jelentéktelen kivételtől eltekintve (az osztrák—norvég kölcsönös forgalom) a kereskedelmi kapcsolatok fejlődési üteme eléri, illetve túlhaladja az össz-nyugat-európai átlagot.

Nyugat-Európa relatíve apadó irányzatú áruáramlási csatornáit a Közös Piac országai és a hatvanas években kívül maradtak közötti viszonylatokból tevődik össze. A Hatok integrációjának „befelé forduló” tendenciája tehát erről az oldalról is mérhető. A külkereskedelmi áru-folyamok egyenlőtlen fejlődése a Nyugat-Európán kívüli kapcsolatokra is kimutatható.

A vizsgált 11 ország többsége egymás közötti cseréjének növekedési ütemével egyenlő mértékben vagy *gyorsabban* fejlesztette exportját az USA-ba és Japánba, a Közös Piac országainak többsége a KGST irányában is. A Közös Piac e „kétszeresen külső”, iparosodott világ felé egyébként jobban megnövelte export-expanziós erőfeszítéseit, mint Nyugat-Európa többi országaival szemben. A „maradék Európa” kisebb országainak ugyanilyen irányú törekvései ugyancsak erősebbnek látszanak, mint amilyenek a Közös Piac irányába kimutathatók. A fejlődő országokkal lebonyolított forgalom csaknem kivétel nélkül jóval gyorsabban nőtt az össz-nyugat-európai forgalomnál. A fejlett nyugat-európai országokban jelentős exportsikereket a vizsgált időszakban csak Japán ért el. Végeredményben a fejlett európai tőkésországok a világgazdaság többi részei felé exportjukat nem növelték se gyorsabban, se lassabban, mint egymás közötti cseréjüket: importjuk növekedése azonban — a japán viszonylattól eltekintve — elmaradt e mögött. Így az előzőekben a Közös Piacra értelmezett, „befelé fordulás” bizonyos értelemben egész Nyugat-Európára érthető, a legszembetűnőbben pedig a fejlődő országokkal való kapcsolat dinamikájában mutatható ki.

A két ország közötti árucseréje a fejlett európai tőkésországok teljes forgalmának

10. ábra.
A nyugat-európai
áruforgalom
megoszlása kétoldalú
viszonylatként
1968-ban
(Index:
a nyugat-európai
tőkésországok
egymás közötti
forgalma = 100)

Az elmondottak előrebocsátása után felvázolható a nyugat-európai munkamegosztás „kapcsolási sémája”. A Nyugat-Európán belüli külkereskedelemben realizált áruk zöme az NSZK export- és importpiacán, valamint a közös piaci országok közötti forgalomban jelenik meg. Az olyan kétoldalú folyamatok, amelyek *elérlik vagy meghaladják a nyugat-európai összforgalom 2%-át*, valamennyit a Közös Piacon belüli viszonylatok között értékesítik, illetve az NSZK eladásai Ausztriában és Svájcban. Ezek a „széles” folyamatok valamivel meghaladják a Nyugat-Európán belül kicserélődő áruvolumen *felét*. Mintegy további 20%-ot jelentenek azok a „közepes” folyamatok, amelyek egyenként elérik az összforgalom 1%-át. Ezek zömmel Nagy-Britannia legfontosabb export- és

importkapcsolataiban érvényesülnek. Azok a kétoldalú kapcsolatok, amelyek egyenként nem érik el az összforgalom fél százalékát (a kétoldalú viszonylatok feléről van szó), a teljes Nyugat-Európán belüli forgalom egytizedét teszik csak ki. Az áruáramlási erővonalak „térképe” tehát mindenekelőtt egy össznyugat-európai méreteket öltő NSZK-centrum létezését mutatja, amely egyben a középpontja egy átlagnál jóval sűrűbb közegnek, a Hatok közös piacánál is. Jóval halványabban, de kirajzolódik egy Nagy-Britannia-centrum körvonala is, amely különösképpen az észak-európai országok felé gyakorol vonzerőt.

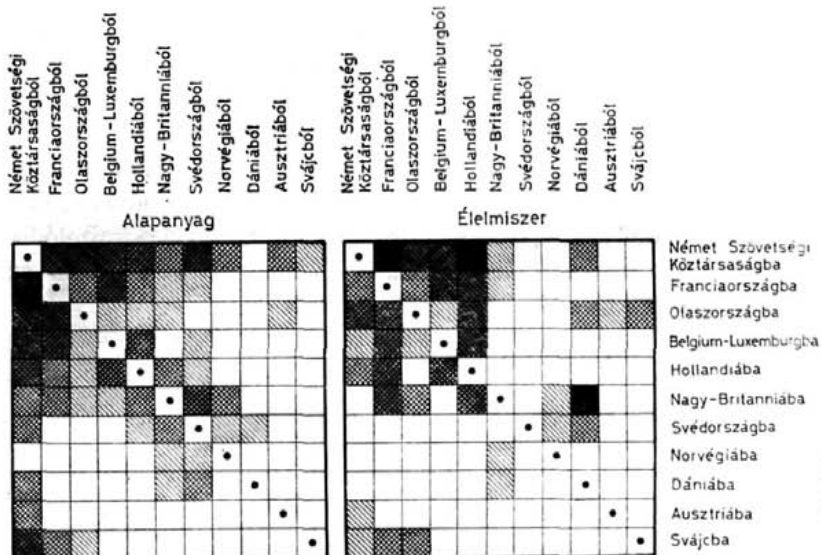
Franciaország a Közös Piacon belül ugyancsak jelentős exportőr és importőr, a Hatok körén kívül viszonylag intenzíven kapcsolódik az angol és a svájci gazdasággal. A többi nyugat-európai országgal való kapcsolódása periferikus jelentőségű az össznyugat-európai forgalom szempontjából.

Végül a megoszlások jellegzetes helyi csomósodások létre is rámutatnak. Ilyen például a Beneluxon belüli fokozott erősségű áruáramlás. Pontosabb képet kapunk az összefonódásokról, ha főárucsoportonként is megkonstruáljuk a regionális kereskedelmi kapcsolatok mérlegeit. (lásd 11. ábra).

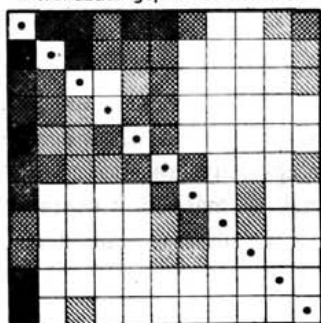
Az első árufőcsoport az alapanyag-jellegű termékeké, amelyhez a villamosenergia, egyéb energiahordozók (szén, olaj, olajtermékek, földgáz, torokgáz, tőzeg, tűzifa stb.), ércek, érc koncentrátumok, fémek és hengerelttermékek, vegyipari intermedierek termékek, építőanyagok, ásványok és mezőgazdasági eredetű ipari anyagok tartoznak. A második a nyers- és kész élelmiszerek csoportja. A harmadik a beruházási rendeltetésű gépek, közlekedési eszközök, berendezések és műszereké, beleértve a gépipari eredetű intermedierek termékeit is. A negyedik pedig a fogyasztási iparcikké, beleértve a gép- és vegyipar fogyasztási rendeltetésű termékeit is. Az egyes fő árucsoportok forgalmának mátrixai nem mutatnak alapvető eltéréseket az összforgalométól: legfeljebb annyiban, hogy az angol „centrum” léte egyik-másik fő árucsoport-mátrixon kevésbé érzékelhető, mint az összevont táblán.

Közelebbi figyelmes tanulmányozásuk azonban sokat elárul a nyugat-európai erővonalak szerkezetéről. Teljességre törekvés nélkül, csak a legjellemzőbbeket soroljuk fel.

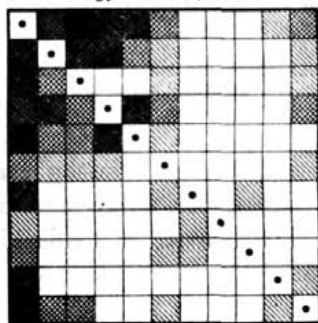
a) Az árufolyamok a legkoncentráltabbaknak az élelmiszerszektorban

Beruházási gép és berendezés

Fogyasztási iparcikk

A két ország közötti árucsoport a fejlett európai tőkésországok teljes forgalmának

Forrás: Saját számítás.

11. ábra.

Az egyes nyugat-európai országok forgalmának megoszlása kétoldalú viszonylatként 1968-ban

(Index: az árucsoport nyugat-európai tőkésországok közötti forgalma = 100)

mutatkoznak. A mért 110 viszonylatnak mintegy 15%-a „széles” folyam, s itt cserél gazdát a Nyugat-Európán belül forgalmazott élelmiszerek csaknem kétharmada (62,8%-a). Utána sorrendben a géppiac következik, ahol a „széles” folyamok aránya az összes viszonylatnak 12%-a, s ezen belül folyik az árutömeg csaknem fele (47,5%-a). Ezt követi sorrendben az ipari fogyasztási cikkek piaca, ahol a viszonylatok 15%-ában cserél gazdát az áruvolumen 56%-a, majd az alapanyagoké, ahol a viszonylatoknak ugyancsak 15%-ában jelenik meg a forgalmazott volumen fele.

A Közös Piac belső forgalmán kívül jelentősek az NSZK exportok, valamint itt-ott az angol export (például a gépipari cikkekből), főleg a Hatok felé.

b) *Annak, amit az előzőekben „nyugat-európai jelentőségű NSZK-centrum”-nak neveztem, exportoldalról elsőrendű komponense a gép- ipar, másodrendű részben a fogyasztási cikk, részben az élelmiszer, s a csaknem ugyanolyan jelentőségű fogyasztási cikk. E mellett a gép- és alapanyagimportok is jelentősek. Az NSZK élelmiszer- és fogyasztási-cikk-importja a Hatok közösségére koncentrálódik, míg exportja és alapanyag-importja egész Nyugat-Európára kiterjed. A kisebb országokba irányuló exporttételei is az európai belső forgalom „széles” vagy legalábbis „közepes” folyamaihoz tartoznak, ez ugyanúgy vonatkozik az alapanyag-import tételeire is. Az előzőekben megállapítottuk, hogy Nyugat-Európában létezik egy NSZK-centrum, ezt most pontosíthatjuk. Ez az NSZK-centrum a gépexport csaknem 4/10-ét (a nettó gépexport 1/4-ét), az ipari fogyasztásicikk-export 3/10-ét (a nettó export 1/10-ét), az alapanyagforgalomnak export- és import oldalán egyaránt kb. 1/4-ét és végül, a nettó élelmiszerimportnak ugyancsak kb. 1/4—1/5-ét koncentrálja. Meggondolva azt, hogy tizenegy ország forgalmáról van szó, amelyek összesített nemzeti jövedelmének az NSZK kb. 1/4-ét termeli, e koncentrációs fok igen magasnak tűnik.*

c) *Ami a Hatok közös piacát illeti (ez az országcsoport termelte a fejlett Nyugat-Európa nemzeti jövedelmének 2/3-át), az összesített gépforgalom csaknem felét, az alapanyag- és iparcikkforgalom több mint felét, s az élelmiszerforgalom 6/10-ét egymás között bonyolítja le. A nyugat-európai teljes gépforgalom 1/4-ét nem közös piaci államokba exportálta (ez a hányad egyébként egyedül az NSZK-ra jut). A Közös Piac egésze nettó exportőr ipari fogyasztási cikkekből, de alapanyagok-*

Export az exportáló ország nemzeti jövedelmének százalékában, 1968-ban

Importáló ország	Exportáló ország	Német Szövetségi Köztársaság	Franciaország	Olaszország	Belgium—Luxemburg
Német Szövetségi Köztársaság	—	—	3,84	4,80	15,31
Franciaország	3,87	—	—	3,23	13,57
Olaszország	2,39	1,90	—	—	2,76
Belgium—Luxemburg	2,35	2,09	1,06	—	—
Hollandia	3,20	1,03	1,19	—	15,38
Anglia	1,27	0,98	1,13	—	3,19
Svédország	1,21	0,33	0,40	—	1,26
Norvégia	0,45	0,12	0,12	—	0,60
Dánia	0,76	0,19	0,26	—	0,70
Ausztria	1,39	0,14	0,43	—	0,42
Svájc	1,79	0,98	1,15	—	1,46
Fejlett Nyugat-Európába összesen . .	18,73	11,66	13,82	—	54,71
Világ összesen	31,46	20,65	25,70	—	73,13

Forrás: Saját számítás.

ból és — enyhén — élelmiszerekből is. (Ez utóbbi megoszlik Franciaország és Hollandia között.)

d) Árufőcsoportonként nézve az angol „centrum” jóval halványabbnak látszik. Exportja főleg a Hatok felé érte el a „közepes” folyamatszintjét, importja néhány helyen Svédországból és Norvégiából érte el e szintet. Egyetlen kivétel élelmiszerimportja Dániából, amely az európai árufolyamok egyik legszélesebbike.

Végül érdemes bonckés alá venni Nyugat-Európán belüli kétoldalú forgalmat az exportálók nemzeti jövedelméhez viszonyított arányaiban.

Ha egy ország a másikba akkora árutömeget szállít, vagy onnét akkora árutömeget importál, amekkora meghaladja nemzeti jövedelmének 2%-át, a két gazdaság kapcsolatát szervesnek tekinthetem. Amennyiben nem egyenlő nagyságú egységek kereskednek egymással, s ennek következtében a kettőjük közötti áruforgalom volumene az egyik nemzeti jövedelméhez mérten kevesebb, mint feleakkora, akkor aszimmetrikusak a kapcsolatok. A kölcsönös kapcsolat a kisebb fél számára sokszorosán jelentősebb, mint a nagyobb fél számára. Vizsgáljuk meg, hogy egyrészt

Hollandia	Anglia	Svédország	Norvégia	Dánia	Ausztria	Svájc
20,41	1,25	4,49	5,15	6,34	6,69	6,33
7,72	0,90	1,79	0,97	1,39	0,64	3,84
3,52	0,62	1,21	1,29	1,96	2,95	3,92
10,50	0,91	1,77	0,66	0,89	0,35	1,09
—	0,94	1,77	1,11	1,35	0,89	1,18
6,27	—	5,67	7,56	10,82	1,81	3,43
2,03	0,99	—	5,96	7,85	1,05	1,59
0,73	0,48	4,01	—	3,77	0,30	0,50
1,02	0,63	3,65	2,78	—	0,53	0,96
0,74	0,19	0,42	0,20	0,73	—	2,22
1,50	0,48	0,92	0,44	1,23	2,63	—
54,49	7,45	25,14 ¹	26,17	36,38	17,88	25,12
73,42	24,08	38,56	39,29	51,36	28,63	45,56

mikor lépi túl a forgalom „szélessége” a kritikus 2%-os értéket, másrészt hol beszélhetünk „összenövésről”, tehát mindkét fél számára, fajlagosan, többé-kevésbé egyforma mértékű szerves kapcsolatról, illetve hol beszélhetünk „hozzátapadásról”, vagyis olyan kapcsolatról, ahol az eladott vagy vásárolt árutömeg különösképpen az egyik fél számára nagy jelentőségű.

Kölcsönös összenövést mutat mindenekelőtt az *NSZK és Franciaország*, valamint az *NSZK és Olaszország*. Mint láttuk, az előbbi fő eleme a nyugatnémet gép- és alapanyag, valamint a francia élelem cseréje. Dinamikájában tehát ez az összenövés meglehetősen aszimmetrikus, ez meg is mutatkozik a növekvő francia kereskedelmi mérleghiányban. (1961-ben az NSZK-viszonylatú importtöbblet az NSZK-ba irányuló francia export 8,4%-a volt, 1968-ban már 29,8%-a!) Nem rendelkezünk pontos hatékonysági számításokkal az egyes nyugat-európai ágazatokat illetően, más számítások eredményei azonban általánosíthatókká teszik, hogy a mezőgazdasági exportgépek és ipari alapanyagok ellenében komparatív veszteséggel jár egy különösen iparosodott ország számára.

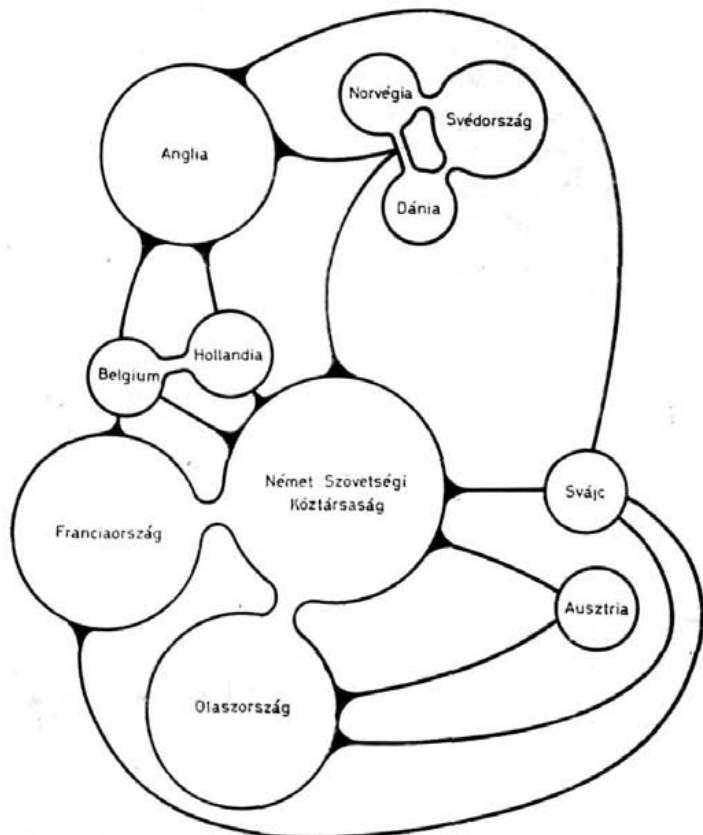
A francia — nyugatnémet összenövés e tekintetben is feszültségekkel teli. Az utóbbi — ti. a nyugatnémet és olasz gazdaság összenövésének — alapja a nyugatnémet gép- és alanyanyagexport — kontra — olasz mezőgazdasági exporton felül egy igen jelentős, és olasz részről pozitív szaldójú ipari fogyasztási cikk csere a két ország között. E tekintetben az olasz—NSZK összenövés több dinamikus elemet foglal magában, mint a francia—NSZK összenövés.

Kialakulóban van az NSZK—Franciaország—Olaszország háromszög „befogója” is: a francia — olasz gazdaság összenövése. A francia gazdaság az olasz piacon is alapvetően alanyanyag- és élelmiszer jellegű termékeket értékesít, gép- és ipari fogyasztási cikk mérlege negatív előjelű. Ennek ellenére olasz viszonylatú nettó exportja 1968-ban az exportvolumen 1/3-áig emelkedett, holott 1961-ben importtöbblete volt.

A *Hatok Közös Piacának három kisebb tagállama* ugyancsak a kölcsönös összenövés állapotában van, nemzeti jövedelmük 10—15%-át realizálják az egymás közötti forgalomban. E forgalom struktúrája nem kiugróan jellegzetes, talán a kölcsönös gépforgalom egy árnyalattal gyengébb, mint a többi szektoroké, ami jellemző tünete általában a fejlettk is piacgazdaságok egymás közötti kereskedelmének. Mindegyiküknek az NSZK-gazdasághoz való tapadásában is vannak bizonyos csírái a kölcsönös összenövésnek. A francia gazdaság különösképpen a belga — luxemburgi komplexummal — a nyugatnémet és hollanddal is — nemzeti jövedelmének a kritikus 2%-énál nagyobb hányadát cseréli.

A kölcsönös összenövés érzékelhető jelei mutatkoznak a dán, a svéd és a norvég gazdaságok között. Ezek azonban, fajsúlyukat tekintve a nyugat-európai méretekben nem különösebben jelentős áru-folyamokat takarnak, kivéve a svéd—dán gép-élelmiszercserét, amely a közepes folyamatok közé tartozik.

A kisebb országok *odanövése, hozzátapadása* a nagyobbakhoz igen általános jelenség. Svájc négy, Belgium és Hollandia három nagyobb országgal alakított ki ilyen kapcsolatot, Ausztria, Dánia, Svédország és Norvégia kettővel. A partner, amelyhez „hozzátapad” az esetek többségében Anglia és az NSZK, néhány esetben Franciaország és Olaszország. Ez a „tapadás” a kis országok számára igen jelentős mértékű: Belgium az NSZK-ban nemzeti jövedelmének 15,3%-át, Franciaországban 13,6%-át, Angliában 15,4%-át realizálja. E három piacra koncent-

Kölcsönös „összenövés”

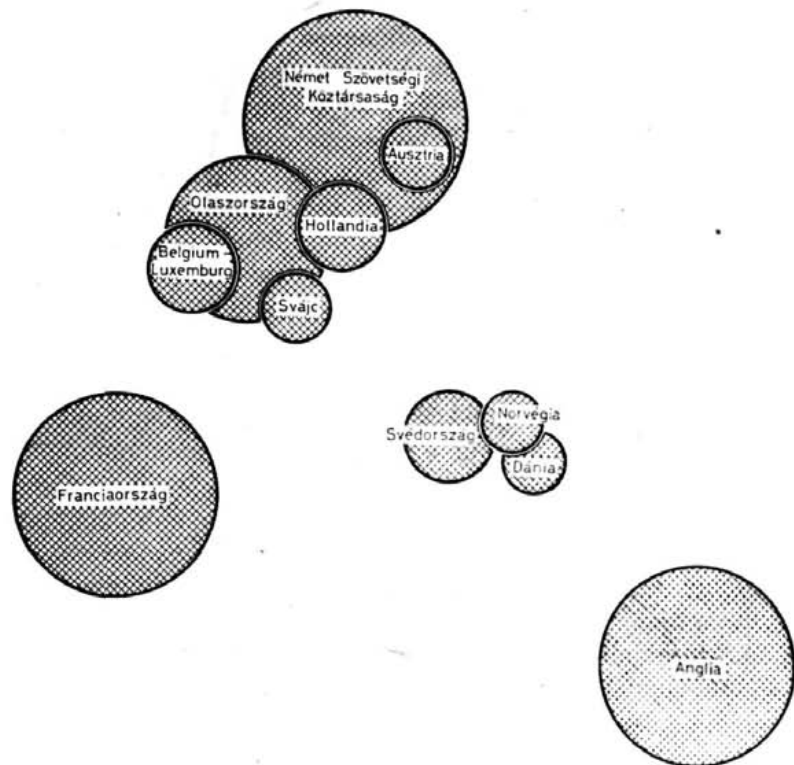

„hozzátapadás” (A ország „tapad” B-hez)

12. ábra.
„Összenövések”
és „hozzátapadások”
Nyugat-Európában

rálódik nemzeti jövedelme realizálódásának fele (!). Hollandia ugyan-ezen a három piacon nemzeti jövedelmének 1/3-át realizálja. A svájci nemzeti jövedelem 17%-át cserélik el az NSZK, Franciaország, Anglia és Olaszország piacán. Hasonló a helyzet a skandináv államok esetében is.

Amint az adatok mutatják, végeredményben a nyugat-európai fejlett országok egy *hárompólusú* erőterben helyezkednek el. E három pólus, amelynek mozgása lényegében független a többiekétől: az NSZK,

13. ábra.

A nyugat-európai fejlett tőkésországok elhelyezkedése a hárompólusos erőterben
Megjegyzés: Az országokat jelző körök nagysága a nemzeti jövedelmekkel arányos, egymáshoz viszonyított helyzetük pedig a három nagy ország gazdaságával való összefonódottságot fejezi ki.

Franciaország és Nagy-Britannia. Ezek egymás erőterében mozognak elsősorban (valamint a nyugat-európai térségen kívüli gazdasági vonzási központok erőterében: ezek hatását azonban ez alkalommal nem vettem számításba). NSZK és Franciaország egymás közelében, Nagy-Britannia 1968-ban — tőlük meglehetősen távol, de azért már érezhető kölcsönhatásban (nemzeti jövedelmének 2%-át e két országgal cseréli, a nyugatnémet és francia viszonylatú exportjai és importjai európai méretekben is a „széles” és „közepes” áramlatok közé tartoznak!).

Mindenesetre a hatvanas évek végének Angliája még messze van attól, hogy 60 milliárd dolláros nemzeti jövedelmének 3—4%-át cserélje el egy-egy európai országgal, s hogy egy-egy kétoldalú viszonylatának áruvolumene elérje a nyugat-európai forgalom 1/20-át. A háromszög, amit a nyugat-európai erőter pólusaiként megrajzolhatunk tehát nem lesz egyenlőszárú.

Ugyanakkor Nagy-Britannia Nyugat-Európán belüli külkereskedelmének szerkezete nem teszi reménytelenné közeledését. Egyrészt gépexportjának kétoldalú viszonylati tételei közül több a „széles” és „közepes” folyam, mint például Franciaország esetében. Másrészt a skandináv országok ma is jóval erősebben tapadnak hozzá, mint akár az NSZK-hoz, akár Franciaországhoz. Végül a Hatok Közös Piacának három kisebb gazdasága, Belgium, Luxemburg és Hollandia, miközben összefonódik közös piaci partnereivel, hátát láthatóan az angol piacnak támasztja. *Az angol gazdaság tehát az NSZK utáni legnagyobb vonzási központnak fogható fel, amelynek gravitációs tere szűkebb és gyengébb, mint az NSZK-é.* Ez igen erősen módosítja azon kisebb országok pozícióját is, amelyek alapvetően az angol erőterben helyezkednek el. Ugyanez nem mondható el fordítva, az angol gazdasághoz való kapcsolódás csak gyengén módosítja az NSZK-erőterben elhelyezkedők pályáját.

Speciális szerepe van e hárompólusú térben a francia gazdaságnak. Saját erőterében egy kisebb országot sem tart, még Svájcot és Belgiumot sem, amelyekkel a legszorosabb a gazdasági kapcsolata. Viszont számos kisebb ország „második partnere”, s ilyen formán biztosítja számukra a piac egészséges megosztási lehetőségét az európai nagy országok között. Vonzereje tehát pályamódosító jellegű.

Az EGK kibővülése önmagában is azt látszik alátámasztani, hogy *a nyugat-európai régió valódi váza a három nyugat-európai, közepesnél valamivel nagyobb potenciálú gazdaság: az NSZK, Nagy-Britannia és Franciaország egymás közötti „gravitációs egyensúlya”, amelyhez a többi kisebb gazdaság több-kevesebb intenzitással csatlakozik, szinte függetlenül az institutionális együttműködéshez való viszonyuk milyenségétől.*

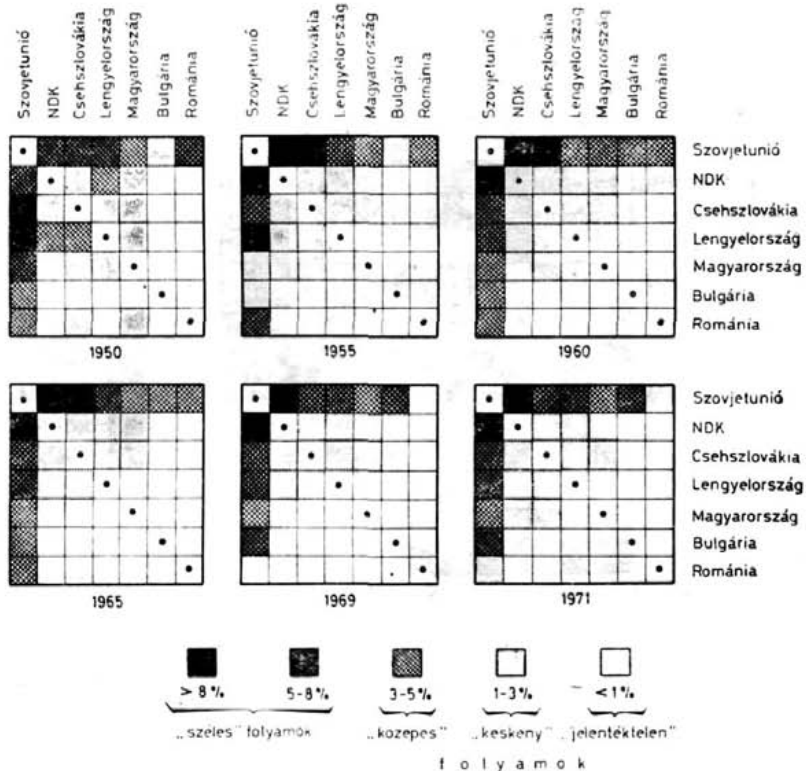
b) Az egymagvú kelet-európai régió

A három kialakult régió közül csak a nyugat-európainak nincs egyetlen nagygazdaság-magva. Az „egymagvú” észak-amerikai régió viszont egy nagy- és egy kisebb gazdaság együttese, ezért — mint nemzetközi gazdasági jelenség — igen specifikus, nem tekinthető modellnek. A nagygazdaság-centrumú régiót ezért a kelet-európai szocialista közösség példáján vizsgálom. Persze Kelet-Európának is megvannak a jellegzetes sajátosságai. Ez következik egyrészt Kelet-Európa specifikus fejlődési viszonyaiból, másrészt ez a régió a szocializmus törvényei szerint fejlődik.

A kelet-európai szocialista gazdaságok igen erősen kötődnek a szovjet gazdasággal az 1940-es évek második felében megalapozott, s azóta szervessé vált munkamegosztáshoz. A régión belüli exportnak és importnak valamivel több, mint egy harmada bonyolódik le a szovjet gazdasággal. Ez jóval magasabb arány, mint amit Nyugat-Európában mértünk bármely, a „mag” részét alkotó gazdaság esetében. Nagyjából ugyanakkora, mint a nyugat-európai „mag” és az azt körülvevő kisebb gazdaságok közötti forgalom régión belüli jelentősége. (Ez a nyugat-európai export 34%-át, az import 30%-át adja. A „mag”-ot alkotó három közepes-nagygazdaság egymás közötti forgalma önmagában a nyugat-európai regionális forgalom 15%-át teszi ki!) A regionális forgalom további — durván — 1/6-át az NDK, 1/7-ét Csehszlovákia, 1/10-ét Lengyelország, 1/12-ét Magyarország és Bulgária, 1/20-át Románia bonyolítja le. Igaz, hogy ezen arányszámok mindegyikének mintegy fele a szovjet relációra jut. A kelet-európai régión belüli külkereskedelmi forgalomban megforduló árutömeg 2/3-a tehát vagy a Szovjetunióból származik, vagy neki van szánva. Ez igen magas koncentrációs fok.

A koncentráció fokát még növeli, ha figyelembe vesszük, hogy a teljes regionális forgalom 1/10-e a szovjet—NDK csere, s mintegy 7—7%-a a szovjet—csehszlovák és szovjet—lengyel forgalom. A kisebb szocialista országok egymás közötti forgalmában egyetlen olyan kétoldalú viszonylat sincs, amelynek a regionális forgalmon belüli mértéke elérné a 3%-ot. Ez a szerkezet az 1950-es években alakult ki, 1960 óta jelentősebb változáson nem ment keresztül.

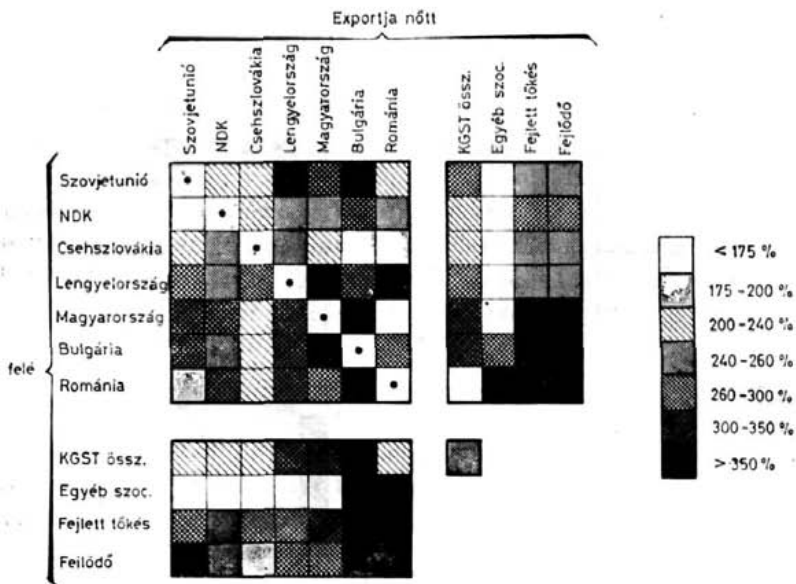
Az áruáramlás-sűrűségi diagramokon leolvasható az is, hogy a „kö-

14. ábra.

A kelet-európai régió országai egymás közötti külkereskedelmi forgalmának megoszlása 1950., 1955., 1960., 1965., 1969. és 1971 években

zepes” áramlatok viszont inkább a régebben iparosodott szocialista országok közötti, illetve ezen előbbieik és a viszonylag nagy területű és lakosságú Lengyelország között alakultak ki. A kelet-európai viszonylatban közepesen fejlettnek mondható, de kis abszolút potenciálú, viszont a munkamegosztásba közepesen erősen beékelődött magyar gazdaság, nem szovjet viszonylatú, nagyobb forgalmú volumenei is a „keskenyebb” folyamok közé számítanak, a bolgár és román viszonylatok pedig a jelentéktelenebbek közé tartoznak. A szovjet viszonylat kivételével egy áramlatuk sem éri el 1971-ben a regionális forgalom 1/3-át.

Forrás: Saját számítás.

15. ábra.

A kelet-európai KGST-régió külkereskedelmi forgalmának dinamikája (1971-es adat; 1960 = 100)

A jelentősebb változások is a „széles”, szovjet viszonylatú áruáramlásokat érintik. Megfigyelhető, hogy a későbben iparosodó országok jelentősége a szovjet viszonylatú forgalomban fokozottan nő. 1960-ban Lengyelország és Bulgária együttesen a regionális import mintegy 8,7%-át, a regionális exportnak pedig 10,2%-át kitevő árumennyiséget cseréltek a szovjet gazdasággal, ez 1971-re 12,9%-ra növekedett. NDK és csehszlovák viszonylatú forgalmuk nem mutat jellemző változást. Az átlagosnál jóval gyorsabban fejlődött a későbben iparosodott országok egymás közötti forgalma (Lengyelország—Bulgária, Románia közötti viszonylatok, ezek azonban 1971-ben sem érték el együttesen a regionális forgalom két és fél százalékát).

A kelet-európai szocialista régióban tehát kettős folyamat figyelhető meg, egyfelől a szovjet gazdaság erőteljesen vonzza a kisebb gazdaságo-

kat, ez a vonzerő az utóbbiak iparosodásával egyenes arányban nő. Másfelől a kisebb, régebben iparosodott országok jóval kevésbé vonzzák az újonnan iparosítottakat, mint akár a szovjet gazdaság, akár az utóbbiak egymást. Még a román gazdaság is, amelynek szovjet export-import viszonylatai nem tartoznak a régió „széles” folyamai közé és nem is fejlődnek kiemelkedő ütemben, nagyobb export- és importnövekedési ütemet produkál lengyel és bolgár, mint csehszlovák vagy NDK viszonylatban.

Az előző fejezetben, Nyugat-Európa regionális áramlati viszonyait tanulmányozva „relatív apadó” folyamatokról is beszéltem. Ilyenek a kelet-európai régióban nincsenek, annak ellenére, hogy a csehszlovák export és import általában átlagosnál lassabban fejlődött, a szovjet—NDK—csehszlovák háromszögben is átlagos vagy annál lassabb fejlődést mérhetünk. Az előbbi a csehszlovák gazdaság fejlődésének az 1960-as évek közepére tapasztalható ideiglenes — s azóta már túlhaladott — megtorpanásával, az utóbbi a lengyel, a magyar és a bolgár export és import kivételesen nagyütemű fejlődésével magyarázható, vagyis kifejezetten az iparosítás kísérőjelensége. *A szovjet „mag” és a régió többi gazdaságai közötti kapcsolatokban új egyensúly megteremtődésének folyamata megy végbe.* A későbbiekben erre a gondolatra még részletesen visszatérek, itt csak a legáltalánosabb tendenciát emelném ki, azt, hogy a későbben iparosodott országok forgalmának régió belüli jelentősége mindenképp a szovjet viszonylaton keresztül nő. A regionális „mag” tehát a fejlődésben levőknek a munkamegosztásba való intenzívebb bekapcsolódását is katalizálja.

A 15. ábrán leolvasható az is, hogy a Kelet-Európán kívüli régiókkal való kapcsolatok fejlődése a regionális fejlődéshez hasonló tendenciájú, miután a legutóbb iparosodott országok a leggyorsabb növekedést mutatják.

A kelet-európai régió külkereskedelmi kapcsolatainak alakulásában, s maguknak a kapcsolatoknak a struktúrájában tehát ugyancsak bizonyos egyenlőtlen fejlődési irányzat fedezhető fel. A nyugat-európai fejlődéstől eltérően, ahol az egyenlőtlen fejlődés alaptényezője a három nagygazdaság változó erőviszonyai következtében állandó változásban levő regionális „erőtér” hatása a kisebb gazdaságokra, *a kelet-európai régióban a struktúrák és fejlettségi szintek fokozatos közeledése az a*

Export a nemzeti jövedelem százalékában, 1971

Importőr	Exportőr						
	Szovjetunió	NDK	Csehszlovákia	Lengyelország	Magyarország	Bulgária	Románia
Szovjetunióba	—	14,43	12,94	9,12	15,89	27,61	5,82
NDK-ba	1,10	—	4,25	2,04	4,43	4,28	1,34
Csehszlovákiaiba ..	0,78	3,60	—	1,80	3,62	2,29	1,26
Lengyelországba ..	0,83	3,40	3,21	—	3,40	1,58	0,85
Magyarországra ..	0,56	2,28	2,29	1,02	—	1,00	0,73
Bulgáriaiba	0,63	1,32	1,17	0,58	0,83	—	0,29
Romániába	0,27	1,14	1,38	0,51	1,21	0,87	—
Kelet-európai régióba	4,17	26,07	24,54	15,07	29,38	37,63	10,29
Égész export	8,05	37,70	38,37	25,47	45,68	50,09	21,41

faktor, amely némileg módosítja a szovjet gazdaság vonzása által egyébként szilárdan meghatározott „erőteret”.

Az összefonódottság kivételesen erős, de emellett egyenlőtlen voltát igazolják a nemzeti jövedelem exporthányadának adata is (lásd a 7. táblázatot).

A kelet-európai országok export/nemzeti jövedelem mutatói nagyjából megfelelnek a világtendenciának. A világ-munkamegosztásba való bekapcsolódottságuk sem nem intenzívebb, sem nem lanyhább, mint az iparosodott országoké. Ugyanakkor lélekszámukhoz mérten kisebb az export-orientációjuk, mint a Közös Piac hat országának: Belgiumnak, Luxemburnak, Hollandiának, az NSZK-nak, Olaszországnak és Angliának. Ezek valamennyien hagyományos kereskedő országok, míg Kelet-Európában hagyományosan külkereskedő országok a múltban nem alakultak ki. Lényegesen magasabb a bekapcsolódottsági fokuk azonban a mediterrán térség periferikus országainál, tehát Görögországnál, Spanyolországnál, Portugáliánál, ami egyik jelzőszáma annak, hogy a szocialista Kelet-Európa már nem része e világgazdasági szektornak.

A régióba leginkább bekapcsolódott ország Bulgária és Magyarország. Ez az előbbi nemzeti jövedelmének közel 40%, az utóbbi 30%-ának megfelelő nagyságú árutömeget exportál a régió egyéb országaiba. A kettő közül Bulgária bekapcsolódottsága koncentráltabb, kelet-európai exportjának mintegy 2/3-a szovjet gazdaságba megy. Magyarország megfelel exportját a szovjet és a többi KGST-ország között. Az NDK és Csehszlovákia nemzeti jövedelmük 1/4-e erejéig kapcsolódnak a regionális forgalomba: közülük az NDK egy árnyalattal erősebben a szovjet piachoz, mint Csehszlovákia. A lengyel gazdaság nemzeti jövedelem exportkvótája a régió belül 15%-os, a román gazdaságé 10%-os. A kettőjük közül a lengyel gazdaság intenzívebben kapcsolódik a szovjet „mag”-hoz, mint a román, Nyugat-Európában is hasonló adatokkal találkozunk a különbséggel, hogy itt a hármas „mag”-hoz való kapcsolódás hasonlítható össze a kelet-európai kisebb gazdaságok szovjet viszonylatú kapcsolódásaihoz. A hármas „mag” viszonylagos instabilitását jellemzi viszont az egymáshoz való relatíve gyenge kapcsolódás (2—5%) szemben a teljesen integrált, monolitikus világgazdasági jelenségeként kialakuló szovjet gazdasággal. A nemzeti jövedelemnek exportkvótáját figyelve is feltűnő azonban a nem szovjet relációk viszonylag alacsony fejlettsége. A két szomszédos, iparilag fejlett NDK és Csehszlovákia közötti áruáram fajlagos erőssége a svéd—holland kapcsolatokéval azonos. Az ugyancsak szomszédos Bulgáriáé és Romániáé pedig a svájci—norvég kapcsolatok intenzitásához hasonló. Jelentős (a nemzeti jövedelem 2%-át meghaladó) összefonódásokat találunk:

Kölcsönös összefonódásokat az NDK — Csehszlovákia
NDK — Lengyelország
és NDK — Magyarország között.

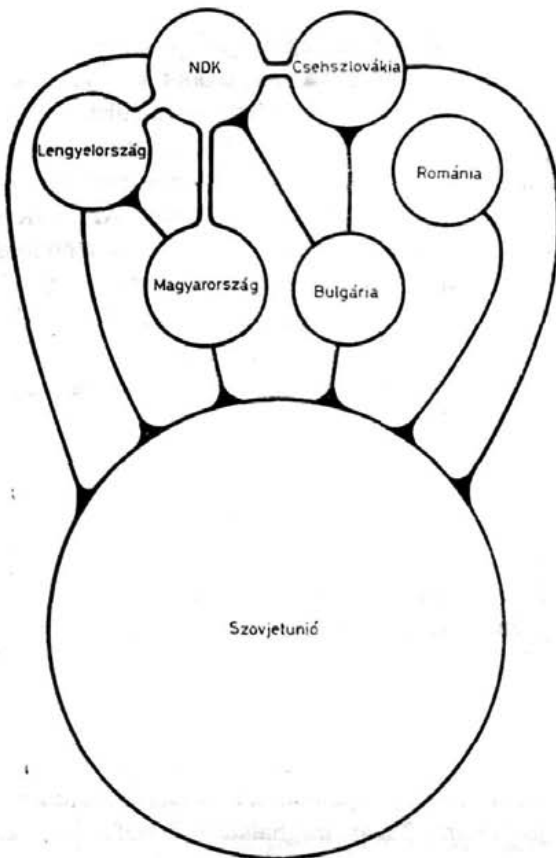
Egyoldalú intenzitásúnak mondható kapcsolatokat (hozzátapadásokat) pedig az összes szovjet viszonylaton kívül:

Bulgária és az NDK,

Bulgária és Csehszlovákia,

valamint Magyarország és Lengyelország között (lásd 16. ábra).

A többi kétoldalú viszonylatok nem érik el a 2%-os mértéket. Vagyis, a szovjet „mag” mellett kialakult egy NDK—csehszlovák—lengyel másodrendű kör is, amely azonban átlagosan a résztvevők export/nemzeti

Kölcsönös „összenövés”

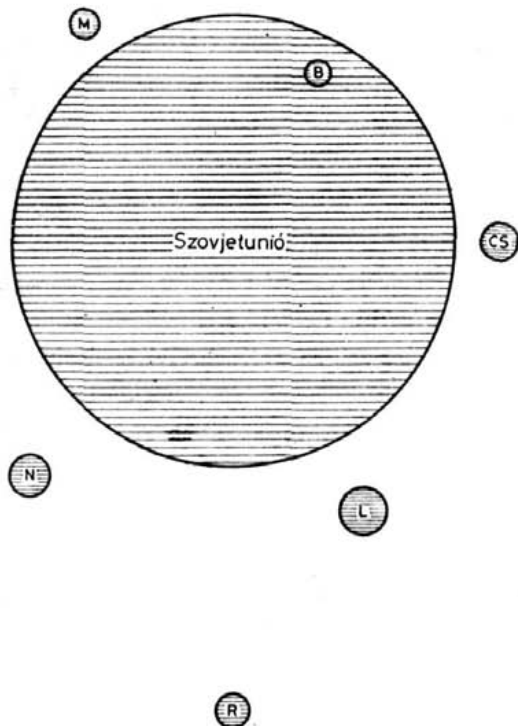

„hozzátapadás” (A ország „tapad” B-hez)

16. ábra.

„Összenövések”
és „hozzátapadások”
Kelet-Európában

jövedelem hányadosának 3,1%-át érinti, szemben a szovjet viszonylatok átlagos 7,4%-ával. Ilyen formán ma még nem lehet szubrégióról beszélni, annál is inkább, mivel — mint az előzőekben láttuk — a kapcsolatok fejlődésének üteme e hármaskörön belül átlagos, vagy annál valamivel lassúbb. Nyugat-Európában létezik ilyen szubrégió, mint láttuk: a Benelux-együttes, valamint a skandináv államok. Az előbbi átlagos

17. ábra.

A kelet-európai szocialista országok elhelyezkedése a KGST „egymagvú” erőterében.

Megjegyzés: A körök területe arányos az 1971-es nemzeti jövedelem volumenével, a középpontoktól mérhető távolság a kétoldalúan forgalmazott termékvolumen és a nemzeti jövedelem hányadosával.

export/nemzeti jövedelem hányadosa 13%, szemben a hármas „mag”-hoz való kapcsolódás átlagos 5,2%-ával. A skandináv országok átlagos kapcsolódása egymáshoz 4,5%-os nemzetijövedelem-export kvótával jellemezhető. A Benelux erős háromoldalú integráció. A skandináv államok összefonódása még nem nevezhető annak, de a közöttük kialakult együttműködés „térerőssége” megközelíti a magok körüli értéket.

Ha ezek után megpróbálom — azonos módszerrel, mint a 13. ábrát — megszerkeszteni a kelet-európai gravitációs teret, a régió egymagúsága minden kétséget kizáróan, szemléltetően bontakozik ki.

A 17. ábra —különösen a 13.-kal való összehasonlításban — mindenképp azt mutatja, hogy a kelet-európai régió kisebb országainak egyenkénti termelési potenciálja a „mag”-hoz képest elenyészően kicsi — ösz-

szegezve sem éri el a szovjet gazdaság 1/3-át. A nyugat-európai régió tömegei között ilyen méretkülönbséget akkor sem találnánk, ha a „magot” alkotó három gazdaság nemzeti jövedelmét összeadnánk és egy körrel ábrázolnánk. Kifejezi továbbá azt, hogy a kelet-európai régió kisebb gazdaságainak a szovjet „mag”-hoz viszonyított pozíciói — az egyetlen román gazdaság kivételével — erősen hasonlítanak az NSZK-centrum köré tömörülő öt nyugat-európai gazdaságéhoz. A későbbiekben látni fogjuk azonban — helyüzt csak jelzem —, hogy a vonzás komponensei a szovjet gazdaság esetében jelentősen különböznek a nyugat-európai mag bármely gazdaságától.

A szocialista munkamegosztás elég erősen a népgazdaságok funkcionálása szempontjából fontos, *alapvető áruk* kölcsönös szállítására korlátozódik. Kialakultak olyan munkamegosztási vonalak, amelyekben feldolgozott javak cserélődnek nyers- és alapanyagokra, valamint energiahordozókra, továbbá olyanok, amelyekben beruházási javak alapvető élelmicikkekre, vagy alapanyagok és energiahordozók ugyancsak alapvető élelmicikkekre váltódnak át. Itt-ott egyes országok iparifogyasztási-cikk hiányukat is hajlandók fedezni alapanyagok, energiahordozók és élelmicikkek ellenében. A KGST-országok közötti áruáramlások jelentős hányada ezekből az árufolyamokból tevődik össze.

Nevetséges érvelés volna ezért az áruáramlási struktúráért a KGST-munkamegosztást sommásan elmarasztalni. Figyelembe kell venni, hogy — a nyugat-európai integráció feltételeitől eltérően — a KGST alapanyag-, energiahordozó- és élelmiszerellátásának zömét a múltban is, ma is és a jövőben is saját természeti erőforrásaira támaszkodva fogja megoldani. Az ilyen jellegű cikkek forgalmának aránya a KGST belső forgalmában várhatóan távlatban is jóval magasabb lesz, mint más integrációs csoportosulásokéban. Sőt, a természeti javak országok közötti egyenlőtlen elosztása következtében várható, hogy a *KGST-n belüli áruáramok igen tekintélyes része a jövőben is jelentősen eltérő feldolgozottsági fokú termékek cseréjéből fog összetevődni.*

Ha ez így igaz, akkor nagyon komolyan kell dolgozni a kölcsönös előnyök elvének gyakorlati megvalósításán, az eltérő feldolgozottsági fokú termékek cseréjében. Az ilyen jellegű árufolyamok egyelőre túl nagy hányadát teszik ki a KGST-n belüli nemzetközi forgalomnak,

következésképpen *megoldatlan problémáik eluralják a nemzetközi munkamegosztás egészét, fékező tényezőként érvényesülnek a feldolgozóipari termékek kölcsönös cseréjének fejlesztésében.*

A kitermelőtevékenységek eredményeinek kölcsönös cseréjében az iparosítás első korszakának preferencia-maradványai észlelhetők. Azokat a termékeket, amelyeknek megszerzése a gyorsított ütemű (és a hidegháborús politikai környezet által ránk kényszerített fejlesztési preferenciákkal terhelt) iparosítás korszakában elsőrendű létfontosságú volt, sokszorosan túlértékelték az egyéb nyerstermékekkel szemben. Csak ilyen megfontolás alapján érthető meg például az, hogy egy jobbra északi földrajzi fekvésű közösségben, amelynek nagyobb hányadában a lakosság vitamindús zöldség- és gyümölcscellátása éghajlati nehézségekbe ütközik, hogyan válhattak ezek a termékek „puhákká” olyan, más nyersanyaggal szemben, amelyekkel a közösség, mint egész, nehézség nélkül el tudja látni magát, sőt hatalmas exportot bonyolít le harmadik országok felé (például fából). Ezek a racionalitásukat túlélt preferenciák jelentősen akadályozzák a KGST-n belüli ésszerű kitermelőipari, illetve mezőgazdasági munkamegosztás kifejlődését, csorbítják a „nem preferált” cikkek optimális kitermelési lehetőségeivel rendelkező országok esélyeit a fejlődésre általában, s az érintett termelőtevékenységek fejlesztésére, modernizálására különösen.

A feldolgozó tevékenységek értékelésében is előfordulnak az előzőekben említett preferenciák maradványai, bár jóval kisebb mértékben, mint a kitermelésben. Az alapvető probléma itt egészen más jellegű.

A koncentrált eszközökkel folytatott, gyorsított iparosítás — különböző országokban, különböző mértékben — azt eredményezte, hogy *meghatározott végtermék-kapacitásokat* fejlesztettek, aszerint és olyan sorrendben, ahogyan a szükség diktálta, s a gazdaságok anyagi eszközei bírták. Ezeket a végtermék-kapacitásokat teljes vertikumban fejlesztették ki, beleértve az összes megmunkálási fázisokat és alkatrészgyártást, tekintet nélkül az egyes fázisok, illetve alkatrészgyártások optimális sorozatméreteire, mivel a kiépülőfélben levő struktúrába a specializált alkatrészgyártó üzemek még „nem fértek bele”.

Mindennek következtében — a KGST-országok feldolgozó ipara, különösen a gépgyártása — ágazati szerkezetét tekintve gyökeresen különbözik a megfelelő nyugati iparágakétól. Nyugaton az iparági válla-

lati hálózat viszonylag kevés számú, igen tőkeerős, kutató- és fejlesztő-bázissal rendelkező, végtermék-kibocsátó óriás vállalatból és a részegységeket, alkatrészeket, segédanyagokat előállító modern, specializált középüzemek légiójából tevődik össze. A KGST-országokban pedig kombinátokat találunk, ahol a technológia teljes egésze — vagy legalábbis zöme — megtalálható. Jóllehet ezek a vállalatok munkaerő-létszámuk, termelési értékük és végtermék-kibocsátásuk méreteit tekintve sokszor Európa nagyobb egységei közé tartoznak, tevékenységük hatásfokát erősen lerontja az, hogy a közbeeső termékek zömét egy optimálisnál kisebb sorozatnagyságban termelik.

Ezen termelőegységek méretezése — különösen a kisebb szocialista országokban — eleve nagymértékben számolt az export lehetőségekkel. A KGST-n belüli gépforgalom túlnyomó többségét az ilyen jellegű vállalatok adják, amiből két, nem kívánatos jelenség következik:

Az egyik az, hogy *a termelés nagyüzemi méretei ellenére sem elég olcsók az egymásnak szállított gépek*, a másik pedig az, hogy *a munkamegosztásban túlzottan eluralkodott a végső felhasználásra alkalmas áruk cseréje*. Az iparszerkezetek igen keményen ellenállnak a mélyebb specializációnak, mivel a kombinát jellegű technológiák szétbomlasztása az optimális szérianagyság függvényében önállósodott üzemek hálózatára az éppen csak felépített ipari kapacitások óriási összegeket követelő teljes újraszervezését feltételezné. Hozzáteszem, hogy az egyes technológiai fázisokban végzett munka értékelése is — többé-kevésbé tudatosan — kényszerhelyzetnek megfelelően alakult ki, s ez a vállalati anyagi érdekeltséget is közömbössé, vagy éppen ellenállóvá teszi a specializációval szemben, nemcsak nemzetközi, de népgazdasági méretekben is.

A munkamegosztás formáira és módjaira jellemzővé vált az a körülmény is, hogy az iparosodó népgazdaságok a termelőfolyamat irányítására lényegében *technológia-centrikus központosított szervezetet* hoztak létre. A termelőfolyamatok nemzeti méretű irányításának szakszervei közötti munkamegosztás úgy alakult, hogy a döntési központok az alkalmazott technológia szerint határolódtak el egymástól. A különböző termékeket komplex módon igénybevevő, úgynevezett „felhasználói ágazatok” vagy szervezet nélküliek, vagy a termelési beruházásoktól, műszaki fejlesztéstől stb. távoltartott, sokszor költségvetésből alimentált hatóságok. (A vasúti gépgyártást például az alkalmazott technológia

alapvonásainak hasonlósága folytán általában a gépipari minisztérium irányítja, s gazdája nem a közlekedési tárca. A gyógyszergyártás fejlesztése felett az a szerv dönt, amely egyben a kénsav- és műtrágyagyártás felett is rendelkezik, nem pedig az, aki a lakosság gyógyításáért komplex módon felelős.) A nemzetközi munkamegosztásban ennek az a következménye, hogy *nem tudtak eddig kellő mértékben kifejlődni azok a komplex együttműködési formák, amelyek alkalmasak átfogó technikai kultúrák együttes fejlesztésére, illetve egymás gazdaságába való átplántálására.*

A munkamegosztásra jellemző hatékonyságot a benne résztvevő országok sajátosan *értékelik*. Olyan közösségről lévén szó, amelynek együttműködése mindössze negyedszázados tradícióval rendelkezik, továbbá, amely fejlődése során úgy alakította ki együttműködését, hogy igen erősen kézbe tartott, tervezett nemzetgazdasági egységeket makroökonómiai szinten kapcsolt össze, tagjai a munkamegosztás hatékonyságát két szempontból értékelik:

— Minden egyes munkamegosztási aktus megítélése annak *teljes nemzetgazdasági hasznossága* szempontjából történik. Nem „üzlet” áll szemben „üzlettel”, hanem a specializációs és kereskedelmi kapcsolatok *összessége* az egyik makroökonómiai egység oldaláról áll szemben ugyanezzel a másik nagy egység oldaláról. E tekintetben egy-egy specializáció, árueladás vagy -vétel, kooperáció hatékonyságát mindenekelőtt úgy veszik számításba, amennyiben az része a komplex kétoldalú (vagy sokoldalú) együttműködésnek. A hatékonyság társadalmi értékelése ilyen tekintetben *nemzeti* határok között mozog.

— Amióta lényegében megszűnt az embargó, a KGST-országoknak lehetőségük nyílt eladókként és vevőkként kilépni a tőkés világpiacra. Ebből következik, hogy egymás közötti ügyleteik hatékonyságát is mindinkább a *tőkés világpiaci adásvételek hatékonyságával* vetik össze. Ez összehasonlítási alap, még akkor is, ha az esetek jelentős részében az összehasonlítás a szocialista csere javára dől el.

Azokon a területeken, ahol a KGST-országoknak reális lehetőségeik vannak a nyugati eladásokra, illetve vételekre, az azonos KGST keresletet és kínálatot a nyugati lehetőségek figyelembevételével ítélik meg s elégtük ki. Az egymás közötti kapcsolatok hatékonyságának megítélésére e tekintetben tehát erősen hatnak a *közösségen kívüli kölcsönzött ismérvek*.

Eleddig nem tudott kifejlődni kellő mértékben az együttműködési hatékonyság megítélésének, értékelésének *KGST-regionális eleme*. Az előzőekben felsorolt két kritérium — szükséges és reális elemei a munkamegosztásba való beilleszkedéssel kapcsolatos hazai döntéseknek. A regionális kritériumok kifejlesztése, valamint az ezekre alapuló ösztönzési rendszerek kialakulása nélkül azonban nehezen képzelhető el olyan együttműködés, amely nagymértékben felszínre hozza a regionális integrációban rejlő tartalékokat.

A fejlettségi színvonal kiegyenlítésének követelménye

Az eddigiekben igyekeztem kibontani mondazokat a történelmi és szerkezeti jellegzetességeket, amelyek a KGST-országok integrációját jellegzetesen „*kelet-európaivá*” teszik. A valóságban persze igen nehéz szétválasztani azt, ami jellegzetesen *kelet-európai* attól, ami jellegzetesen *szocialista*, miután a KGST-országok konkrét, a kelet-európai helyzetükből adódó feladatokat a szocializmus adta előnyöket felhasználva oldanak meg, illetve a szocializmust konkrét, kelet-európai körülmények között építik. Mindenesetre, azt már világosan láthatjuk, hogy a regionális méretű elmaradás felszámolására való törekvés önmagában még nem feltétlenül szocialista vonás. Ez *minden* eddigi integráció egyik alapmotívuma, többek között a nyugat-európaié is. Az sem az integráció szocialista jellegéből következik, hogy a munkamegosztás a tőkekapcsolatok hiányában alakult ki: ez ti. a *kelet-európai* régió azon történelmi adottsága, amely messze megelőzte a szocialista átalakulást. A munkamegosztás szerkezetében meglevő olyan sajátosságok, mint például a feldolgozott végtermék-nyersanyag áramok túlsúlya sem a szocializmus számlájára írhatók. Az iparosodó, nyersanyagszegény országok mindig is masszív nyersanyagimporttal és készáruexporttal alapozták meg iparfejlesztési törekvéseiket.

Az egyik olyan vonás, amely nem következik szorosan a kiépülő munkamegosztás kelet-európai jellegéből, az a *konok, kollektív küzdelem a népgazdaságok fejlődésének régió belüli differenciálódása ellen, illetve a történelmileg kialakult színvonalkülönbségek kiegyenlítése érdekében*. Ez merőben új jelenség, mivel a tőkés integráció természetes cél- és esz-

közrendszerével megoldhatatlan volna. Különösen nehéz feladat ez, ha számításba vesszük egyrészt azt, hogy a kevésbé fejlett országok forrásai a fejlettebbekénél nagyságrendekkel kisebbek, másrészt a színvonal-közelítési folyamat az egész régió kivételesen gyors fejlődésének keretében játszódik le. *Olyan csoportos fejlődési modell kikísérletezésének vagyunk tehát tanúi, amelyben a kedvező nemzetközi munkamegosztási feltételek, mindenképp a belső erőforrások felszabadításával érik el a jelentős fejlődésgyorsító hatást.* A külső segítség mindenképp elhelyezési piacok és a fejlődés anyagi-műszaki feltételeinek biztosítását célozza. Tényleges értékek nemzetközi átcsoportosítása elsősorban szabadalmak, tervrajzok, gyártási eljárások és szaktudás átadása formájában történik. Emellett természetesen jelentős szerepet játszik az anyagi eszközök nemzetközi átcsoportosítása is, például a hitel vagy segély, ez azonban mindenkor a rászoruló ország termelőerőinek konkrét, kézzelfogható fejlesztéséhez kapcsolódik. A kevésbé fejlett KGST-országok számára nyújtandó technikai és anyagellátási segítség, mint nemzetközi fejlesztési cél preferenciát élvez a fejlettebb országok iparfejlesztésében is.

A nyugat-európai integráció célrendszerében ezt a vonást hiába keressük. Nemcsak azért, mert ott az esetleges színvonal-kiegyenlítődési feladatok kisebbek, hanem az integráció „természetes szelekcióra” alapuló alapfeltételei miatt is. Azok az eszközök, amelyek az Európai Beruházási Bankon keresztül az elmaradott országrészek fejlesztése céljából rendelkezésre állnak, inkább politikai, mintsem alapvető gazdasági megoldásokat céloznak. Az agrárrendtartás segít ugyan életben tartani nem gazdaságos tevékenységeket, de nem ad elég lehetőséget felemelni azokat arra a szintre, ahol szubvenciók nélkül is megélhetnek. Így jön létre aztán az a jelenség, hogy az Európai Gazdasági Közösség azon országai, amelyeknek a Közösségen belül a legtöbb félnivalójuk van, a legmohóbban kapnak a beözönlő amerikai tőke után, vagy erősítik a rejtett protekcionizmust, ténylegesen akadályozva ezzel is, azzal is a régió integrációját. *A nyugat-európai integráció célrendszere mindenképp a csúcok hatóképességének fokozására, s a csúcsokat kiszolgáló kooperációs „piramis”, valamint infrastruktúra fenntartására és védelmére irányul.* (Beleértve ebbe a szabad munkaerőáramlás feltételeit is!)

Amit, ettől eltérőt produkál, az az alapmodelljétől idegen, azzal

ellentétes, s azt rendszerint a belpolitikai feszültségek kiéleződésének megelőzésére teszi. A mind polarizáltabban fejlődő tőkés világrendszer szerves alkotórészeként a nyugat-európai integráció, ha akarna sem tethetne mást, mint hogy alapjában a polarizációs fejlődési modell irányában hasson. Máskülönb a tagországok csúcsszektorai is gyors ütemben maradnának el az Egyesült Államok óriás vállalatai által diktált gazdasági-technikai világversenyben, s áthidalhatatlan politikai és gazdasági feszültségeket szülné Nyugat-Európában.

Tulajdonképpen egy ilyen, nyugat-európai típusú, a legfejlettebb országok továbbfejlődésének gyorsítását egyértelműen előtérbe toló modell megvalósításának célszerűsége időről időre a KGST együttműködést is kísérti. Éppen a fejlett környezettel való verseny követelményei hatnak a csúcok fejlesztésének egyoldalú preferálása irányába. Valójában *a KGST azonban a két modellnek csak olyan hibridjét valósíthatja meg, amely nem akadályozza alapvetően a kiegyenlítődés folyamatát. Ellenkező esetben szembekerülne azzal a szocialista talajjal, amelyen kibontakozott, olyan politikai feszültségeket segítene életrekelteni, amelyek a szocialista integráció előzőekben említett alapvető kohéziós erejét gyengítenék.*

Mindkét integrációs folyamat bizonyos kompromisszumra kényszerül tehát a nivellációs és polarizációs regionális fejlődési modellek között. A gyökeres minőségi különbség a kiindulópontban van. A nyugat-európai integráció bár — tőkés lényegéből adódóan — a polarizációs modell talaján áll, kénytelen engedményeket tenni a fejletlenebb, gyengébb lábbon álló körzetek, illetve ágazatok követeléseinek. A kelet-európai integráció, szocialista lényegéből következően a kiegyenlítődés felé kell hogy sodorja a benne résztvevő népgazdaságokat, s ezt igyekszik összeegyeztetni a fejlettebb gazdaságok magasabb fokú fejlődési igényeivel. Mindkét modellnek egyaránt megvannak az előnyei és speciális nehézségei.

Kétségek nélkül, a nyugat-európai modell rövid távon látványos eredményeket tud felmutatni, mivel a kézenfekvő fejlesztési megoldásokat választja. Oda koncentrálja a forrásokat, ahol azok a legrövidebb időn belül a legkevesebb erőfeszítésekkel a legnagyobb hatásfokot képesek elérni. Egy magasan fejlett és súlyosabb fejlettségi szintbeli kontrasztoktól mentes régió számára ez a modell gyakorlatilag is használható. A meg-

levő feszültségek áthidalása ugyanis egyelőre nem kever olymértékű „modellidegen” elemet az együttműködésbe, amely megbénítaná működését. A tőkés világgazdaság egészére gyakorolt hatását viszont még nem ismerjük. Nem tudjuk persze azt sem, hogy néhány évtizedes távlatban az egész régiót magával ragadó gyors fejlődésbe torkollik-e ez, vagy óhatatlanul polarizálja-e a térség termelőerőit.

A Kelet-Európa által választott, kiegyenlítőds-centrikus fejlődés sem ellentmondásmentes. A kiegyenlítődsét, mint alaptendenciát a régebben iparosodottaknak a világfejlődéssel való lépéstartásával, mint másik, nem kevésbé fontos alaptendenciával a gazdasági és politikai érdekegység folyamatos újratermelése érdekében egyeztetni kell. A legfejlettebbek termelőerői fejlődésének fékeződése a nyugati csúcshoz képest, egy adott tőrési határon túl, csökkentheti az egymás közötti munkamegosztásból fakadó előnyök nagyságát a nyugati centrummal folytatott kereskedelméhez viszonyítva. Ezáltal csökken az integráció felé ható centripetális erő, s itt-ott ideiglenes túlsúlyba juthatnak a centrifugális tendenciák. Ugyanakkor, hosszabb távon a kelet-európai szocialista integráció a színvonalak kiegyenlítésével éppen azt a homogén gazdasági közeget igyekszik létrehozni, amelynek hiánya a leginkább megnehezíti termelőerőinek regionális léptékű fejlesztését. Ennyiben tehát a KGST által választott modell mindenképpen adekvát a régió jelenlegi feltételeivel, hosszú perspektívában pedig, politikai és gazdasági kihatásait tekintve egyaránt kedvezőbb, mint a polarizációs lehetőségeket magában hordozó nyugat-európai alternatíva.

a) A fejlettség-kiegyenlítés szocialista jellege

A klasszikus polgári felfogás azt tartotta, hogy a közjó — automatikus eredője a jogilag egyenlő helyzetű egyének hasznonszerzési törekvéseinek. A tőkés világgazdaság évszázados tapasztalata azt bizonyítja, hogy a formális egyenlőség a nem egyenlő anyagi feltételek között versengő és együttműködő nemzetek versenyében ténylegesen egyenlőtlenséget, egyoldalú függést, kiszolgáltatottságot szül. A fejlettségi szintkülönbségek nemhogy csökkennének, hanem mind elmélyültebbekké válnak. A fejlettségben meglévő szintkülönbségek az iparoso-

dott és fejlődő országok között csak az 1960-as években hatalmasan nőttek. Az egy lakosra jutó bruttó hazai termék (GDP) a fejlődő országokban 1960-ban a fejlett tőkésországokénak 9,4%-át tette ki, 1969-re ez lecsökkent 7,7%-ra. A polgári egyenlőségi és együttműködési eszmény csődjé, hogy a világgazdaságban az előrehaladott és elmaradottabb országok között a XX. század második felére mintegy 20–30-szoros fejlettségi különbségek alakultak ki. Az Egyesült Államokban az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem (nettó anyagi termelés) ma mintegy 2700 dollár. Ezzel szemben több mint egy milliárd ember él ma a világon olyan körülmények között, ahol e mutatószám nagysága nem haladja meg a 100–150 dollárt.

A szocialista világ a formális egyenlőség polgári felfogását nem tette magáévá. Amikor a szocializmus kilépett egy ország keretei közül és Kelet-Európában nemzetközi rendszerre vált, tisztázni kellett a továbbfejlődést vezérlő alapvetet.

Minél mélyebben hatolunk be saját társadalmunk belső összefüggéseinek elméleti és tapasztalati ismeretébe, annál világosabbá válik, hogy *a szocializmus, összes gazdasági, politikai és kulturális vonatkozásában egyértelmű a társadalom-polarizáció elleni tudatos, tömeges küzdelemmel.* Ettől a társadalomtól mindenfajta egoizmus idegen, legyen az az egyén, a társadalmi csoport vagy osztály, de akár egy adott állam keretében megszervezett nemzet egoizmusa. A szocializmus szerkezete még a munkával szerzett jólétnak sem tűri meg a kizárólagosságát. Az a jólét, gazdagság, anyagi biztonság, amelyet a tehetségesebb, ügyesebb, jobban képzett és egyéb helyzeti előnnyel indulók megszereztek, kialakítottak maguknak, egyben kötelezi őket arra, hogy segítsenek hozzá másokat is e jólét, kultúra feltételeinek megteremtéséhez. Ezen alapvető társadalmi viselkedési követelményt nem pusztán a szocialista *morál* teszi kötelezővé, hanem a jól felfogott *érdek* is. Az emberiség kiemelkedése a nyomorból, a tudatlanságból és a viszályokból olyan hatalmas erőfeszítéseket és olyan bonyolult termelő-szervező tevékenységet követel, amely ma is és a jövőben is meghaladja bármiféle „elit” erőkifejtési képességét. A szocialista társadalom politikailag és gazdaságilag is erőteljesebb fejlődésre képes a viszonylag homogén fejlettségű közegben, mivel szerkezete a kooperációra és nem a konkurrenciára van méretezve. Ez adódik a termelési tényezők osztálytársadalmi irányításából. Ezért maga a szoci-

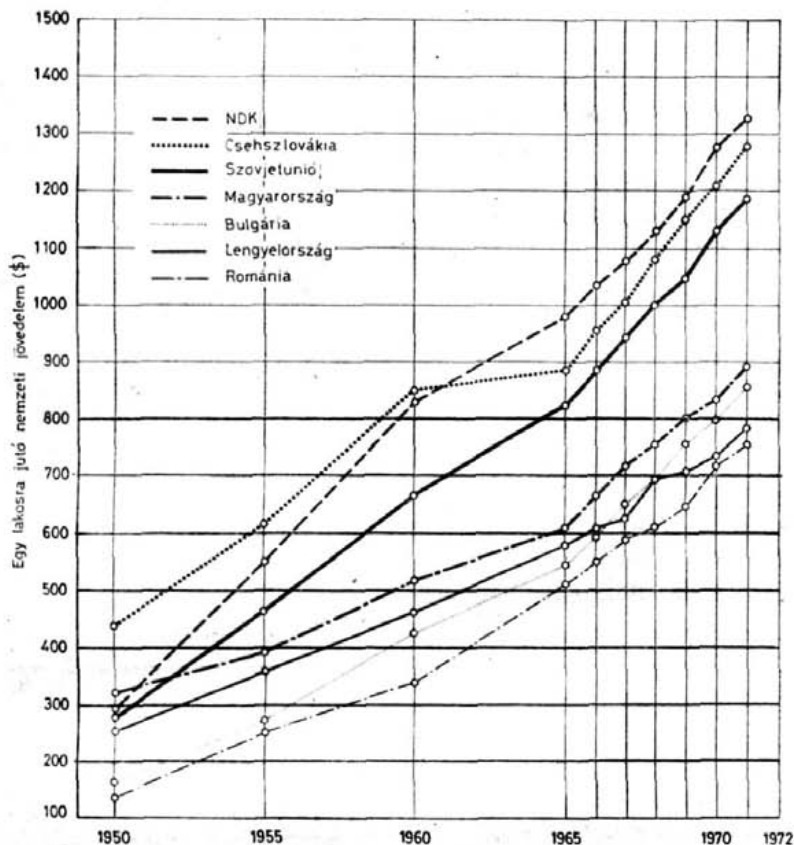
alizmus alapvető célja, belső értelme kerül veszélybe, illetve válna illuzórikussá akkor, ha azok az egyének, termelőkollektívák vagy nemzetek, amelyek — bármilyen ok miatt is — ma nagyobb teljesítményekre képesek, nem feszítenék meg minden erejüket a lemaradottak teljesítőképességének minél gyorsabb felemelése érdekében.

Rendkívül fontos tényezőnek tartom a magasabb fejlettségi szintről indulók *aktív* ráhatásának szükségességét a hátránnyal indulók fejlődésére. Ebben ugyanis a szocializmus alapvetően különbözik az öt megelőző társadalmaktól. A tőkés társadalmi viszonyok is biztosítják — elvileg — a fejlődési lehetőségek egyenlőségét, ez azonban kimerül a versenyben való részvétel formai lehetőségeinek egyenlőségében. A tőkés rendszer logikájától ezért idegen a verseny kizárása az elmaradottabb, gyengébb fél javára. A szocialista országok gazdaságépítése, valamint a KGST-országok nemzetközi gazdasági együttműködésének csaknem negyedszázados tapasztalatai viszont arról tanúskodnak, hogy a *nagy kiinduló helyzeti különbségeket csak akkor lehet csökkenteni — történelmi távlatban —, felszámolni, ha a gazdasági stratégiában a formális egyenlőségeken alapuló verseny elvét a kölcsönös segítségnyújtással helyettesítjük. Ebben az esetben a gazdaságok fejlődése a polarizáció helyett a színvonalak kiegyenlítődése felé fog tendálni.*

b) *A színvonalközelítés tényei és ellentmondásai a KGST-ben*

A szocializmus építésének feltételeit Kelet-Európa országai-ban igen bonyolulttá teszi egyfelől e térség termelőerőinek történelmi, öröklött lemaradottsága általában, a világ fejlett ipari országaié mögött, másfelől a lemaradottság mértékének *differenciáltsága* a térség különböző nemzetgazdaságai között. Ez a körülmény — sok egyében kívül — teszi sajátossá a szocialista gazdasági együttműködés arculatát a KGST-országok között. Többek között ez kihat arra is, hogy a fejlett tőkésországok mögötti elmaradás csökkentése, s egyúttal a KGST-n belüli fejlettségi színvonalak közelítésének kettős követelménye az együttműködésnek kezdettől fogva a középpontjában áll.

A KGST-n belüli fejlődést vizsgálva sokrétű folyamat tárul elénk. Ha egyelőre az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem mutatójából indulunk

Forrás: Saját számítás.

18. ábra.

Egy lakosra jutó nemzeti jövedelem alakulása

ki, azt tapasztaljuk, hogy a legnagyobb szintbeli hátránnyal induló országok, vagyis Bulgária és Románia lényegében felzárkóztak azoknak az országoknak a fejlettségi szintjére, amelyek a hatvanas évekig a KGST-n belül „közepesen fejletteknek” voltak mondhatók (Lengyelország és Magyarország). További jellemző, hogy a Szovjetunió, amely az ötvenes évek elején a „közepesen fejlettek” közé tartozott, felzárkózott a legfejlettebbek közé. Az eredetileg viszonylag egyenletesen széthúzott mezőny tehát a hetvenes évek elejére — ismétlem, az általánosan gyors fejlődés közepette — két,

egymástól jól elkülöníthető rétegre bomlott. A kettő közötti különbség (1,5:1) nagyjából megfelel a „közepes” réteg és Csehszlovákia közötti 1950-es különbségnek, viszont jóval kisebb, mint ami a legalsó réteg és Csehszlovákia között 1950-ben kimutatható volt (2,9:1). Más szóval 1950–70 között kiegyenlítődésről beszélhetünk egyfelől Románia, Bulgária, másfelől Lengyelország és Magyarország között, *közeledésről* az előbbi kettő, valamint a Szovjetunió és a legfejlettebb Csehszlovákia, illetve NDK viszonylatában, s végül nagyjából *párhuzamos* tendenciáról a magyar és lengyel népgazdaság, illetve más oldalról Csehszlovákia és NDK között.

A KGST fejlődése tehát a legtöbb mozzanatában csökkentette a fejlettségi szintek öröklött különbségeit, de ez a hatás nem volt teljesen egyértelmű és nem is volt egyforma mértékű. A 18. ábrán (lásd a 163. oldalon) az is megfigyelhető, hogy a tendencia ellentmondásossága már az ötvenes évek második felében kibomlott. Ekkor szakadt le szemmel láthatóan a szovjet fejlődés a „közepesek”-től, s ekkor kezdett érzékelhetően csökkenni a távolság a legkevésbé fejlettek és a „közepesek” között. A hatvanas évek első felében a fejlődés ismét többé-kevésbé párhuzamossá vált (kivéve Csehszlovákia növekedési ütemének súlyos lemaradása a KGST többi országaiétól), majd a hatvanas évek második felében kialakult a két „mezőny”.

A kiegyenlítődési folyamat dialektikáját tehát két történelmi szakaszban célszerű vizsgálni. Az első szakasz az iparosítás kibontakozásának szakasza, s nagyjából egybeesik az ötvenes évekkel, a második az iparosítás ellentmondásainak kibontakozási szakasza, amely időrendileg a hatvanas évekre esik.

c) *Iparosítás, együttműködés és a színvonalak közeledése az ötvenes években*

Amint említettem, a KGST-együttműködés különböző „startfeltételekkel” rendelkező országok között épült ki. Bulgária és Románia úgyszólván teljesen az iparosítás elején tartott, Magyarország és Lengyelország ennek némileg előrehaladott fázisában volt, Csehszlovákia és az NDK iparosodott országnak volt tekinthető. Külön

értékelendő a Szovjetunió. Egyfelől méretei miatt kerül szükségképpen más „súlycsoportba”, másfelől a világháború előtti és alatti, erősen szelektív, gyors iparosítása következtében bizonyos területeken igen fejlett, nagy teljesítményekre képes termelőerőkkel rendelkezett, míg más területeken termelőeri hasonlóak voltak a kevésbé fejlett országokéhoz.

Az egész közösség a világ gazdaságtól — az imperialista hatalmak diszkriminációs politikája következtében — szinte hermetikusan el volt zárva. Lényegében csak saját erejére támaszkodhatott, mind a felhalmozási források, mint pedig a termelőerők fejlesztésének technikai feltételeiben. Tehát szinte „laboratóriumi körülmények” között alakult ki a szocialista országok gazdasági együttműködésének adott történelmi formája, forrott ki az *iparosításban való érdekközösség*.

A fejlettebb termelőerőkkel rendelkező országok ezen feltételek között úgy biztosították nyersanyag- és élelemimport igényeiket, feldolgozó iparuk felvevőpiacait, s végső soron gyors növekedésüket és gazdasági egyensúlyukat, hogy hozzájárultak a kevésbé fejlett országok iparosításához. A kevésbé fejlett országok viszont csak úgy tudták a gyorsított ütemű iparosítást végrehajtani, hogy az ehhez szükséges termelési tapasztalatok, valamint felszerelések jelentős hányadát a fejlettebbektől importálták, újonnan létrehozott iparuk termékeinek jelentős hányadát ezek piacára exportálták. A szovjet gazdaság hatalmas természeti erőforrásaival, felvevőpiacával és — fejlett iparágaiban — technikai segítségnyújtó képességével, továbbá abból a történelmi helyzetből adódóan, hogy ez ideig nem minden termelési ágát tudta kellőképpen kifejleszteni, tulajdonképpen mindkét „fél” szerepét egyszerre játszotta. Egyrészt az iparosításhoz segítséget nyújtó ország volt, másrészt maga is importálta az iparosítás kellékeit. Hatalmas és sokrétű piaca épp oly alkalmas volt a fejlettebb országok igényesebb termékeinek felszívására, mint a kevésbé fejlett országok egyszerűbb áruinak átvételére. Ugyanakkor el tudta látni a többi szocialista országokat a szükséges nyersanyagok zömével is.

Az együttműködés alapvető feladata az volt, hogy meggyorsítsa az erős és sokágú ipar létrehozását az összes KGST-országban, és egyben az ipar működési feltételeit biztosítsa a nyersanyagellátásban, a felvevőpiacban és a technikai együttműködésben. A különböző típusú országok szerkezetei ilyen szempontból képesek voltak kiegészíteni egymást: a szovjet gazdaság „kétarcúságát” is beleszámítva mondhatjuk, hogy e

komplementaritás szinte tökéletes volt. A KGST-országok között olyan áruflowak alakultak ki, amelynek általában a fejlett, iparosított és kevésbé iparosított országok között mindenütt ki szoktak alakulni. A fejlettebb országokból feldolgozott termékek, közöttük főleg termelőeszközök, áramlottak a fejletlenebbekbe. A kevésbé fejlett országok kezdetben alacsony fokon feldolgozott ipari és mezőgazdasági anyagokkal és élelmiszerekkel egyenlítették.

Látszólag tehát a munkamegosztás a klasszikus ricardói elvek szerint alakult ki. Valójában azonban a kevésbé fejlett országok importjának összetétele eleve előrevetette az árnyékát a ricardói munkamegosztás felborulásának. A klasszikus komparatív költségelv szerint ugyanis a kevésbé fejlett országoknak mindenképp olyan termelőeszközöket kellett volna importálniuk, amelyek elmélyítik *meglevő* komparatív előnyeiket, bányászati, mezőgazdasági, élelmiszeripari — esetleg kohászati — jellegű berendezéseket. Valójában *a termelőeszköz-import igen komoly hányada eleve nem azon termelési ágak kifejlesztésére volt alkalmas, amelyekben a kevésbé fejlett országoknak „eredendő” komparatív előnyük volt, hanem olyan új ágak létrehozására, amelyek termékeinek tekintetében ezen országok nemhogy komparatív előnyöket nem remélhettek egy versenyre alapuló világgazdaságban, hanem — legalábbis rövid és középtávon — a versenyképesség minimális határainak elérését sem.* A fejlődési hátránnyal induló KGST-országokban gépipar, elektromos felszerelések, közlekedési eszközök gyártása, műszeripar, vegyipar keletkezett. Nem szabad elfelejteni, ez a folyamat a XX. század második felében, olyan körülmények között zajlott le, amikor ezen ágakat a föld mintegy két tucatnyi országa már évtizedekkel ezelőtt magas technikai színvonalra emelte, és tömegtermelésével versenyképesen el tudta volna látni az egész világpiacot.

Teljesen világos, hogy ilyen körülmények között a születőben levő ipar megmaradási és fejlődési feltételeinek biztosítása az elmaradottabb országokban igen erős védelmet követelt. Nemcsak a belső, hanem a közösség egészének piacán is. Ezt a védelmet a protekcionizmusnak semmiféle hagyományos eszközével — tehát vámokkal, szubvenciókkal, valamint a tőkés világgazdaságban ismert kontingentálási módszerekkel nem lehetett volna biztosítani. Ezeknél lényegesen drasztikusabb eszközökre volt szükség; kölcsönös eladási és vásárlási *kötelezettség* vál-

lalására. A kevésbé fejlett országok kötelezően magukra vállalták a fejlettebbek alapanyag- és élelem-importszükséglete kielégítését, cserében a fejlettebbek ugyancsak kötelezően magukra vállalták a kevésbé fejlett országok fiatal feldolgozó iparági termékeinek megvásárlását, mégpedig igen kedvező áron.

Mindennek valóra váltásához természetesen az egymás közötti gazdasági együttműködésből maximálisan ki kellett küszöbölni a gazdaságstratégiai szempontból kevésbé tudatos mikroszféra által indukált keresleti és kínálati hatásokat. Ha ugyanis a KGST-országok egymás közötti gazdasági cseréit ebben az időben a kereslet-kínálat viszonyai szabályozták volna, a fejletlenebb országok új iparágainak termékeit, még maximális nemzeti protekcionizmus mellett is csak a szűk belső piacokon lehetett volna realizálni. Ezek a belső piacok pedig, a Szovjetunió kivételével, egyetlen országban sem olyan méretűek, hogy lehetővé tették volna az iparosítás nagyüzemi, eleve nagyipari szinten való megvalósítását. Márpedig az eleve nagyüzemi szinten való iparosítás az egyik alapfeltétele volt az iparosításban elmaradott KGST-országok olyan gyors fejlődésének, amely perspektívában reményteljessé tette gazdasági elmaradottságuk felszámolását.

A szocialista együttműködés olyan sajátos gazdaságvédelmi rendszert hozott létre, amely egyedülálló a világtörténelemben. A klasszikus polgári nemzeti gazdaságvédelmi rendszerek maximális teljesítménye a *belső* piac biztosítása a külső versennyel szemben. A kollektív, integrációs jellegű gazdaságvédelmi rendszerek — például a Közös Piac — maximális teljesítménye a régió piacának biztosítása a régión kívülről jött konkurrenca hatásokkal szemben. Nem feladatuk azonban biztosítani a régió kevésbé fejlett országainak, illetve az elmaradt körzetek gazdaságának védelmét a régió fejlettebb országainak, illetve iparvidékeinek versenyével szemben. A polgári protekcionizmus tehát vagy a gyengébb gazdaság magárahagyatott védekezése a külvilággal szemben, vagy több ország erős szektorainak kollektív támadása a gazdasági hatalomért, a régió belüli és kívüli gyengékkel szemben. A KGST-együttműködés alapvető jellemvonása, hogy a kis- és viszonylag gyenge termelési potenciállal rendelkező iparosodó gazdaságok *nemzeti iparfejlesztési törekvéseit a közösség egészének ügyévé avatja*. Ezért teremt piacokat a születő iparágak számára, ezért teremt biztosított ellátási lehetőségeket a nyers-

anyagokban szegény gazdaságok számára, ezért teszi közkincsé a nagygazdaság méreteiből adódó fokozott fejlődési lehetőségeket. Ez a titka annak, hogy a viszonylag nagy fejlettségi különbségekkel rendelkező országok között, valamint a kis- és nagygazdaságok között olyan rendkívül mély együttműködési szálak tudtak fonódni, amelyek nemhogy zavarták volna, hanem elő is segítették a gyengébbek fejlődését.

Ez a mechanizmus, s az általa kibontakoztatott regionális fejlődési modell mindhárom országtípus számára kielégítő volt, kölcsönös előnyöket biztosított mindaddig, amíg a közösség gazdasági struktúrájában a stratégiaileg megcélzott változások be nem következtek. A kevésbé fejlett országok megkapták iparosításukhoz szükséges technikai felszereléseket, termelési tapasztalatot, realizálási piacot és — fokozatosan mind több és több nyersanyagot. Iparuk fejlődése nem a kisüzemi keretek között indult meg és a konkurencia által kiélezett koncentráció-centralizáció folyamatában izmosodott nagyipari struktúrává (ezt az utat a XX. század második felében már nem lehetett volna sikerrel végigjárni), hanem egy olyan közegben, amely vállalta, hogy piacot teremt az újonnan létesített ipari létesítmények termékei számára még abban az esetben is, ha azok induláskor nem feleltek meg mindenben a világpiac által biztosított magas követelményeknek.

A fejlettebb országok feldolgozóipara számára hatalmas piaci elhelyezési lehetőségek nyíltak meg, s cserében biztosítva volt alapanyag- és élelmiszer-ellátásuk. Igaz, hogy a korábban iparosodott KGST-országok, miközben elterjesztették termelőerőiket, más országokban ezzel fokozatosan megszűnt technikai „monopóliumuk”. A világtáznál sokkal gyorsabb növekedésüknek azonban éppen ez volt alapvető feltétele: náluk fejletlenebb országokat ellátni mindazzal a tudással, technikával, amit eddig ők birtokoltak.

Nincs olyan polgári világgazdasági modell, amely ezt a tevékenységet távlatilag esztelenségnek ne minősítené. A tőkés világgazdaságban mindenki, aki a magáéval egyenlő színvonalon plántálja át saját technikai felkészültségét más országokba, konkurrenseket teremt magának, öröklött és szerzett előnyeit teszi kockára. *A KGST-együttműködés tapasztalatai azonban bebizonyították, hogy a magasabb fejlettségi szint más országokba való átáramoltatása, szocialista viszonyok között nem szükségszerűen konkurrenseket, hanem inkább együttműködő partnereket*

teremt. Egész országokat emelhet fel olyan színvonalra, ahol a munkamegosztás lényegesen gyümölcsözőbb eredményeket hoz a korábban iparosodott országok számára is. Az a szocialista társadalmi berendezkedés, amely tagadja az egymás elleni versenyt és amelynek a kooperáció a lételeme, tudott produkálni olyan nemzetközi technika-fejlettségi átadási folyamatot, ahol a fejlettségi monopólium elvesztése nem hátránnyá, hanem potenciális előnyévé változott annak, aki erre elszánta magát. Az a bolgár, román, lengyel vagy magyar gazdaság, amely a tőkés rendszerben alig rendelkezett számottevő feldolgozó iparral, ma olyan tradicionális ipari országok részbeni gép- és vegyipari termelési partnerévé fejlődött, mint az NDK vagy Csehszlovákia, s olyan ipari nagyhatalommal áll sokoldalú, gyümölcsöző munkamegosztásban, mint a Szovjetunió.

A Szovjetunió számára lehetővé vált, hogy kilépjen abból az autarkikus gazdaságfejlődési modellből, amelyet korábbi történelme rákényszerített. Szerves munkamegosztási kapcsolatba léphetett az európai országok egy jelentős csoportjával. Továbbá, együttműködése KGST partnereivel megkönnyítette számára számos olyan iparág, termelési és technikai kultúra gyors meghonosítását, amely kifejlesztésére a korábbi évtizedekben nem volt sem energiája, sem lehetősége.

Az egész folyamat végeredményben két irányból hatott a kiegyenlítődségre. Egyfelől a kevésbé fejlett országok gyorsan növelték azon ágazataik részarányát, amelyekben kifejtett munkatermelékenységüket a világpiac és a nemzeti piac is jóval magasabb fokúnak ismeri el, mint a hagyományos ágazataikét. Másfelől az újonnan meghonosított ágazatok hatékonysága eleve magas volt az olcsón biztosított nyersanyagellátás és a hosszú lejáratú egyezményekben garantált tömeges exportlehetőségek miatt. Tehát a színvonalak közelítése egyfelől a struktúrák közelítésében, másfelől a technikai felszereltségi szintek közelítésében mutatkozott meg. A mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség minden iparosodó szocialista országban rohamosan csökkent, ezzel szemben a technikai haladást leginkább hordozó feldolgozó ipari ágazatokban foglalkoztatottak részaránya rohamosan nőtt az aktív népességben belül. A gépiparban és vegyiparban foglalkoztatottak az aktív népességnek Bulgáriában 1960-ban nem érték el a 20%-át (a megfelelő adat az NDK-ban 43,8%, Csehszlovákiában 36%), 1970-re már 27%-át is meghaladták.

Az egy ipari munkás által felhasznált villamos energia 1960-ban Bulgáriában mintegy 2/5-e, Romániában 1/2-e volt a megfelelő NDK-értéknek, 1970-ben 2/3, illetve 4/5-re nőtt. (Jellemzően bizonyítja a lengyel és magyar gazdaság az NDK-éval való párhuzamos fejlődését, hogy sem a technikai fejlődést hordozó ágakban dolgozók aránya, sem az egy ipari dolgozóra jutó energiafelhasználás tekintetében a hatvanas években nem jutottak előbbre az NDK szintjéhez viszonyítva.)

Közgazdasági mérések valószínűsítik azt a feltevést, hogy a színvonalközéltésben a strukturális faktor jóval fontosabb volt, mint a másodikként említett tényező. Az állóeszközök volumenének növekedése igen sok termelőágban messze megelőzte az eleven munka termelékenységének növekedését. A KGST-országok termelőágainak felénél lehetett megállapítani a mérések folyamán az állóeszköz hatékonyságának csökkenését, 1/3-ánál ez a csökkenés meghaladta a 8%-ot. Ezzel szemben hatékonyságjavulást a felmért ágazatok 36%-a mutat, ebből 26%-a 8%-os mértéknél nagyobbat. (Meg kell jegyezni, hogy a legviharosabb termelékenységnövekedések az újonnan iparosodott országok gépiparaiban mérhetők. E gyors növekedés egy — szám szerint meghatározhatatlan, azonban, a gyakorlatból tudjuk, hogy jelentős — hányada látszat, az új termékek laza ármegállapításából adódik.) A technikai felszereltség növekedésének termelékenységnövelő hatását erősen mérsékelte a technikai gyakorlatlanság, a járatlanság a népgazdaság tervezésében, a munkaszervezésben, a mikrostruktúrák és a beruházások elaprózódása, a párhuzamos kapacitások kialakulása, az anyagi érdekeltség alacsony foka a termelés fejlesztésében, tehát mindazok a kedvezőtlen mellékjelenségek, amelyek a kelet-európai szocialista országok iparosítását kísérték. Így adódik az, hogy a kelet-európai szocialista országok egy főre jutó nemzeti jövedelmében még ma is valamelyest nagyobb a különbség annál, mint amit a népgazdasági, különösképpen az ipari struktúrában meglévő különbségek indokolnának.

Az iparosítás tehát annak az országnak is hatalmas növekedési forrást biztosított, amelyik új struktúráját megalapozta, hiszen olyan ágazatokba irányította át termelési tényezőit, amelynek termékeit mind a hazai, mind a nemzetközi piac „értékesebbnek” ítélte a hagyományos ágazatokénál, de annak az országnak is, amelyik gép- és berendezés-

exportjával lehetőséget adott e struktúraátalakításra. Ez ugyanis széles és gyorsan táguló piacokat szerzett a világgazdasági árucserében is értékesnek ítélt termelőtevékenységek termékei számára. Ez biztosította az iparosítás kibontakozási korszakában az érdekeltséget a KGST régebben iparosodott és újonnan iparosuló országai között.

Persze mindennek ellenére sem szabad azt hinni, hogy az iparosítás első évtizedének gazdasági együttműködése — paradicsomi állapot volt, ellentmondások és feszültségek nélkül. Ilyenek természetesen szép számmal akadtak. Ezen ellentmondások gyújtópontjában a kevésbé fejlett országok exportra szoruló feldolgozott termékei, mindenekelőtt a technikahordozó ágak termékei álltak. Minél inkább megnövekedett a kevésbé fejlett országok igénye, hogy a fejlettebbekbe gépeket és berendezéseket exportáljanak, annál élesebben kerültek előtérbe azok a problémák, amelyek termékeik alacsony technikai paramétereiből, nem kielégítő minőségéből, valamint a járulékos szolgáltatások fejletlenségéből származtak. A klasszikus közgazdaságtan megfogalmazása szerint a kevésbé fejlett országok új iparágainak termékei versenyképtelenek voltak a fejlettebb országok piacain, használatba állításuk nem emelte kellőképpen a fejlettebb országok népgazdasági (de akár vállalati) hatékonyságát. Nem egy esetben érdemesebbnek tűnt párhuzamosan gyártani ezeket a kevésbé fejlett országokra „profilírozott” termékeket, mert az önmagában nem gazdaságos kis sorozatú gyártás még mindig kedvezőbb volt, mint a fiatal, gyakorlatlan iparágak gyenge minőségű termékeinek tömeges átvétele. Ugyanakkor az újonnan iparosuló országok feldolgozó ipari exportigénye annyira szorítóvá vált, hogy mindinkább ennek kielégítésétől kezdték függővé tenni a gép- és berendezés-szállítóikkal szembeni alapanyag- és élelmiszerellátási kötelezettség-vállalásaikat is. Tömeges méretű árukapcsolás jelensége kezdett kibontakozni, ez biztos jele a kölcsönös érdekeltség harmóniája megbomlásának.

d) *A KGST színvonalkülönbségek okozta feszültségek a fejlődés jelenlegi szakaszában*

A fejlettebb és kevésbé fejlett KGST-országok közötti érdekegység annál labilisabbá vált, minél jobban közeledtek egymáshoz a makrostruktúrák, vagyis minél kompetitívebb jellegűvé változott a kezdetben egymást kiegészítő gazdaságok ágazati szerkezete. Az 1960-as évek közepére az ágazati szerkezetek már erősen közeledtek egymáshoz, a feldolgozó iparok termelékenységi szintje és műszaki kultúrája viszont még nem közeledett annyira egymáshoz, hogy szorosabb feldolgozó ipari összefonódás — és ezen az alapon újjászülető érdekegység — jöhhessen létre a mikrostruktúrák szintjén.

Az 1960-as években bizonyos színvonal-közeledés mutatkozott a KGST-országok azonos ágazatai közötti *hatékonyság-különbségek* tekintetében. Az ágazati hatékonysági mutatók változásai némi adalékkal szolgálnak az aggregált fejlettségi szintmutatók alakulásának megértéséhez (lásd a 8. táblázatot).

8. táblázat

A KGST-országok egyes termelőági fajlagos társadalmi ráfordításainak az NDK (A 100-nál kisebb értékek az NDK-énál magasabb, a 100-nál nagyobb értékek

Termelési ág	Szevjetunió		Csehszlovákia	
	1960	1969	1960	1969
Gépipar	80	79	103	116
Fűtőanyagok termelése	95	88	108	374
Vaskohászat	60	55	98	107
Színesfém-kohászat	91	90	135	167
Vegyipar	122	128	118	100
Építőanyag-ipar	121	119	120	118
Mezőgazdaság	212	192	124	92
Élelmiszeripar	127	137	107	110
Textilipar	144	173	89	117
Egyéb könnyűipar	111	115	95	141

* Hatékonysági mutatóként a fajlagos társadalmi ráfordításokat használom. Ez azt az évi dolgozó lét számot fejezi ki, amely a termelési folyamat egész vertikumában szükséges ahhoz, hogy 1 millió tr. Rbl. értékű végső felhasználásra szánt termék jöjjön létre, beleértve az év alatt megtérülő állóeszközök előállításának munkaerő-szükségletét, valamint a termelésben felhasznált importtermékek export-ellenértékének kitermeléséhez szükséges népgazdasági munkaerő-szükségletet is.

Megfigyelhető, hogy a vizsgált ágazatoknak mintegy felében a fajlagos társadalmi ráfordítások szintje közeledett az NDK-éhoz. A nagy munkaerő-tömegeket lekötő és a foglalkoztatottság tekintetében is gyorsan növekvő gépipar, illetve feldolgozó jellegű könnyűipar a lengyel, bolgár és román gazdaságban ért el jelentős közeledést a legfejlettebb, NDK-szinthez. Ezt Lengyelország esetében a mezőgazdaság relatív lemaradása ellensúlyozni tudta. A szovjet előretörést az NDK-szintre viszont részben a mezőgazdaság, részben az alapanyaggyártó ágak gyors hatékonyságnövekedése magyarázza. A csehszlovák és magyar gazdaság relatív (az NDK fejlődési üteméhez mért) stagnálásában a hátrahúzó tényező a kitermelőipari és gépipari hatékonyság lanyha fejlődése, amelyet az átlagszámokban épp hogy ellensúlyozott a mezőgazdasági hatékonyság viszonylag gyors javulása. Az a tény azonban, hogy a hatékonysági lemaradás a hatvanas években éppen a termelőeszköz-gyártó ágakban következett be — a tendencia folytatódása esetén —, előrevetíti árnyékát egy igen nehezen behozható lemaradásnak, amely a műszaki kultúra elavulásán alapszik.

azonos ágazatának mutatójához viszonyítva*
 (alacsonyabb fajlagos ráfordítást jeleznek)

Lengyelország		Magyarország		Bulgária		Románia	
1960	1969	1960	1969	1960	1969	1960	1969
186	167	176	193	245	205	191	149
143	143	246	253	305	271	228	197
162	147	195	192	416	417	174	240
239	237	213	240	500	550	338	369
266	222	270	238	279	243	251	162
239	231	188	226	213	182	231	202
211	244	164	143	220	184	360	295
212	244	166	168	196	162	267	244
144	145	128	156	176	205	157	169
193	182	186	204	187	160	147	117

Mindent összevetve az *azonos* ágazatok KGST-n belüli fejlődése inkább nivellálódó, mint polarizálódó tendenciát mutat.

Ez az enyhe és egyenlőtlen közeledési irányzat azonban, ami kiolvasható az azonos ágazatok fejlődésének nemzetközi összevetéséből, egyben az országokon belüli, különböző ágazatok közötti hatékonyság-differenciák széthúzódásával járt. Márpedig ez a jelenség általában nehezíti az együttműködés feltételeit.

Az ágazatok közötti feszültségek növekedése éppen azokban az országokban a *legerősebb*, ahol az egyes ágazatok a legmerészebben közelítették a KGST fejlettségi csúcsaként alapulvett NDK-színvonalat, tehát Bulgáriában, Romániában és Lengyelországban, bár a többi gazdaságra is inkább a hatékonysági „mezőny” széthúzódása, mintsem kiegyenlítődése a jellemző. Ez is meglehetősen nehéz probléma.

Egy-egy ország gazdaságán belül a legkülönbözőbb szintű termelők élnek egymás mellett, egymással összefonódva, egymásra hatva. A különböző fejlettségi szintű termelők egymással szerves ágazati kapcsolatokat alkotnak, amelyek áruviszonyokban érvényesülnek. A különböző fejlettségű termelők feszültségekkel terhes, technikai és gazdasági egyensúlyt hoznak létre. Egy ilyen, heterogén termelőrésszel rendelkező gazdaság fejlődési ütemét nagymértékben meghatározza, hogy melyek és mekkorák a fejlett termelőreket hordozó szektorai, milyen ütemben képesek ezek a szektorok maguk után húzni a többieket.

A gazdaság egészének relatív elmaradottsága (a manufaktúra jelenléte, a gépesítés részlegessége, és alacsony technikai foka, a szakképzettség viszonylag alacsony foka és a szervezőkészség hiányossága) ezzel szemben korlátozza azt a kört, amelyben a gazdaság átlagszintjénél jóval magasabb fejlettségi fokot képviselő termelők meghonosíthatók.

Vagyis, a gazdaságnak létezik egy technikai struktúrája, amelyben kifejeződik a különböző fejlettségi szakaszban levő termelők súlya a gazdaság egészében. Egy gazdaságban akkor lenne tökéletesen optimálisnak tekinthető a technikai struktúra, ha a magasabb fejlettségű szektorok az alacsonyabban fejletteket segítenék a fejlődésben. Tökéletesség persze nincs a valóságban, de az optimumhoz közel áll a struktúra, ha jelen vannak azok a termelők, amelyek láncreakciószerűen maguk után képesek húzni az elmaradó termelőreket, ha a különböző

fejlettségi szintű termelőerők között nincsenek szakadékok, ha az olajozott kölcsönös kapcsolat biztosított.

A technikai struktúra nem független a gazdaság fejlődésének egyéb tényezőitől. Alakulását a gazdaság átlagos fejlettségi szintje, ágazati struktúrája, az ország nagysága, valamint a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódottságának foka és módja is befolyásolja.

A gyorsított ütemben iparosított gazdaságok tényleges „alkata” a legtöbbször eltér az ideálistól. Létezhet például olyan modern gazdasági szektor, amely 2—3 fázissal megelőzi az átlagszintet — technikaimport vagy belső kutató-fejlesztő apparátus és a felhalmozás kivételes erejű centralizálása eredményeképpen. Ez esetben nagy a veszély, hogy a modern szektor elszakad a gazdasági háttértől, s fenntartása vagy állandó külső tőke- és technikai forrásokat igényel, vagy pedig a gazdaság erőinek folyamatos szisztematikus átcsoportosítását — az átlagszint fejlesztésének rovására. Az ilyen gazdaságot „technikailag túlfeszített alkatúnak” nevezhetjük.¹⁴

A technikailag túlfeszített gazdaságra jellemző a felhalmozás magas rátája, a lakosság fogyasztásának erős elmaradása a nemzeti jövedelem növekedési üteme mögött, a mezőgazdaság és az ipar közötti szakadék, valamint az ipar zöme és a túlfeszítést okozó szektor közötti szakadék nagy mérete. Mindez dinamikus, de kiegyensúlyozatlan fejlődéshez, a gazdaságban meglévő feszültségek periodikus növekedéséhez vezet. A túlfeszített gazdaság nehezen ugorja át a fejlődés minőségi szakaszainak küszöbét, még akkor is, ha az élenjáró fejlettségű termelőerők a legdinamikusabb ágazatokban fejlődtek ki. Az élenjáró szektor és a gazdaság derékhada közötti technikai kapcsolatok ugyanis, a nagy fejlettségi szakadék miatt, gyérek. Az élenjáró szektor nemhogy segítené az elmaradó átlaggazdaságot (technológiával, munkaeszközzel, szakértelemmel, szervezési módszerekkel, felhalmozási eszközökkel), hanem akadályozza annak továbbfejlődését, mivel felhalmozás, anyag- és káderutánpótlás szempontjából a kevésbé fejlett szektorra támaszkodik.

A másik torzított típust azok a gazdaságok képviselik, amelyekben a termelőerők fejlődése túlságosan apró léptekben megy végbe. Az átlagszintet kevésbé meghaladó színvonalra való áttérés mérsékelt ütemben,

14 Extrém esetben duális gazdaságról beszélünk.

de széles körben folyik. Ez az alkat a „feszítettség nélküli” jelzővel illelhető. Az ilyen gazdaság előnye a viszonylagos stabilitás, az egyensúly nagyobb megrázkódtatások nélküli fenntartási lehetősége. Hátránya a belső dinamizmus hiánya, ami oda vezet, hogy viszonylag gyors fejlődési ütemet csak a fejlődés mennyiségi szakaszaiban képes kimutatni; a minőségi ugrások előtt a fejlődés lefékeződik. Hiányzik ugyanis az a szektor, amely az átlaggazdaságot a fejlődés következő lépcsőfokára képes emelni.

A túl homogén technikai szint a gazdaságra nézve tehát éppoly fékező hatású, mint a különböző fejlettségű szektorok egymástól való elszakadtsága.

Arra, hogy az egyes fejlettségi szinteket képviselő szektorok egy-egy gazdaságban milyen százalékos megoszlásban, és milyen ágazati struktúrában legyenek jelen, általános receptet nem lehet adni. Az viszont eléggé általános érvényű tapasztalat, hogy a gazdaságban az alapvető népgazdasági ág (az európai KGST-országokban az ipar) tömeges fejlettségi szintjét két minőségi fokozattal meghaladó szektor beplántálása már túlfeszítettséget okozhat. A két fokozattal magasabb szint teljes hiánya a fejlődést feszítettség nélkülivé alakítja, s a mezőgazdaság fejlettségi szintjének két fokozattal való lemaradása az iparra jellemző szint mögött erős féke lehet a termelőerők fejlesztésének.

Jelöljük — a további tárgyalás megkönnyítése érdekében — az ipar zömére jellemző fejlettségi szintet n -nel. A gazdaság technikai struktúrája ezek szerint

$$a_{(n+2)} + b_{(n+1)} + c_{(n)} + d_{(n-1)} = 100.$$

Ez azt jelenti, hogy az ipar a százaléka két fokozattal magasabb ($n+2$) technikai színvonalú, mint az ipar zöme, b százaléka egy fokozattal ($n+1$) magasabb és így tovább. Az a , b , c , d megoszlási viszonzyszámok tapasztalati számok, amelyek az ágazati kapcsolatok mérlege, a munkaerő-struktúra és a felhalmozás—fogyasztás kialakult arányai alapján határozhatók meg.

Minél alacsonyabb az átlagos technikai szint (az n), annál kisebb lehet az élenjáró színvonal aránya (az a). Ha például egy országban az iparra jellemző fejlettségi szint az éppen kezdődő alapgépesítés és a dinamikus

szektorok kiépíthetetlenek, akkor az automatizálás alapján működő, s a gazdaság egészével mégis szervesen összeépülő termelőegységek létesítésének csak igen csekély lehetőségei vannak. Ha ezt a csekély lehetőséget sem használja ki a gazdaság, akkor eltunyul, feszítettség nélkülivé válik, ha túllépi, akkor túlfeszítetté válik, annak összes következményeivel együtt.

Igen fontos feltétele a dinamikus húzóhatásnak, hogy az $n+2$ és $n+1$ fejlettségi szintű szektorokban megfelelő legyen a technikai fejlődést hordozó ágazatok részaránya, tehát az energetikáé, a kohászaté, a gépgyártásé, a vegyiparé és az építőiparé. E feltétel kielégítetlenségekor a technikai fejlődés lassan terjed tova a kevésbé fejlett szektorok felé. Azt a gazdaságot, amely e követelményt kielégíti, „arányosan feszített alkatú” gazdaságnak nevezhetjük.

Közismert, hogy egy népgazdaság egyensúlyhelyzete annál labilisabb, minél nagyobb a hatékonyságkülönbség az egyes ágazatai között, például minél elmaradottabb mezőgazdaságra épül rá az újonnan kiépített ipar. Az ilyen nemzetgazdaságokban a magas fejlődési ütemet a nem mezőgazdasági jellegű foglalkoztatottság maximális növekedésével lehet biztosítani. Az ipari, építő stb. dolgozó gyorsan növelheti a termelékenységet és bővíti a piacot is egyben, úgyis, mint termelő, de úgyis mint fogyasztó. A strukturális átformálódás tehát termelékenységi és piaci oldalról egyaránt „bepörgeti” a növekedést. Ez a gyorsított szocialista iparosítás alapelve. Igen, de ha ez a strukturális átformálódás túlterheli a felhalmozási forrásokat, akkor viszont óhatatlanul az élelmiszer- és fogyasztási iparcikkpiac túlfeszítéséhez vezet, mivel a mezőgazdaság és a könnyűipar technikai felszerelése nem halad kellő ütemben.

Ha figyelmesen szemléljük a 9. táblázat 1969-es oszlopait, azt látjuk, hogy a különböző KGST-országokban az egyes ágazatok közötti hatékonysági szakadék különböző nagyságú. A legnagyobb a hatékonysági szóródás a szovjet gazdaságban, ahol a népgazdasági átlag 0,4 és 2,5-szöröse között vannak az egyes ágazatok. Ezek szóródási együtthatója 4,11. A román és bolgár gazdaság 2,85 és 2,38-as szóródási négyzettel már valamivel kiegyenlítettébb képet mutat, a lengyel és csehszlovák 2,13, illetve 1,91-es értékkel közepes feszültséget árul el. A legkiegyenlítősebbnek az 1,03-as együtthatójú NDK-gazdaság látszik, itt

9. táblázat

Egyes termelőágak hatékonysági mutatójának eltérése az ipari—mezőgazdasági (ipari és mezőgazdasági súlyozatlan átlag= 100)

Termelési ág	Szovjetunió		NDK		Csehszlovákia	
	1960	1969	1960	1969	1960	1969
Gépipar	46	37	70	60	66	51
Fűtőanyagipar	57	60	75	86	75	207
Színesfém-kohászat	62	64	85	90	106	111
Vaskohászat	41	46	87	107	78	86
Vegyipar	68	63	70	62	76	46
Építőanyag-ipar	84	76	87	80	95	138
Textilipar	160	176	140	128	114	112
Egyéb könnyűipar	82	77	93	84	81	88
Élelmiszeripar	141	159	138	147	136	120
Mezőgazdaság	256	240	154	157	176	109
Közeledés az átlaghoz:	24 pont		31 pont		130 pont	
Távolodás az átlagtól:	61 pont		51 pont		195 pont	
Struktúra hatékonysági feszültségének növekedése (+), vagy csökkenése (—)	+ 37 pont		+ 20 pont		+ 65 pont	

többé-kevésbé egészséges arányt találunk az átlagnál hatékonyabb és kevésbé hatékony ágak között. A magyar gazdaság 0,37-es mutatója ismét túlzottnak tűnik — ezúttal ellenkező irányban (l. 19. ábra).

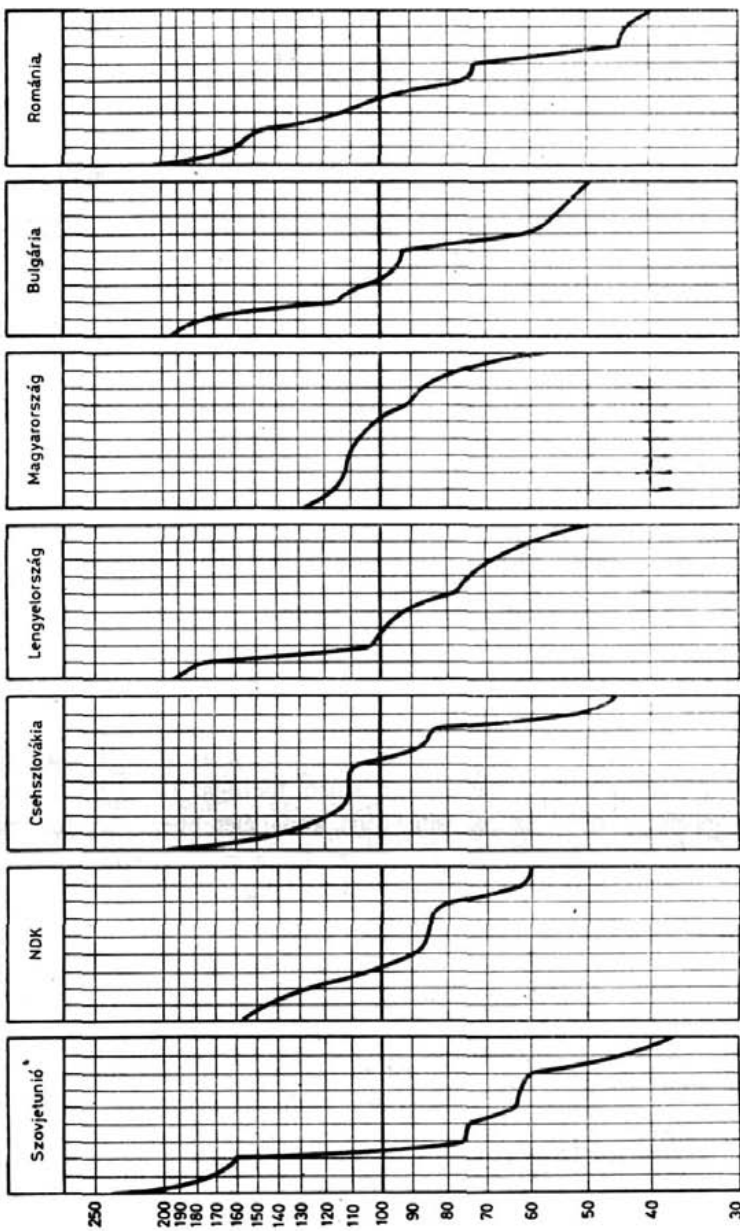
A túlfeszített ágazati struktúrának az is veszélye, hogy a preferált, dinamikus kiugrott ágak gyors fejlődését nem kíséri ezek termékeinek minőségi, technikai jellemzőinek a szükségletekkel való lépéstartása, s így csökken a feldolgozóipari exportképesség annál is inkább, mert a termelési tradíciók hiányoznak, a munkaerő kvalifikáltsága, a káderek szervezőképessége nem elég magas fokú. A mezőgazdaság technikai felszerelése, a könnyűipar fejlesztése, a termelőapparátus anyagokkal való ellátása és a nehézipar modernizálása a gyors iparosítás első korszakának vége felé kumulálva érvényesül. A népgazdaságok viszont nincsenek még abban a helyzetben, hogy e sürgető követelményeknek egyszerre tudjanak eleget tenni. Az első iparosítási szakasz vége tehát minden egyes országban kiélezi a belső növekedési és egyensúly-problémákat. Minél gyorsab-

átlagtól a KGST-országokban 1960-ban és 1969-ben

Lengyelország		Magyarország		Bulgária		Románia	
1960	1969	1960	1969	1960	1969	1960	1969
66	50	66	60	66	49	55	40
55	62	101	113	88	93	71	75
104	106	99	111	163	195	120	146
71	79	92	107	139	178	63	114
96	68	103	77	75	59	73	45
106	93	89	94	71	57	84	72
96	99	94	104	96	105	92	97
91	76	93	88	66	53	57	44
151	179	125	128	103	95	142	160
166	192	137	117	132	115	231	207
25 pont		43 pont		31 pont		70 pont	
121 pont		71 pont		139 pont		126 pont	
+96 pont		+28 pont		+108 pont		+56 pont	

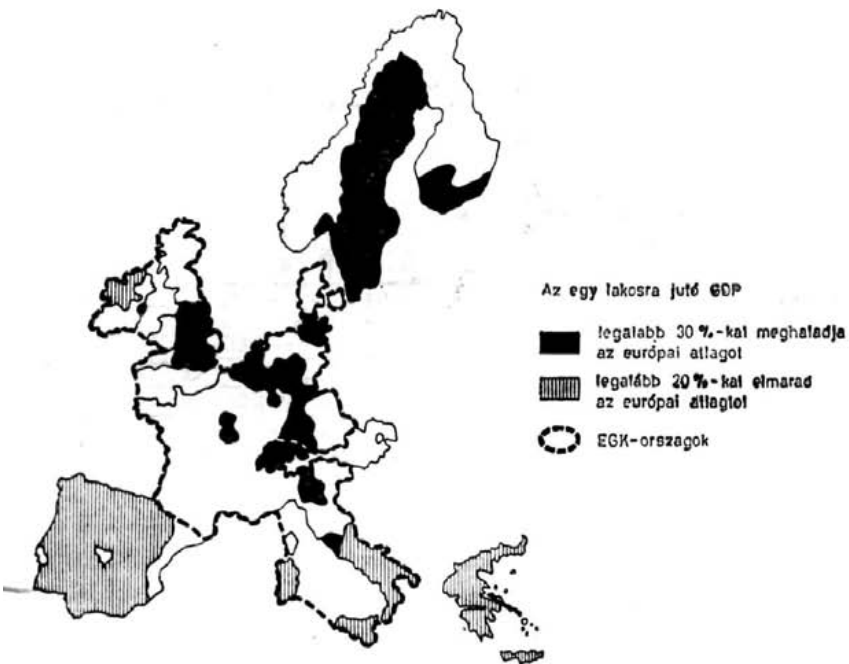
ban iparosodott egy ország, és minél foghíjasabb a gyorsan létrehozott ipari struktúra, továbbá minél inkább a nem mezőgazdasági munkahelyek gyors elszaporítása az iparosítás célja, annál élesebben, sürgetőbben jelentkeznek ezek a problémák. Furcsa módon a gyors ütemben iparosodott országok gazdaság-továbbfejlesztési problémái annál élesebbek, minél gyorsabb volt ez a felfejlődés. A növekedés gyorsasága nem csökkenti népgazdasági gondjaikat, a lakosságban és a gazdaságvezetésben nem tűnnek el az „alacsony fejlettség” érzetei.

Érdekes következtetésre jutunk akkor, ha a fejlettség országokon belüli területi szóródásait elemezzük (l. 20. ábra). Egyenlő fejlettségi szintű vidékekből, rajonokból felépülő ország természetesen nincs, következésképpen ilyen nemzetközi régiót is hiába keresnénk, Nyugat-Európa, és a szocialista Kelet-Európa is fejlettebb és kevésbé fejlett környezetek tarka együttese. Az ENSZ 1968-as évre vonatkozó felmérése alapján azonban látszik, hogy Nyugat-Európában — nem számítva a mediterrán periféria or-

19. ábra. Ágazati hatékonyság-szóródások 1969 (Népgazdasági átlag = 100)

Forrás: Saját számítás.

Forrás: Rajon EEK v cifrah. UNO, New York, 1972.

20. ábra.

Elmaradott és fejlett körzetek Nyugat-Európában (1968)

21. ábra.

Elmaradott és fejlett körzetek Kelet-Európában (1968)

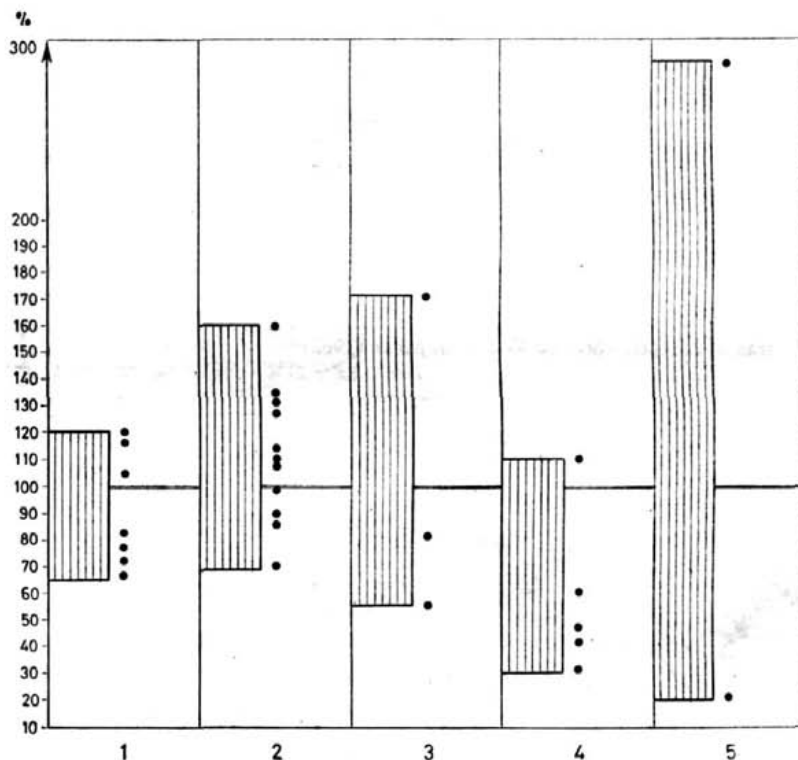
Forrás: Rajon EEK v cifrah. UNO, New York, 1972

Európa szocialista és tőkésországi lakosságának elhelyezkedése a különböző

Azok a körzetek, ahol az egy lakosra jutó nemzetijövedelem-termelés	Európai periféria				
	Törökország	Portugália	Spanyolország	Görögország	Irország
— mélyen az európai átlag alatt van	93	45	52	12	—
— az európai átlag alatt van	7	32	48	59	21
— az európai átlag körül van	—	—	—	29	51
— az európai átlag felett van	—	23	—	—	28
— magasan az európai átlag felett van	—	—	—	—	—

Saját számítás az ENSZ: „Az EGB régió számokban” c. kiadványának adatai alapján.

fejlettségi szintű körzetekben 1968-ban (%)

Szocialista országok							Európai fejlett tőkésországok												
Románia	Bulgária	Lengyelország	Magyarország	Szovjetunió	Csehszlovákia	NDK	Olaszország	Ausztria	Finnország	Norvégia	Franciaország	Dánia	NSZK	Belgium—Lux.	Hollandia	Anglia	Svájc	Svédország	
32	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
68	82	45	41	33	—	—	36	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	18	45	59	54	31	12	31	69	43	21	20	—	—	—	—	3	—	21	—
—	—	—	—	22	69	88	33	10	57	66	62	100	82	81	53	57	82	66	—
—	—	—	—	—	—	—	—	21	—	13	18	—	18	19	47	40	18	13	—

szágit — csak két olyan körzet van, amelyben a társadalmi munka termelékenysége nem éri el az európai átlagszint 7/10-ét (Dél-Olaszország a szigetekkel, valamint észak-nyugat Írország), ezzel szemben hatalmas összefüggő területeken 30%-kal meghaladja ezt. A szocialista Kelet-Európában négy olyan kiterjedt vidéket találunk (Kelet-Lengyelország, Románia déli és keleti országrészei, Dél-Bulgária, valamint a

22. ábra.

Egy lakosra jutó nemzeti jövedelem szóródásai a világgazdaság különböző régióiban (1969)

(Az adott országcsoport súlyozott átlaga = 100)

1. KGST-régió

átlaga = 100 (Országsorrend: NDK, Csehszlovákia, Szovjetunió, Magyarország, Lengyelország, Bulgária, Románia)

2. Nyugat-Európa magasan fejlett tőkésországainak

átlaga = 100 (Országsorrend: Svédország, Svájc, Dánia, Franciaország, NSZK, Norvégia, Belgium, Hollandia, Nagy-Britannia, Finnország, Ausztria, Olaszország)

3. A fejlett tőkés világ

átlaga = 100 (Sorrend: USA, Magasan fejlett nyugat-európai országok, Japán)

4. A nem szocialista Európa

átlaga = 100 (Sorrend: Magasan fejlett európai tőkésországok, Írország, Görögország, Spanyolország, Portugália)

5. Világ

átlaga = 100 (Sorrend: Fejlett tőkésországok, fejlődő országok)

Szovjetunió négy, közép-ázsiai szövetséges köztársasága), amelyekben a társadalmi termelékenység az európai átlag 70%-a alatt van. Ezzel szemben az NDK jelentős része, a Cseh-medence, valamint a Szovjetunió két balti köztársasága és a közép-orosz iparvidék lakosságának termelékenysége haladja meg az európai átlag 110%-át (l. 21. ábra).

Ha nemcsak a területet, hanem az ott élő lakosság számát is figyelembe vesszük, akkor a 10. táblázatból leolvasható képet kapjuk.

A KGST-országok többségében a lakosság igen széles skála szerint oszlik meg viszonylag magasan és viszonylag alacsonyan fejlett vidékek, körzetek között. Ezek a körzetek egymástól nemcsak a munkafeltételeket, de az általános életkörülményeket tekintve is ma még igen erősen különböznek egymástól. Hasonló jelenségekkel a tőkés társadalmi rendszerű európai országok közül csak néhányban találkozunk, nem véletlenül éppen azokban, amelyeknek fejlődési viszonyai sok rokonvonást mutatnak a KGST-országok szocializmus előtti helyzetével.

Némileg leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy Kelet-Európa gyorsan fejlődő ipari körzeteinek közei még „mezzogiornókkal” vannak kitöltve. A színvonal-kiegyenlítődési folyamat az egyes országokon belül sem fejeződött be, talán a derekán sem tart. Ez is veszélyezteti az országok belső egyensúlyát.

Mindezek tudatában felelni tudunk egy rendkívül furcsa jelenségre. Ha ugyanis a KGST-országok egy lakosra jutó nemzeti jövedelmét összehasonlítjuk, azt tapasztaljuk, hogy *a legfejlettebb és legkevésbé fejlett európai KGST-országok közötti fejlettségbeli szintdifferencia lényegesen alacsonyabb, mint a világgazdaság más térségeiben. Ez a különbség alacsonyabb, mint például az Amerikai Egyesült Államok és a nyugat-európai fejlett tőkésországok közötti, a nyugat-európai fejlett tőkésországok és a mediterrán térség közepesen fejlett országai közötti, az USA és Japán közötti, hogy a fejlett és fejlődőben levő országcsoport közötti szintdifferenciákat ne is említsük.*

Az egy főre jutó nemzeti jövedelmeket tekintve, az 1970-es évek elején a KGST a világgazdaság egyik leghomogénebb régiójának látszik. Ha csak ezeket az adatokat vesszük figyelembe, nem látszik magától értetődőnek, hogy miért áll a KGST egész gazdaságpolitikai stratégiai koncepciójának a homlokterében a népgazdaságok közötti fejlettségi szintkülönbség felszámolása. Ha azonban számításba vesszük a történel-

mileg örökölt *ágazati és területi strukturális* feszültségek következtében, valamint a feszített ütemű — világtörténelmileg is példátlanul gyors — szocialista iparosítás eredményeképpen létrejött *ágazati hatékonyság-differenciákat és területi fejlettségi szintkülönbségeket* is, úgy érthetővé válik, hogy viszonylag homogén regionális szint és a mérhető közeledési tendencia ellenére a színvonalkiegyenlítődés problémája miért marad a jövőben is a KGST-együtműködési stratégia egyik alapeleme. E belső egyensúlyi és növekedési feszültségek ugyanis nehezen leküzdhetők csak belső anyagi és intellektuális forrásokra támaszkodva. A KGST-országoknak létérdekük a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódáson keresztül *tényleges külső forrásokat* bekapcsolni a fejlesztésbe, vagyis hiteleket igénybevenni, árnyereségre törekedni. Továbbá fontos számukra olyan módozatokat keresni a specializáció folyamán, amely *mindenekelőtt beruházásokat takarít meg*, mivel a belső felhalmozási forrásokat mindenekelőtt a kumulálódott ágazati és területi aránytalanságok felszámolására kell felhasználniuk, ugyanakkor gyors növekedési ütemet, teljes foglalkoztatottságot kell biztosítaniuk, s mindemellett elő kell segíteniük a termelőapparátus modernizálódását.

Handwritten text, mostly illegible due to blurriness. Some words like "Handwritten" and "document" are faintly visible.

Handwritten text, possibly a signature or a date, located at the bottom of the page.

A munkamegosztásból szármázó előnyök átrendeződése az iparosodás folyamán

Az előző fejezetekben már szó volt arról, hogy a *fejlettebb* KGST-országoknak olyan mértékben lanyhul az érdeklődése a kevésbé fejlettekkel való gazdasági együttműködés iránt, amilyen mértékben feldolgozott iparcikkeikért, különösképpen gépeikért és berendezéseikért, ez utóbbiak feldolgozott iparcikkeit kénytelenek megvásárolni. Hozzáteszem még azt is, hogy a fejlettebb szocialista országok egész iparfejlesztési programja az elmúlt évtizedekben részben idomult a kevésbé fejlett országok és országrészek iparosítási igényeihez. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy feldolgozó iparuk világpiaci versenyképessége nem tartott lépést az ipar kiterjedésének mértékével. A régebben felfejlődött országok tehát abba a helyzetbe kerültek, hogy feldolgozott ipari termékeik elhelyezési lehetőségei a KGST területére koncentráálódtak, akár csak a későbbben felfejlődött országoké.

Ugyanakkor, e tendenciával párhuzamosan mind a régebben felfejlődött, mind az *utóbbi évtizedekben iparosított* országok elérték azt a kritikus fejlettségi szintet, amikor a gazdaságpolitikai problémák megoldása már nem annyira az alacsonyan képzett mezőgazdasági lakosság ipari termelőhelyekre való átcsoportosítása, hanem az egész nemzetgazdaság folyamatos technikai továbbfejlesztése útján oldhatók meg. A későbbben felfejlődött országok még kevésbé képesek arra, hogy termelőszköz-iparuk ezen új igényeiket kielégítse. A régebben felfejlődött országok pedig túlságosan „profilírozták” magukat az iparosodás termelőeszköz ellátására, ezért ugyancsak nem képesek kellő mértékben kielé-

gíteni sem a saját, minőségben megnövekedett termelőeszköz igényeiket, sem pedig a KGST-partnereikét.

Az ötvenes évek komplementer struktúrára épített közös érdekek a *fejlettebb gazdaságok oldaláról a klasszikus komparatív előnyökben öltöttek testet*. Azáltal, hogy az iparosításba lendülő KGST-országok fő gép- és berendezés szállítóivá váltak, termelésük szerkezetében túlsúlyra juttatták a fajlagosan legkevésbé állótőkeigényes és a magas piaci árfekvés miatt „legtermékenyebbnek” tűnő feldolgozóipari ágazatokat. A nagy és mindinkább növekvő volumenű feldolgozott termék-, főleg gép- és berendezés-export kitermelőmunkát váltott ki népgazdaságukban, s ezzel jelentős tőkeelőlegezéstől mentesültek. Mindez nagy komparatív előnyt hozott a régebben iparosodott KGST-országok számára. Ezen előny jelentős hányadát a feldolgozó ipar bővítésére fordították. Eredménye még több exportálható „iparosítási kellék” lett, amely még nagyobb nyers- és alapanyag importot követelt és tett lehetővé.

A nagyobb fejlődési hátránnyal induló gazdaságok oldaláról az érdek főleg az importált ipari termelőeszközök munkába állításán keresztül, vagyis adaptációs előnyként realizálódott. A viszonylag — népgazdasági összehasonlításban — alacsony hatékonysággal előállított nyersanyagokért és élelemért cserében kapott berendezések lehetővé tették a relatíve magas hatékonyságú feldolgozó ipar gyors kiterjesztését, aminek következtében nagyobb népgazdasági hatásfoknyereségük támadt, mint amekkora komparatív veszteség keletkezett esetleg a tényleges árucserében. Ugyanakkor az együttműködés *szocialista* jellegéből következően a kevésbé fejlett termelőerőkkel rendelkező országoknak módjuk volt az importált technikáknak körét nem beszorítani a számukra pillanatnyilag leghatékonyabb szektorok fejlesztésének körébe. A magyar technika-import nem korlátozódott — a bauxit- és a búzatermelés gépesítésére, a román pedig az olaj- és a földgáztermelésére. Az újonnan keletkező iparágak technikai szintjükben — és részben termékszerkezetükben — *lemásolták* a régebben felfejlődött országok iparát, KGST-méreteken megsokszorozták azt. Ez a fejlődés tört utat magának az *exportstruktúra* kiegyenlítési törekvéseiben is, különösen a hatvanas években.

A komparatív előny számításbevétele mindenekelőtt arra alapozódott, hogy mekkora hazai összráfordítással tudnak kitermelni egységnyi devizát exportra való termelés útján, szemben az import-helyettesítés hazai ráfordításával. Amíg az ötvenes években Bulgáriának vagy Romániának alig adódott összehasonlítási alapja a kitermelő- és feldolgozó tevékenység között, a hatvanas években már minden tagország rendelkezett azzal a feldolgozó iparral, amely reális számítási és összehasonlítási alapot nyújtott a különböző, egységnyi deviza megszerzéséhez, illetve megtakarításához szükséges export-tevékenységek és import-helyettesítések hazai ráfordításai között. A *G* mutatók már arról tanúskodtak, hogy a kitermelőtevékenységek egységnyi devizabevételének megszerzéséhez több társadalmi munkát kell kifejteni, mint a feldolgozó szektorban, s a többlet jelentős hányada a beruházásigényességből származik. A főleg nyers- és félig feldolgozott termékeket exportáló és főleg magas fokon feldolgozott készárúkat importáló országok ezért *komparatív veszteségeket* könyvelhettek el. Ezt a 12. táblázat számításai már 1960-ra nézve is mint tendenciát bizonyítják.

A számítás metodikája megegyezik a II. részben leírtakkal. Az 1-nél nagyobb számok komparatív veszteséget jeleznek, vagyis azt, hogy az illető ország az exportált termékek összességére nagyobb társadalmi munkát fordított, mint amekkorát az adott viszonylatból származó importtermékek megtermelésére fordított volna hazai megtermeléskor. Az 1-nél kisebb számok ugyanilyen értelemben felfogva komparatív megtakarítást jeleznek. A számítás igen erősen közelítő jellegű, ezért a *tendenciát* mutatja és kevésbé a *mértéket*. Hol mutatkoznak ezek szerint jelentősebb komparatív megtakarítások (előnyök)?

- A fejlettebb kis KGST-országoknak (NDK, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország) a Szovjetunióval való forgalmában — az előbbieik javára.
- A fejlettebb kis KGST-országoknak a kevésbé fejlettebbekkel (Bulgária, Románia) való forgalmában, ugyancsak az előbbieik javára.
- A szovjet—bolgár viszonylatban (a magas, bolgár eredetű mezőgazdasági import következtében).

Az adott viszonylatok ellenkező oldalain *komparatív veszteségeket* tapasztalunk.

Nagyjából *indifferens* volt a fejlett kis országok egymás közötti cseréje

11. táblázat

Az export áruszerkezetének változásai a 60-as években

I. Az 1:1 tendenciában érdekelte országok

Bulgária

Ágazat	1960						1969					
	Magyar-ország	NDK	Lengyel-ország	Románia	Szovjet-unió	Csehszlovákia	Magyar-ország	NDK	Lengyel-ország	Románia	Szovjet-unió	Csehszlovákia
A	30,5	3,0	1,6	3,2	16,4	24,0	47,4	34,8	49,3	45,4	29,3	31,6
B	20,7	4,4	18,5	17,1	8,9	12,2	9,3	1,0	5,2	16,8	3,8	6,7
C	11,8	—	0,1	5,5	2,0	0,8	9,7	3,7	0,6	5,0	1,3	1,9
D	0,5	0,4	—	1,4	0,4	1,2	2,1	1,0	0,1	0,7	1,1	1,3
E	9,1	38,3	43,4	14,3	17,1	23,8	9,0	5,5	2,9	2,7	9,3	14,3
F	23,2	48,7	32,6	49,3	27,3	36,4	12,8	49,1	30,7	22,2	32,9	36,3
G	4,2	5,2	3,8	9,2	27,6	1,6	9,7	4,6	11,2	7,2	22,3	7,9

Románia

Ágazat	1960						1969					
	Bulgária	Magyar-ország	NDK	Lengyel-ország	Szovjet-unió	Csehszlovákia	Bulgária	Magyar-ország	NDK	Lengyel-ország	Szovjet-unió	Csehszlovákia
A	9,0	20,2	44,6	20,7	8,7	20,4	63,9	31,6	37,2	40,0	20,7	22,6
B	41,7	29,2	10,3	46,8	52,0	23,6	17,6	11,6	9,3	43,8	20,0	25,9
C	0,7	6,0	—	2,1	1,9	4,1	1,2	12,9	6,8	1,2	6,0	5,9
D	0,7	2,0	0,9	5,7	3,7	2,9	3,3	13,1	3,2	2,0	1,2	10,4
E	0,6	21,6	16,8	11,1	19,2	19,3	1,2	11,1	7,8	1,1	11,3	8,1
F	37,2	15,8	22,6	11,5	4,9	27,1	5,4	6,7	27,3	6,4	8,0	19,4
G	10,1	5,2	4,8	2,0	9,6	2,6	7,4	13,0	8,4	5,5	32,8	7,7

Lengyelország

Ágazat	1960					1969						
	Bulgária	Magyarország	NDK	Románia	Szovjetunió	Csehszlovákia	Bulgária	Magyarország	NDK	Románia	Szovjetunió	Csehszlovákia
A	54,8	35,4	25,9	32,5	40,2	38,6	64,8	42,8	52,5	47,8	52,5	56,7
B	31,5	44,3	63,9	42,6	33,6	50,3	13,6	35,0	27,3	38,5	16,5	22,1
C	3,3	7,4	0,6	4,8	1,7	2,3	3,7	3,6	2,5	0,9	4,1	1,4
D	0,4	1,0	—	0,5	0,4	1,1	0,9	0,8	0,7	0,2	—	2,7
E	1,2	5,0	2,2	7,2	1,3	1,5	2,4	2,8	5,1	1,5	0,8	1,9
F	—	0,7	5,9	5,7	5,3	3,4	2,0	5,1	4,2	2,0	1,6	2,8
G	6,8	6,2	1,5	6,7	17,5	2,8	13,4	9,9	7,1	9,1	24,5	12,4

Szovjetunió

Ágazat	1960					1969						
	Bulgária	Magyarország	NDK	Lengyelország	Románia	Csehszlovákia	Bulgária	Magyarország	NDK	Lengyelország	Románia	Csehszlovákia
A	33,0	22,7	3,5	11,2	22,0	9,6	36,5	18,3	18,1	19,0	31,1	14,8
B	24,3	33,7	48,2	38,6	51,2	34,8	36,6	39,9	40,3	40,4	40,0	47,1
C	6,0	3,5	3,0	1,9	5,3	3,3	4,7	8,1	3,9	2,5	4,0	5,0
D	0,6	—	—	0,1	0,5	0,1	0,6	2,0	0,5	0,9	0,5	0,7
E	13,4	26,3	28,1	25,7	13,3	31,3	11,3	21,5	17,9	15,6	5,4	17,4
F	2,0	2,2	7,9	4,1	0,5	6,1	2,9	2,5	6,1	2,8	1,0	4,3
G	7,4	2,6	0,9	6,7	3,7	2,1	4,4	2,8	0,8	2,6	2,0	1,5

11. táblázat (folytatás)

Az export áruszerkezetének változásai a 60-as években

II. Az 1:1-tendencia által kedvezőtlenül érintett országok

NDK

Ágazat	1960							1969																																																																																		
	Bulgária		Magyarország		Lengyelország		Románia		Szovjet-unió		Csehszlovákia		Bulgária		Magyarország		Lengyelország		Románia		Szovjet-unió		Csehszlovákia																																																																			
A	67,3	51,5	45,2	69,8	59,1	49,5	64,2	64,9	49,9	64,1	59,5	60,7	B	1,4	8,6	11,9	6,0	20,1	10,0	3,1	7,1	10,7	12,3	11,6	5,9	C	12,1	15,9	23,5	9,7	6,8	22,0	16,4	10,9	14,7	11,5	5,3	13,9	D	1,4	2,9	0,7	0,5	0,3	2,0	0,6	2,0	0,5	0,5	0,4	0,9	E	3,3	6,0	3,5	3,2	1,0	2,6	2,8	2,0	6,7	1,6	1,1	1,6	F	1,6	0,9	2,7	0,2	0,2	0,5	1,3	0,6	0,2	1,8	—	1,2	G	12,9	14,2	12,5	10,6	12,5	13,4	11,6	12,5	17,3	8,2	22,1	15,8

Ágazat	1960							1969																																																																											
	Bulgária		Magyarország		NDK		Lengyelország		Románia		Szovjet-unió		Bulgária		Magyarország		NDK		Lengyelország		Románia		Szovjet-unió																																																												
A	52,6	38,8	37,9	56,6	46,6	49,2	70,2	46,1	59,2	67,3	61,3	B	24,9	37,7	25,9	26,5	38,0	18,0	11,5	24,5	19,1	17,4	12,1	C	2,9	3,3	4,6	1,7	1,4	1,3	4,7	5,1	3,6	4,0	4,3	D	2,0	2,7	1,1	2,0	2,6	0,3	1,8	5,0	1,8	2,1	0,4	E	0,1	5,4	4,0	2,4	3,7	0,9	2,3	6,2	2,6	3,2	1,4	F	0,2	0,4	3,6	0,3	0,2	3,4	0,7	2,6	1,0	0,5	0,9	G	8,3	10,7	22,7	10,5	7,5	26,9	8,8	10,5	12,7	5,5	19,6

Csehszlovákia

1960

1969

Ágazat	1960						1969					
	Bulgária	NDK	Lengyel-ország	Románia	Szovjet-unió	Cseh-szlovákia	Bulgária	NDK	Lengyel-ország	Románia	Szovjet-unió	Cseh-szlovákia
A	52,4	32,6	35,1	32,1	58,2	37,0	57,3	45,9	39,6	38,0	45,2	34,1
B	26,9	10,6	29,0	38,5	6,4	20,7	14,7	6,6	26,7	21,1	8,1	9,0
C	3,3	0,2	1,2	2,5	3,3	1,3	3,6	0,9	1,3	6,5	2,4	2,1
D	1,3	0,4	1,3	3,6	—	1,0	0,7	1,1	0,6	2,4	0,3	5,9
E	3,0	8,0	7,2	6,8	3,1	7,8	5,8	3,8	4,1	1,5	2,2	7,7
F	0,3	31,9	5,8	1,7	5,8	27,9	0,7	26,0	10,8	1,5	14,4	20,0
G	12,8	16,3	20,4	15,0	23,2	4,3	17,2	15,7	17,9	29,0	27,4	21,2

Jelölések:

A = Gépipari cikkek

B = Ásványi eredetű anyagok és energiahordozók

C = Vegyipari termékek

D = Építőanyagok

E = Mezőgazdasági eredetű ipari alapanyagok

F = Élelmi cikkek és alapanyagok

G = Ipari eredetű fogyasztási cikkek

olyan értelemben, hogy sem nagyobb komparatív nyereség, sem nagyobb hátrány egyik fél részére sem származott. *Olyan kapcsolatokat a számítások nem mutatnak ki, ahol a cserélő feleknek kölcsönösen komparatív nyereségük lett volna a forgalomból.*

A meglevő számítási — vagy inkább becslési — eredménynek igen egyszerű a magyarázata. Amint előzőekben említettem (s a 8. táblából ki is olvasható) a gépipari termékek valamennyi KGST-országban a leghatékonyabbak, a mezőgazdasági végtermékek pedig a legkevésbé hatékonyak. Az alapanyag-termelőágak a Szovjetunióban viszonylag hatékonyak mutatkoznak, (de nem a gépiparhoz képest), a többi országban azonban már kevésbé. A komparatív előny és hátrány számítások tehát tükrözik a 60-as években erőteljesen érvényesülő árproblémát,

12. táblázat

Komparatív előnyök, illetve hátrányok 1960-ban

Országok	Szovjet- unió	NDK	Cseh- szlovákia	Lengyel- ország	Magyar- ország	Bulgária	Románia
Szovjetunióval	—	0,68	0,64	0,75	0,80	1,15	1,20
NDK-val	1,71	—	1,05	0,92	1,15	1,63	1,78
Csehszlovákiával ..	1,90	0,92	—	1,06	1,09	1,38	1,94
Lengyelországgal .	1,39	1,01	0,91	—	0,99	1,38	1,19
Magyarországgal	1,42	0,77	0,77	0,88	—	1,07	1,33
Bulgáriával	0,71	0,55	0,65	0,50	0,83	—	0,70
Romániával	1,29	0,72	0,64	0,94	0,87	1,22	—

13. táblázat

Az export növekedése a nemzeti jövedelem növekedéséhez képest
(a nemzeti jövedelem növekedése 1960—70 között=1)

Ország	Szovjet- unió	NDK	Cseh- szlovákia	Lengyel- ország	Magyar- ország	Bulgária	Románia
Szovjetunióba	—	1,29	1,22	1,71	1,71	1,51	0,84
NDK-ba	0,93	—	1,49	1,31	1,41	1,24	0,94
Csehszlovákiába ..	0,96	1,06	—	1,34	1,11	0,75	1,03
Lengyelországba ..	1,50	1,55	1,56	—	1,76	1,65	1,49
Magyarországra ..	1,48	1,70	1,21	1,74	—	1,54	0,74
Bulgáriába	1,53	1,74	1,03	1,71	1,88	—	1,68
Romániába	0,95	1,48	1,47	1,96	0,96	2,02	—

a feldolgozott cikkek, mindenekelőtt gépek aránytalanul magas ár-színvonalát a kevésbé feldolgozott termékekkel szemben. Minden olyan ország komparatív előnyt élvezett, amelynek az exportjában a feldolgozott cikkek, elsősorban a gépek domináltak, importjában pedig a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek, és fordítva, minden olyan ország komparatív hátrányt mutatott ki, amely nyersanyagokért, mezőgazdasági eredetű termékekért főleg feldolgozott termékeket, mindenekelőtt gépeket vásárolt.

Miközben ez a komparatív előny-hátrányhelyzet érvényesült, a KGST-n belüli forgalom erőteljesen növekedett: tíz év alatt 2,3-szorosára — miközben a KGST-országok nemzeti jövedelme mintegy két-

14. táblázat

A komparatív előnyök, illetve hátrányok, és az exportrugalmasság összefüggése

Országok	Szovjet- unió	NDK	Cseh- szlová- kia	Lengyel- ország	Magyar- ország	Bulgária	Romá- nia	Egyezés az összes %-ában
Szovjetunióba	+	+	+	+	+	+	100
NDK-ba	+	.	—	—	—	∠	+	33
Csehszlovákiába	+	+	.	—	+	+	+	84
Lengyelországba	—	—	+	.	—	—	—	17
Magyarországra	—	+	+	+	.	—	+	66
Bulgáriába	+	+	—	+	+	.	+	84
Romániába	+	+	+	—	—	—	.	50
Egyezés az összes %-ában	66	84	66	50	50	33	84	

Jelmagyarázat:

- + = egyenes arány, vagyis komparatív előny — nagy rugalmasság, illetve komparatív veszteség — 1 körüli, vagy 1-nél kisebb exportrugalmasság;
— = fordított arány, vagyis az exportrugalmasság mértékét a komparatív előnyök és hátrányok nem indokolják.

szerezésre — nőtt. Persze a kétoldalú viszonylatban már erős a szóródás, amint a 13. táblázat is mutatja, különösen az export-elaszticitás tekintetében.

Vessük össze az exportrugalmasságokat a kétoldalú komparatív előnyök táblázatával (12. sz. tábla), találkoznak-e a tényleges forgalomnövekedések a realizált komparatív előnyökkel, illetve hátrányokkal, mint forgalomnövelési, illetve -visszafogási indítékokkal?

Az összes (42) esetből 15 az, amely fordított arányt mutat, vagyis 36%. A végeredmény elég gyengén karakterisztikus. Az egyedi jellegű magyarázatok sokkal többre világítanak rá, mint az általános tendencia. Annyi mindenesetre megfigyelhető, hogy

- a Szovjetunióba irányuló export (sorirányú) rugalmassága egybeesik azzal a komparatív megtakarítással, amely általában jellemzi a szovjet viszonylattal folytatott kereskedelmet. Igaz, az importált anyagok nagy része csak közvetlenül kompetitív. Hazai viszonyok között általában megtermelhetetlen, javarészt mezőgazdasági munka Nyugatra való exportja révén lehetne csak helyettesíteni. A szovjet viszonylatok dinamizmusát tehát a *feldolgozott termékekért* beszerezhető nyersanyagimport indokolja;
- az NDK-ba és Lengyelországba irányuló exportok dinamizmusát

15. táblázat

Komparatív előnyök, illetve hátrányok 1969-ben

Országok	Szovjet-unióé	NDK-é	Csehszlovákiaié	Lengyelorszáé	Magyarorszáé	Bulgáriáé	Romániáé
Szovjetunióval ...	—	0,70	0,67	0,72	0,88	0,82	1,17
NDK-val	1,95	—	1,08	1,05	1,24	1,36	1,78
Csehszlovákiával ..	1,95	0,98	—	1,06	1,10	1,32	1,52
Lengyelországgal .	1,42	1,17	0,94	—	1,03	1,09	1,11
Magyarországgal .	1,48	0,74	0,88	0,94	—	1,04	1,46
Bulgáriával	0,72	0,61	0,67	0,67	0,92	—	0,72
Romániával	0,75	0,79	1,04	1,00	0,96	1,11	—

a komparatív előnszerzés az esetek többségében nem indokolja. Itt más tényezőről lehet szó. Az NDK esetében a viszonylag magas színvonalú gépipar termékeinek importja még mindig jelentős adaptációs előnyt biztosít az importáló számára. A lengyel viszonylat pedig elég nagy és dinamikus felvevőpiaca a gépipari és egyéb feldolgozott termékeknek ahhoz, hogy érdemes legyen ragaszkodni hozzá, még akkor is, ha az ellenszolgáltatásban csökken a nyersanyagjellegű szállítások aránya a késztermékek javára;

- a későbbben iparosodni kezdett országok (Bulgária, Románia) exportdinamizmusa (oszlopirány!) nem mutat egységes képet. Bulgária a pillanatnyi komparatív impulzusok figyelembevételével nélkül fejlesztette exportját számos, nála fejlettebb viszonylatban, minden bizonnyal a dinamikus fejlődése, struktúra-diverzifikációja és a szereshető adaptációs előnyök érdekében. A román gazdaság általában a komparatív impulzusoknak megfelelően alakította forgalmát a KGST-országokkal, figyelmét elsősorban a KGST-n kívüli viszonylatokban szereshető adaptációs előny elnyerésére összpontosítva.

A forgalom mennyiségi növekedése, s a közben bekövetkezett szerkezeti változások 1969-re némileg módosították a komparatív előnyöket, illetve hátrányokat (lásd a 15. táblázatot).

Minőségi változás 1969-re 1960-hoz képest csak igen kevés viszonylatban következett be:

— A Szovjetunió Romániával való forgalma — a Szovjetunió számára —, valamint Bulgáriának a Szovjetunióval való forgalma — Bulgária számára — komparatív hátrányból előnybe csapott át.

Az előbbi mindenekelőtt annak köszönhető, hogy a Romániába irányuló szovjet gépszállítások részaránya az export 22%-ról 31%-ra növekedett, a gépipari termelési hatékonyság mintegy másfélszeres növekedése mellett, az alapanyagszállítások aránya viszont 51%-ról 40%-ra csökkent (1969-ben a Romániába irányuló szovjet alapanyagszállítások hatékonysága mintegy 1/3-ával volt alacsonyabb a gépekénél). Ezzel szemben a Romániából származó importban nőtt az élelmiszerek és vegyicikkek aránya, amelyek átlagosnál kevésbé hatékony szovjet termelést helyettesítettek, s ez ellensúlyozta a gép- és fogyasztási-cikk-import arányának növekedését.

Az utóbbi egyértelműen annak köszönhető, hogy Bulgária 16%-ról 29%-ra tudta növelni a gépek arányát szovjet viszonylatú exportjában (miközben gépipari termelésének hatékonysága csaknem kétszeresére nőtt!), ugyanakkor szovjet viszonylatú importjában a nyersanyagok aránya 24%-ról 37%-ra növekedett, s ez a gépiparénál mintegy 3-szor kevésbé hatékony hazai munkát helyettesített.

Az ellenkező oldalon is javulás tapasztalható. A Szovjetunió számára a Romániával való kereskedelem 1960-ban érezhetően komparatív hátránnyal járt, ez 1969-re elenyészett. Bulgáriával folytatott kereskedelme 1960-ban is komparatív előnnyel zárult, e tekintetben 1969-ben sem volt változás.

— Az ellenkező folyamat — tehát komparatív előnyből hátrányba átcsapás — ment végbe kétoldalú viszonylatban: *Csehszlovákia Romániával, és Lengyelország NDK-val* folytatott kereskedelmében (mindig az elsőnek említett ország rovására).

A *Csehszlovákia—Románia* viszonylatban a romlás oka egyértelműen a gépipari 1:1 tendencia kibontakozása. A gépek aránya a román gépexportban 10%-ról csaknem 23%-ra, az alapanyagoké 35%-ról 26%-ra, a mezőgazdasági termékeké 31%-ról 8%-ra zuhant. Ennek következtében a román szállítások, amelyek 1960-ban nem hatékony csehszlovák hazai munkát helyettesítettek, 1969-ben már jórészt olyan ágazatok termékeiből állottak, amelyeknek hazai működtetése igen hatékony volt. Ugyanakkor Csehszlovákia nem tudott az exportstruktúra javí-

tásával hasonló kompenzációhoz jutni, márcsak azért sem, mert gépiparának hatékonysága is viszonylag igen lassan növekedett.

A *Lengyelország—NDK* viszonylatban a hátrányba való átcsapás mértéke közel sem akkora, mint az előbbi (csehszlovák—román) esetben. (1960-ban csekély előnyből 1969-re árnyalatnyi hátrányba csapott át.) A változások oka mindenekelőtt abban keresendő, hogy az NDK Lengyelországba irányuló gépszállításainak növekménye igen nagy hatékonyságú lengyel munkát helyettesít, míg a lengyel exportstruktúrában — a gépipar részarányának növekedése mellett, jelentős része volt a könnyűiparnak is, amelynek hatékonysági mutatója 1/3-dal alacsonyabb a gépiparénál. (Ugyancsak átcsapást mutatnak a számításkok a magyar—lengyel forgalomban is, ezek mértéke azonban oly kicsi, hogy a számítási pontossági határokon belülnek értékelhetjük.)

— *Lényegében változatlan a komparatív előnyök* mértéke (mindig elsőnek említett ország szempontjából)

— szovjet—bolgár

— NDK—szovjet és—magyar

— csehszlovák—lengyel és—bolgár

— lengyel—szovjet és

— román—bolgár viszonylatban.

Ugyancsak nem változott érzékelhető mértékben a *komparatív hátránya*:

— Szovjetunióval Csehszlovákiával, Lengyelországgal, Magyarországgal

— Csehszlovákiával az NDK-val

— Lengyelországnak Csehszlovákiával és Romániával

— Magyarországnak Csehszlovákiával

— Bulgáriának Csehszlovákiával és Magyarországgal

— Romániának az NDK-val folytatott kereskedelemben.

— Érzékelhetően nőtt a komparatív előnye Lengyelországnak a Szovjetunióval folytatott kereskedelemben.

Csökken a komparatív előnye

— NDK-nak a Csehszlovákiával, Bulgáriával és Romániával

— Csehszlovákiával a Szovjetunióval, Magyarországgal

— Lengyelországnak Magyarországgal és Bulgáriával

— Magyarországnak a Szovjetunióval, Bulgáriával és Romániával folytatott kereskedelemben.

- *Enyhült a komparatív hátránya*
- Bulgáriának az NDK-val, Lengyelországgal és Romániával
- Romániának Csehszlovákiával és Lengyelországgal folytatott kereskedelmében, és végül
- *Erősödött a komparatív hátrányos helyzete*
- Szovjetunióval az NDK-val
- az NDK-nak Lengyelországgal
- Magyarországnak az NDK-val és
- Romániának Magyarországgal folytatott kereskedelmében.

Összegezve, a KGST európai országai közötti 42 lehetséges kétoldalú kapcsolatból 1969-ben 17 esetben beszélhetünk elvitathatatlan komparatív előnyről

- Szovjetunió Bulgáriával és Romániával
- NDK Szovjetunióval, Magyarországgal, Bulgáriával és Romániával
- Csehszlovákia Szovjetunióval, Lengyelországgal, Magyarországgal és Bulgáriával
- Lengyelország Szovjetunióval, Magyarországgal, Bulgáriával
- Magyarország Szovjetunióval és Bulgáriával
- Bulgária Szovjetunióval
- Románia Bulgáriával,

ezek közül azonban csak *egy (a bolgár—szovjet) kölcsönös*.

Továbbá, 7 esetben számíthatjuk a kapcsolatot a komparatív előnyök szempontjából *közömbösnek* (0,95—1,05 közötti értékek esetében), ezek:

- NDK Csehszlovákiával,
- Csehszlovákia Romániával,
- Lengyelország NDK-val és Romániával,
- Magyarország Lengyelországgal és Romániával,
- Bulgária Magyarországgal,

ezek közül sem kölcsönös egyik sem.

- Végül 18 esetben *komparatív hátrányokról* beszélhetünk, és pedig
- a Szovjetunió NDK-val, Csehszlovákiával, Lengyelországgal és Magyarországgal,
- az NDK Lengyelországgal,
- Csehszlovákia NDK-val,
- Lengyelország Csehszlovákiával,

Magyarország NDK-val és Csehszlovákiával,
Bulgária NDK-val, Csehszlovákiával, Lengyelországgal és Romániával,

Románia (Bulgária kivételével) az összes KGST-országokkal folytatott kereskedelmében.

Végeredményben 1969-ben a kétoldalú kapcsolatok 40%-a előnyös, 43%-a hátrányos és 17%-a közömbös volt a komparatív előnyök, illetve hátrányok szempontjából. Csaknem mindenkinek előnyös volt továbbra is a Szovjetunióval kereskedni (hatékony gép- és fogyasztási iparcikk-szállításuk, nem hatékony alapanyagtermelő és mezőgazdasági munka kiváltása import révén). Ugyanezen cserestruktúra tükörképeként a szovjet gazdaság számára csaknem mindegyik KGST-cserepartner komparatív veszteséget okoz. Hasonló a helyzet a fejlett és kevésbé fejlett országok forgalmában. A közömbös esetek vagy a nagyjából egyenlő fejlettségű országok közötti cserék (NDK—Csehszlovákia, Lengyelország—Magyarország), vagy a Romániával folytatott cserékre jellemzők.

Hozzátehetjük, hogy a bolgár és román népgazdaság fokozatosan csökkenti a KGST-országokkal folytatott cserékből eredő komparatív hátrányait, míg a Szovjetunió hátrányai nagyjából változatlanok maradnak. Az előbbi esetben az exportstruktúra megváltozik a gépek javára, ez a fő tényező (amely főképpen az élelmiszerek és egyéb mezőgazdasági eredetű termékek strukturális fontosságának rovására következett be), az utóbbi esetben a változatlanul magas anyag- és mezőgazdasági cikkarány a meghatározó.

Magyarország kereskedelmében a szovjet és — kisebb mértékben — a bolgár viszonylat mondható előnyösnek, a lengyel és román viszonylat közömbösnek, az NDK és csehszlovák viszonylat pedig hátrányosnak a komparatív előnyök és hátrányok szempontjából. Az előnyök a 60-as években csökkentek, a hátrányok pedig az NDK-val szemben növekedtek.

A szovjet viszonylatú forgalmunk komparatív előnye mindenekelőtt abból származik, hogy hatékony gépipari munkák váltódnak át Magyarországon nem hatékony ásványi és mezőgazdasági eredetű alapanyagtermelő munkára. Az előny mérséklődése pedig abból származik, hogy a gépipari export szerepét jelentős mértékben átveszi a kevésbé hatékony

könnyűipar, és az 1969-ben még relatíve nem hatékony élelmiszer-gazdaság. A csehszlovák és NDK viszonylatú forgalmunk komparatív hátránya ugyanakkor abból származik, hogy nettó gépimportőr és nettó élelmiszerexportőrök vagyunk, vagyis olyan terméket vásárolunk, amit az átlagnál jóval hatékonyabb hazai munkával termelhetnénk, s helyette olyan termékeket exportálunk, amelynek termelése mélyen a hazai átlag hatékonyság alatt van.

A *struktúrák* közeledése tehát a komparatív előnszerzési lehetőségek szűkülését idézi elő. A *fejlettségi szívonalak* közeledése az adaptációs előnszerzés szűkülését okozza akkor, ha a régebben felfejlődött országok nem koncentrálnak fejlesztési eszközeiket kiválasztott területek magas színvonalú fejlesztésére, s emellett a későbbben felfejlődtek is megelégszenek az importált technikai kultúrák meghonosításával és megsokszorozásával, nem igyekeznek kifejleszteni a kiválasztott (s a közösség egészével egyeztetett) területeken a hazai innovációs bázisokat. A teljes technológiák uralkodása — a belső munkamegosztás fejletlen volta —, tehát a specializált alkatrész- és komponens termelővállalat-hálózat kiépíthetlensége kedvezőtlen terepet hoz létre az ipari kooperációk számára (a belső irányítási rendszerektől függetlenül is), s ez akadályozza az országokat abban, hogy kihasználják az ebből fakadó együttműködési lehetőségeket hatékonyságuk növelése céljából. Mindez — időben is egybeesve az embargo összeomlásával és a nyugati diszkrimináció fokozatos enyhülésével — fokozottan ráirányította a figyelmet a keletnyugati kereskedelemre, ahol pótlólagos hitel erőforrások bevonása kínálkozott, valamint munkamegosztási nyereség, a fejlett technika behozatala révén mindenekelőtt adaptációs előnyök szerzésével. (A fejlett tőkés viszonylatban csaknem minden KGST-ország jelentős komparatív veszteséggel kereskedik. Ennek mértéke — a 15. táblával azonos módon számítva — 1969-ben a következő: Szovjetunió 1,09; NDK 0,94; Csehszlovákia 1,20; Lengyelország 1,09; Magyarország 1,19; Bulgária 1,25; Románia 1,38.)

A komparatív előnyök csökkenésének tendenciáját a KGST-munkamegosztásban a hatvanas években nem kísérte sem az adaptációs, sem a kooperációs előnyök ugrásszerű megnövekedése. Ahhoz, hogy ez a helyzet kialakult, több tényező járult hozzá. Az egyik ilyen tényező kétségtelenül a technikailag és gazdaságilag legfejlettebb országoktól, piacoktól

való több évtizedes elzártság, valamint azok a gazdaságirányítási rendszerek, amelyek az iparosítási-mennyiség-növelési követelményeket abszolút mértékben előtérbe helyezték a piaci igényekhez való alkalmazkodás, valamint a termelés hatékonyságnövekedése igényei elé. Ez azonban csak felületi magyarázat. A másik fontosabb ok az, hogy a KGST, noha egymástól függetlenül működő szuverén népgazdaságokból épül fel, az elmúlt évtizedekben bizonyos szempontból csaknem úgy viselkedett, mint egy olyan integrált egység, amelynek fejlettebb és fejletlenebb körzetei vannak — mégpedig a fejletlenebb körzetek vannak túlsúlyban —, s amely gazdaságpolitikájának fő célja mindenekelőtt az elmaradott körzetek felfejlesztése. Meghatározott kivételektől eltekintve — ezek a kivételek különösképpen azokon a területeken mutatkoztak, ahol a világpolitikai követelmények elengedhetetlenné tették a gazdaságtechnikai fejlődés élenjárását —, a KGST-nek tehát nem sikerült az eddigiekben maradéktalanul megvalósítania azt a gazdaságfejlődési modellt, amely egyaránt elősegíti a fejlett és kevésbé fejlett körzetek, illetve országok közelítését, s egyben a „csúcok” fejlődésének zavartalan előrehaladását.

Igen nehéz lenne egyértelműen megítélni, hogy mindez mennyiben írható a KGST keretében koordinált együttműködési politika rovására, illetve mennyiben következett be olyan objektív tényezők hatására, amelyek elkerülhetetlenné tették a megoldást. A kényszerítő körülményeknek mindenesetre igen erős befolyásuk volt. A világgazdaságtól, valamint a műszaki információs csatornáktól való elzártsága, valamint az iparosodott körzetek viszonylag kis részaránya a régió egész tömegéhez képest — különösen a struktúraalakulást döntően befolyásoló kezdeti évtizedben — mindmennyi, a gazdaságpolitikát befolyásoló tényező, amelynek hatásait az együttműködés nem tudta kikerülni.

Ez azonban a mi számunkra már napjaink objektív adottsága. A KGST-tagországok színvonalbeli és strukturális közelítése — eredeti gazdaságstratégia céljainak megfelelően — jelentősen előrehaladt. Az integrációnak ezt a folyamatot továbbra is elő kell segítenie, ehhez azonban számításba kell vennünk azokat a konzekvenciákat, amelyek a színvonalközelítés tényéből és sajátos módjából fakadnak.

A szocialista integráció működésének alapvonásai

Az objektív történelmi-gazdasági adottságok, a reális gazdaságpolitikai célrendszer és a kapcsolatok mechanizmusai élő kölcsönhatásban vannak egymással, de aktív gazdasági cselekvésünk oroszlánrésze mégis az irányításban, azaz a gazdasági viszonyok működésének szabályozásában merül ki. A helyes működési modell megtalálása ezért az integrációnak is a próbaköve. A működési modellnek részleteiben is és egészében is meg kell felelnie az objektív adottságoknak, a jövő felé mutató feszítőereje sem lehet nagyobb, mint amekkora előremozgási lehetőség az objektíve adott helyzetből kihozható. Ha ezt nem vesszük figyelembe, teljesen mindegy, *hogyan* vagyunk voluntaristák, a célrendszert *közvetlenül* feszítjük-e meg irreális mértékben, vagy pedig *közvetve*, a túlstimuláláson, félrestimuláláson keresztül kuszáljuk-e össze a gazdasági folyamatokat.

Az integrációs folyamatok megítélésakor tehát abból kell kiindulni, hogy a mechanizmusok az objektív gazdasági viszonyok mozgásformái, a gazdaságirányítási rendszer pedig e mechanizmusok tudatosan alakított rendszere. Mindkét integrációnál ketté kell választanunk — ha csak gondolatban is — a nemzetközi együttműködésben *elemi erővel* ható mechanizmusokat a *tudatosan irányítottaktól*. Már csak azért is, mivel a két integráció közötti alapvető különbséget az elemi erővel ható mechanizmusokban kell keresnünk.

Mindabból, amit eddig kifejtettem, az következik, hogy a gazdaság elemi erői a nyugat-európai régiót a jelen körülmények között önmagukban is képesek volnának valamiféle integráció irányába húzni —

ha lassabban és ellentmondásosabban is, mint a tudatos cselekvés. Nyugat-Európának a világgazdaság egészében elfoglalt pozíciója spontán kohéziós erőket is létrehoz, persze főleg csak a kollektív protekcionizmus árnyékában. Az amerikai központú multinacionális vállalatok tevékenysége az EGK-n belül, a tőkés monetáris-rendszer válságának hatása a tagállamok pénzügyi politikáinak differenciálódására, sőt, a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok „regionalizálásával” kapcsolatos ellenállás mind azt látszik bizonyítani, hogy a világgazdasági mechanizmusoknak dezintegráló hatásuk van Nyugat-Európa nemzetgazdaságaira. Mindennek ellenére a nyugat-európai integráció a régió belül építhet a piaci automatizmusok szelekciós és *egyben* integráló hatására. Ezért az integrálódásba való lendülés alapfeltétele Nyugat-Európában a nemzetközi konkurrencia természetes mechanizmusai — a korlátok nélküli áru- és termelési tényező-forgalom, a multilateralizmus és a nemzetközi valuta-konvertibilitás — 1929-es *világválság előtti állapotának restaurálása volt*. Ezt a munkát eddig lényegében néhány, már tudatos integrációs jellegű lépés egészítette ki, a *vámközösség* létrehozása, azaz a nemzeti különprotekcionizmusok megszüntetése, s helyébe egy kollektív protekcionizmus léptetése az *áruforgalomban*. Hasonló lépés történt a munkaerő-migráció előtti akadályok közösségen belüli megszüntetése érdekében. Ahogyan a többi, eladásra szánt áru nagyobb akadályok nélkül mozog a közösségen belül, ez vonatkozik a munkaerő-árura is. A régió belüli gazdasági „nyitással” megteremtődtek a „természetes szelekció” alapfeltételei. A konkurrencia feltételeinek teljes egységesítése persze még korántsem fejeződött be. Ehhez a teljes gazdaságpolitikát összhangba kellene hozni, beleértve a valutapolitikát, adórendszert, nem külkereskedelmi jellegű állami támogatások rendszerét, valamint a gazdasági természetű jogalkotás rendszerét is. Bennünket e könyvben nem is annyira az foglalkoztat, mit sikerült eddig elérnie az EGK-nak, mint nem, hanem a változások, a fejlődés *természete*. A nyugat-európai integrációt elősegítő tudatos cselekvés szemmel láthatóan a termelőket és struktúrákat a régió belül szelektáló spontán mechanizmusok előtt tisztogatja az utat, s igyekszik a régió határain érezhető, de nem teljesen áthághatatlan védőfalakat húzni. Azaz nyugat-európai méretekben igyekszik megismételni azt a folyamatot, amely a kapitalizmus fejlődésének hajnalán-derekán nemzeti méretekben végbement.

Az integráció működési modellje tehát azon az alaptételen nyugszik, hogy az akadályoktól mentes konkurrencia az adott makrogazdasági kereteken belül a technikai és szerkezeti optimum irányában mozgatja a gazdálkodók cselekvéseit, a termelési tényezők áramlását és növekedését csakúgy, mint a termékekét. Ennek következtében a közösség bármely gazdálkodó egységét bátran ki kell tenni a *közösségen belüli* összes versenyhatásoknak, lehetővé kell tenni, hogy a közösségen belül szabadon mozgó tőkék, önérdelkeiket követve, e piaci impulzusok hatására végrehajthassák a termelési struktúrák újrendezését. Védni a közösségi gazdaságot csak kívülről jövő hatások ellen kell. Ez a védelem azonban — néhány kivételtől eltekintve — a konkurrenciahatások tompításában, s nem kiküszöbölésében merül ki. Az EGK működésének eddigi tapasztalatai lényegében igazolták az adott feltételek között választott működési modell működőképességét. Ugyanakkor azt is megmutatták, hogy a termelés szerkezetének regionális optimum irányában való átrendeződését csak akkor elégséges egyedül a „természetes kiválasztódás” hatásaira bízni, ha az integrációt a *külső* gazdasági vagy politikai körülmények nem sürgetik. A piaci automatizmusok hatása viszonylag lassú, különösen akkor, ha tőlük reméljük a makrostruktúrák átrendezését. Ezen túlmenően az optimális szerkezet elérését igen hosszú és költséges közelítéssel keresztül befolyásolják. Emellett a piaci automatizmusokat igen nehéz a régió optimum feltételeinek egyértelműen alárendelni, különösen akkor, ha a régió vagy a régió egyes országai a világpiac egyéb szektoraira való dinamikus hatásra aspirál. A külvilág impulzusai ilyen körülmények között óhatatlanul beleszólnak az automatizmusok régió belüli hatásába. Ez addig nem baj, amíg csak a régiónak a külvilághoz való alkalmazkodását segítik elő. Akkor hatnak zavarólag, ha a külvilági impulzusok célirányosak, s a régió gazdasági erejét sokszorosán meghaladó egységtől származnak. Ez esetben a régió önmozgó egységből könnyen irányított egységgé válhat, s önnön optimumának keresése helyett egy másik egység optimális fejlődéséhez fog többé-kevésbé alkalmazkodni. Lényegében ez ahhoz hasonló veszély, mint amely Kelet-Európa szocializmus előtti fejlődését jellemezte, amit *periferializálódás-ként* tárgyaltunk.

Nyugat-Európa a XX. század második felében időhiányban szenved. Ügyelnie kell, hogy ne maradjon le termelőerőinek fejlettségi szintjé-

ben és működési határfokában a vele versenyben álló amerikai óriás-gazdaságtól. Minden jel arra mutat, hogy az integrációból eddig megvalósított fokozat — a „Közös Piac” — sem hatásességében, sem termelőképességében nem elég az észak-amerikai termelőerők mögötti lemaradás jelentékeny csökkentésére, különösen a technikai haladást meghatározó területeken. Ahhoz, hogy — François Perroux kifejezésével élve — az „alávett gazdaság” (*économie dominée*) helyzetét elkerülje, a Közös Piacnak *gazdasági közösséggé* kellene átalakulnia. Ez egyfelől többet jelent, mint amit eddig realizáltak — az összes versenyfeltételek egységesítését —, másfelől, részben minőségileg is *mást*, mint amire eddig törekedtek. A nyugat-európai integrációs folyamatnak a „természetes kiválasztódás” elvének követésén kívül érdeke a „mesterséges kiválasztás” bizonyos elemeit is regionális szintre emeli. A nyugati közgazdák megfogalmazásában a régió belüli liberalizmust és a kollektív protekcionizmust valamiféle regionális vagy legalábbis közösségi méretekben koordinált „dirigizmussal” kell párosítani. Ennek, egyelőre nem túl eredményes, kezdeti lépései tapasztalhatók. A fejlesztési programok tárgya, tartalma, hatásköre, módszerei, kapcsolódásuk a piacszabályozás eszköztárához, minden nyugat-európai országban eltérőek, ami nem lebecsülendő koordinációs nehézségeket szül. Persze a politikai akadályok az előbbieknél lényegesen nagyobbak. A közép- és hosszú távú fejlesztési programok, koncepciók, minden országban a különböző tőkés körök nemzetgazdasági szintű kompromisszumait fejezik ki. Egyben eredők és tükröződések is a belföldi erőviszonyoknak, többé-kevésbé a nemzeti államkapitalizmusok cselekvési vezérfonalai is. Ezeket veszélyes regionalizálni a tőkésállam — a nemzeti tőke — cselekvési szabadságának erős megnyirbálása nélkül. Továbbá a nemzetgazdasági külön protekcionizmus utolsó, közvetett eszközeinek a kézből való kiadása vagy legalábbis a koordinációs kényszer alá rendelése az egyes kormányokat abba a helyzetbe hozná, hogy a saját országukban *politikailag felelősek volnának olyan intézkedésekért, amelyek meghozatalánál legfeljebb szavazati joggal bírnak*. Ezért szinte teljes bizonyossággal állítható, hogy a tagállamok gazdaságpolitikájuknak csak akkora részét hajlandók „regionalizálni”, amekkorát, szükség esetén ellensúlyozni tudnak más eszközökkel. *A nyugat-európai integrációs folyamat működési modelljének egyik fő problémája tehát az, hogy a „természetes szelekció”*

csak igen korlátozott mértékben sikerül kiegészítenie a tudatos gazdaságfejlesztés eszközeivel.

A kelet-európai gazdasági együttműködés működési modellje mindenekelőtt a fejlesztésben való kölcsönös segítséget tette a középpontba. A közép- és kelet-európai szocialista államok belső gazdaságirányításukat az 50-es években egyazon rendszer alapján építették ki. E rendszert a központi, kötelező jellegű tervek, a termelői és fogyasztói, valamint a kül- és belpiac szétválasztásán alapuló igen szigorú iparfejlesztés-védelem jellemezte. Ezen népgazdasági funkcionális modellek koordinálása kezdetben nem okozott különösebb módszertani problémát, különösen az együttműködés akkori, viszonylag kezdetleges fokán. Az egyeztetés homlokterébe az iparosítás legfőbb, megoldandó feladatai kerültek. A tervkoordinálás kezdetleges elemeit már a 40-es évek végén, a hosszú lejáratú kereskedelmi szerződésekben is megtaláljuk. Ez fejlődött a 60-as évekre a központi tervezőszervek közvetlen tervegyeztetéséivé.

E működési modellben a piaci *automatizmusoknak* alárendelt szerepük van. Az automatizmusok léte ugyanis feltételezi, hogy a beruházások, a termelés, az értékesítés alternatívái közötti választás felett, legalábbis az egyszerű és a nem kiemelkedő ütemű bővített újratermelés eseteiben a gazdálkodó egység (vállalat, egyesülés stb.) dönt. Ahhoz, hogy a szocialista állam, mint tulajdonos a gazdálkodó egységekre bízassa a szinttartás és normális ütemű bővített újratermelés körébe tartozó döntéseket, valamint a különböző beszerzési és eladási piacok feletti választási jogot, az illető országnak a termelési tényezők és termékek jelentős tartalékai-val kell rendelkeznie, beleértve a bármely időben és bármely piacon eladható exportárualapokat, illetve devizatartalékokat, valamint a vállalati szinten lerakódott, mobilizálható termelési alapokat is. (A struktúraalakító jellegű bővített újratermelést illető döntések összetársadalmi döntési körben való koncentrációja a tervgazdaság minimális kritériuma.)

A KGST-országok gazdasága jelenleg, és előreláthatóan még hosszú ideig a szorosan kiszámított, minimális tartalékokkal való gazdálkodás jegyében fog fejlődni. Különös figyelmet érdemel azon termelési tényezők szűkös volta, melyek bármikor, bármely piacra haszonnal exportálhatók (a szakmai zsargonban: „konvertibilis” vagy „kemény” árukat állítanak elő). Az exportárualap „puhasága” némely KGST-ország esetében főleg a fejlett tőkés relációban érződik, másoknál azonban KGST-

viszonylatban is. Az áruk, beruházási források, munkaerő és szolgáltatók KGST-n belüli áramlása jelenlegi megkötöttségeinek minden átmenet nélküli általános felszámolása ilyen körülmények között differenciáló hatással lenne a tagországok fejlődésére, mindenekelőtt a cserearányok változásain, valamint egyes újonnan kifejlesztett ágazatok KGST-piacainak elsorvadásán keresztül. Amennyiben ezt a KGST-n belüli „természetes szelekciós” rendszert organikusan kötnénk a fejlett tőkésországok piacaihoz (például a monetáris csatornákon keresztül), a regionális protekcionizmus hagyományos eszközei kevésnek bizonyulnának a jelenlegi körülmények az országok iparfejlesztési politikai feltételeinek biztosításához. Ezért a KGST-országok ma nincsenek abban a helyzetben, hogy gazdaságukat a szó klasszikus kereskedelempolitikai értelmében nyitottá tegyék, a harmadik országok felé sem, de még egymás felé sem. (Még azok az országok sem nevezhetők igazán nyitottaknak, amelyek gazdaságirányítási rendszerében szerves kapcsolat létesült a belső és külső piac között. A központi gazdaságpolitika ezekben is igen óvatosan bánik a kül- és belpiacot összekötő eszközökkel, s azonnal változtat azokon, mihelyt a külpiazi impulzusok nem stimulálják, hanem aláássák a gazdasági tervben kidolgozott fejlesztési célokat.) *A KGST-integráció tehát strukturális szempontból mindinkább nyitott (azaz egymással mind mélyebb munkamegosztásban levő), kereskedelempolitikai szempontból viszont egyelőre zárt (azaz a külpiazi impulzusokra mikroökonómiai szinten többé-kevésbé semlegesített) nemzetgazdaságok között bontakozik ki.*

Vajon nem fából vaskarika-e a kereskedelempolitikailag zárt gazdaságok között integrációról beszélni? — Ha az integráció fogalmát annak „természetes szelekció”-változatára korlátozzuk, akkor igen. Kétségtelen, hogy egy olyan országcsoportnál, amelynek tagjai piacgazdaságok, tehát a gazdaság működtetéséről és fejlesztéséről hozott döntések zöme a gazdálkodó egységekben összpontosul — az államnak az automatizmusok befolyásolásán keresztül csupán áttételesen van hatása e döntésekre —, az integráció mindaddig pusztá fikció marad, amíg az országok kereskedelempolitikailag zártak. Az ilyen tulajdoni-döntési struktúrájú gazdaságok ugyanis csak a „természetes szelekció” módszereivel kényszeríthetők arra, hogy *egészükből* egy regionális optimum követelményeinek megfelelően rendeződjenek át.

Egy ilyen regionális átrendeződési folyamatot azonban nem feltétlenül csak egyféle módon lehet gerjeszteni, s az eredményes módszer csak a körülmények vizsgálata alapján választható ki. Központi tervezéssel rendelkező országokban az integráció csak akkor volna „fából vaskarika”, ha ezek az országok elzárkóznának egymástól fejlesztési politikájuk egyeztetésében is. *A KGST által követett működési modellnek nem induló kritériuma a kereskedelempolitikák nyitottsága, ezzel szemben feltételezi a fejlesztési politikák egymás felé nyitását.* Amennyiben az együttműködő gazdaságok koordinálják fejlesztési terveiket, továbbá olyan feltételeket teremtenek belső gazdaságirányítási rendszerükben, amelyek biztosítják a termelők összehangolt fejlődését, valamint a gazdaságok regionális kollektív védelmét, akkor ez eredményeiben egyenértékű lehet a „természetes szelekcióval”. Bizonyos szempontból nem lebecsülendő előnyei is vannak e különleges funkcionális modellnek. A konkrét gazdaságfejlesztés és a gazdasági szívonak harmonikus alakítása szempontjából kevesebb meglepetést tartogat, mint a „természetes szelekció”. Ez figyelemre méltó szempont, ha a KGST-régió „anatómiai” felépítésének jellegzetességeire gondolunk.

Az integrációs politika két lényeges vonása: a harmadik országok versenyével szembeni kollektív védelem, s a régió belüli termelőknek nyújtott kollektív preferencia mindkét integrációs csoportosulásban fellelhető, módszerei azonban egymástól jelentősen eltérnek.

Az EGK-ban megkötött egyezmények (távrolról sem teljes hatáskokkal) biztosítják a Közösség bármely országa, bármely vállalatának egyenlő esélyeit bármely más tagállam piacán. A KGST tervekkoordinációk és hosszú lejáratú kereskedelmi, kooperációs, valamint egyéb egyezmények útján biztosítja a tagállam ellátását más tagországban termelt termékekből, illetve áruelhelyezéseit más tagországok piacain. A tagország az EGK-ban vállalja a piacnyitást, a KGST-ben államközi kötelezettséget vállal a szállításra, illetve a felvevőpiac, valamint a kooperáció feltételeinek biztosítására. Az indirekt típusú szocialista irányítási rendszer sem egyszerűen „piacot nyit” a KGST-termékek számára és exportlehetőségeket teremt más KGST-országok felé. Gazdálkodó egységeinek öntevékeny eladásait és vételeit úgy irányítja, hogy eleget tegyen népgazdasági szinten vállalt együttműködési kötelezettségeinek. *A KGST-modellbe tehát alapjában véve a koordinált együttműködési folyamatok*

tartoznak, attól függetlenül, hogy az egyes országok belső irányítási rendszerében milyen a döntési körök megosztása a gazdálkodó egységek és a központi gazdaságirányító szervek között. A kölcsönös preferenciát az ellátási bázisok, piacok és kooperációs partnerek tervek szerinti biztosítása, valamint a kedvező csereviszonyok jelentik. Mindezt a KGST nem nemzetek feletti jogkörrel biztosítja, hanem a két- és sokoldalú egyezmények, szerződések katalizátoraként.

A kollektív gazdaságvédelem lényege az EGK gyakorlatában a közösségi vámrendszer egységesítése. A vám csak az agrárrendtartás által érintett termékek esetében folyik be közös kasszába (ezt ugyan nem vámnak, hanem lefőlözésnek nevezik, hatása azonban vámjellegű). A KGST gyakorlatában a harmadik országokkal kapcsolatos kollektív gazdaságvédelem csak a tagországok gazdasági fejlődését kifejezetten veszélyeztető, harmadik országban hozott intézkedésekre vonatkozik, mint például az embargo vagy a nyílt diszkrimináció. A KGST-közeg e kivételes esettől eltekintve a gyakorlatban csak az egymás közötti kereskedelem és kooperáció feltételeinek kedvezőbbé tételével irányítja az együttműködést a régión belülre. Ahol az adott importszükséglet kielégítése, akár mennyiségi, akár minőségi szempontból regionális forrásokból nem fedezhető, a KGST-„játékszabályok” kifejezetten bátorítják a harmadik országokkal való üzleti és munkamegosztás-jellegű kapcsolatokat.

Az előzőekben szó volt arról, hogy a nyugat-európai integráció sem tiszta „természetes szelekció”, s hogy a tudatos fejlesztéskoordináció feltételeinek kedvezőtlen volta ellentmondásossá teszi az integrációs folyamat egészét. A kelet-európai szocialista integrációt is jellemzi az ellentmondás. Sajátos történelmi tradíciói és gazdasági-politikai adottságai folytán a KGST-integráció a fejlesztéspolitikák harmonizálására épül, mindenekelőtt ezen keresztül hat a munkamegosztásra, a kereskedelmi forgalomra, ezen keresztül látja el a tagországok iparfejlesztési védelmét is, és ösztönzi a szükséges átrendeződéseket. Minél kevésbé hatnak a kelet-európai gazdaságfejlődés történelmi eredetű sajátosságai (tehát a relatív általános elmaradottság, a strukturális feszültségek, a fejlettségi kontrasztok, a protekcionizmust igénylő nagyüzemi hálózat stb.), annál inkább szükségessé teszi az együttműködés a kereskedelem-politika egymás felé való nyitását is, tehát a kontingensek fokozatos

lazítását, a multilaterális elszámolást, az átváltható, reális pénzfunkciókkal rendelkező valutát stb. A KGST-integráció is fokozatosan el fog jutni arra a fokra, amikor a fejlesztési politikákat fejlett kereskedelem és valutapolitikai rendszer nélkül nem lehet eredményesen összehangolni. Ez persze nem azt jelenti, hogy az európai szocialista integrációs régió, funkcionális modelljét tekintve idővel hasonulni fog az Európai Gazdasági Közösséghez. (Ha az aktív struktúrapolitika erősödik az EGK-n belül, az sem fogja a nyugat-európai integrációt KGST-szabásúvá változtatni!) Az alapvető különbség a két integrációs központ között mindig meg fog maradni. A nyugat-európai modell a konkurenciából indul ki, s azt szükség szerint korlátozza, deformálja, szabályozza. A kelet-európai modell a tervszerű együttműködésből indul ki, s e regionális tervszerűséget igyekszik egyrészt rugalmasabbá, a változó körülményekhez alkalmazkodóképesebbé tenni, másfelől transzponálni a gazdálkodó szervek közvetlen nemzetközi munkamegosztására és gazdasági viszonyaira is. Az együttműködés piaci jellegű elemeit nem a „természetes kiválasztódás” mechanizmusaként, hanem a tervszerű regionális fejlesztés komplex mechanizmusának jelző- és segítőrendszer elemeiként használja fel.

A szocialista integráció építőkövei, a nemzeti gazdasági stratégiák

Amikor a KGST-országok szocialista integrációjának szükségességéről beszélünk, mindenekelőtt olyan munkamegosztás kialakítását értjük rajta, amely megfelel a *technikai — tudományos forradalom által támasztott követelményeknek, s egyben előmozdítja a kelet-európai társadalmak továbbfejlődését a szocialista úton*. A kívánatos munkamegosztás a jelenlegihez képest a következőkben módosulna: *a) A feldolgozó tevékenységeken belüli együttműködések* átlagnál sokszorta gyorsabb fejlesztése az áru-folyamokon belül kisebbségbe szorítaná a nyerstermékek cseréjét, anélkül, hogy ez a gazdaságok energiahordozó-, alapanyag- és élelmiszer-ellátását korlátozná; *b) A feldolgozott termékek kölcsönös és tartós cseréjének* átlagnál gyorsabb fejlődésén belül különösen gyors ütemben kellene növekednie a *közbeeső termékek cseréjének*, vagyis a *féltermékekének*, *alkatrészekének*, *részegységeikének*.

Ez az eddigiekhez képest minőségileg megváltozott mélységű munkamegosztást eredményezne az egyes országok között. Az együttműködés formái sokkal változatosabbakká, mechanizmusaik árnyaltabbakká, a szervezési, irányítási módszerek bonyolultabbakká válnának.

Mindez magától értetődő alapigazsággént hangzik, ha azonban itt megállunk a gondolatmenetben s az adekvát együttműködési mechanizmus kifermálásával folytatjuk, könnyen tévútra juthatunk. Mi sem egyszerűbb, mint a kifejtett alapigazságra alapozva felépíteni a gazdaság nemzetközi érintkezésének „játékszabályrendszerét”. Ez a rendszer magán viselheti készítőinek közgazdaságelméleti beállítottságát, azon belső viszonyok jegyeit, amelyek befolyásolják a gondolkodásmódot, azon

modellekét, amelyek példaképként szolgáltak a készítőik számára stb. Mindez összeállhat logikus zárt rendszerre is, sőt, tulajdonképpen *annyi* logikus rendszerre, ahány „iskola” nekifogott felépítéséhez. Mindössze egyetlen hiányossága lesz — s ez önmagában a gyakorlatban *létrehozhatatlanná*, vagy ha mégis létrejön, *működésképtelenné* lesz — ti. azért, mert nem számol az adott közösség *adott* tagjai konkrét napi és távlati szükségletei által determinált realitásokkal.

Ezért tartok *reménytelennek* minden olyan kísérletet, amely a valóságban átültethető és funkcionáltható integrációs mechanizmust az együttműködő országok adottságaitól és törekvéseitől függetlenül konstruált logikai építményből próbál levezetni. Az, hogy az ilyen logikai konstrukció a gyakorlatban keresztülvihetetlen, független annak milyenségétől, irányzatától, az öt létrehozó „iskola” jellegétől. Az egyetlen reális megközelítési lehetőség *a közösséget alkotó nemzetgazdaságok helyzetének, egyensúlyi és növekedési körülményeinek, külgazdasági kapcsolatainak és gazdaságpolitikai lehetőségeinek részletes és igen mélyen elemzett ismerete, ezek óvatos, tértől és időtől messzemenően függő általánosítása*. Vagyis nem abból kell kiindulni, ami *önmagában* logikus, hanem a konkrét helyzetismeret alapján *el kell jutni* oda, ami az adott szituációban a problémák logikus megoldását eredményezheti. Nem a kívánt működési modellből kell levezetni a munkamegosztást, hanem a reálisan kialakítható, egyben erősen előremutató *munkamegosztási modellből kell deriválni azt a mechanizmust, amely felszínre hozza és pozitív parciális érdekeként megfogalmazza a közösségi szinten felismert lehetőségeket, illetve szükségyszerűséget*.

Ilyen meghatározott céllal megpróbálom összefoglalni azokat a hosszú távú fejlődési problémákat, amelyek az európai szocialista országokban többé-kevésbé *közösnek* mondhatók, s amelyek akarva-akaratlanul meghatározzák gazdaságpolitikájuk egészének, ezen belül külgazdaságpolitikájuk célrendszerét is, fő korlátozó tényezőit is:

a) A KGST-országok legégetőbb, s egyben csak hosszú távon — és csak közös erővel — megoldható gazdaságpolitikai problémája az, hogy a különböző természetű nyomások alatt, igen gyorsan, a legkülönbözőbb keresztmetszetekben vizsgálva is egyenlőtlenül, ellentmondásokkal terheltén kifejlesztett nemzetgazdaságaiknak *akkor kell történelmileg rövid idő alatt áttérnie a termelés intenzifikálására, amikor iparosításuk egyen-*

lőtlenségeit, vagy ha úgy tetszik, egykori elmaradottságuk minden maradványát még nem sikerült teljesen felszámolniuk:

— A lakosság egészének átállítása a modern termelőtevékenységek által megkövetelt életformára bár nagyjából befejeződött, az általános kultúra, a technikai innovációs készség, valamint a bonyolult termelési rendszerek működtetéséhez szükséges szervezési hajlam még nem fejlődött ki olyan mértékben, hogy bármely országban bármely termelőtevékenység modern szintre hozásához, ezen a szinten tartásához elegendő legyen. Az emberi termelőerő *minősége* tekintetében tehát az európai szocialista országok átlépték a modern társadalom határmezsgyéjét, de a készségek egyenlőtlenül fejlettek, s ezért a gazdaságok mai, modern értelemben vett strukturális és technikai szintváltások tekintetében még elég merevek. A fejlesztési vagy külgazdaságpolitikai irányvételhez tehát nem elég a szükségletek felmérése, a világpiac konjunkturális helyzetének ismerete s ezek alapján a „jó vitézi rezolúció”: a termelő lakosság nem ért mindenhez egyformán jól. Minden országnak megvan a régebben-újabbban megszerzett, kialakított termelési tradíciói. Ezek nagyságát tekintve — az iparosítás eredményeként létrejött *általánosan* megjavult kulturális közegben — nem lehetetlen és reménytelen vállalkozás a legmodernebb, „európai” termelési szint becélolása egyetlen ország számára sem. Az ezzel kapcsolatos tradíciók azonban minden országban korlátozottak. A termelőtevékenységek egyéb területein a lakosság felkészültsége a külföldi termelési kultúrák adaptálására, másolására, a fejlődés több-kevesebb távolságból való *követésére* alkalmas csak. Ami persze önmagában is igen nagy teljesítmény, a gyors szocialista iparosítás egyik legnagyobb vívmánya. Mindenesetre *a társadalom innovációs és szervezési készségének reális felmérése, a magas fokra fejleszthető tevékenységi körök és rendszerek kiszelektálása, a reálisan elérhető fejlettségi fok és — az egyéb területeken — a minimális „követési távolság” megállapítása a realista gazdaságpolitika legfőbb teendője.*

— Az iparosítás körülményeiből eredő különböző okok miatt *a termelőapparátus megoszlása a különböző termelőtevékenységek között* nem egészen felel meg sem a lakosság szakmai készségei által támasztott követelményeknek, sem a (KGST és egyéb) nemzetközi piac keresleti viszonyainak. Következésképpen a még viszonylag szerény mértékű, s növe-

kedésében a felhalmozási források által erősen korlátozott nemzeti vagyont részben olyan termelőberendezésekre, kutatóintézetekre „költötték el”, illetve a népgazdasági tervekben „előre elköltötték”, amelyek egyrészt a mai formájukban az „európai” szintű innovációs és termelőtevékenységre, a más országokban kifejlesztett technikai kultúrák viszonylag „közelről” való követésére csak részben alkalmasak és csak nagy anyagi áldozatok árán tehetők jobban alkalmassá. Ezzel együtt a munka társadalmi méretekben is oly módon szervezett, hogy nagyobb átszervezések, bonyolult hatásköri átrendezések, munkaerő-átcsoportosítások szükségesek egy új típusú belső- és nemzetközi munkamegosztás kialakításához. Ez a gazdaságpolitikát nagyfokú óvatosságra inti, s egyben a technikai-tudományos forradalom követelményeinek megfelelő strukturális átrendezés időtartamát jelentősen elnyújtja.

— Végül, a gazdaságpolitika meghatározó tényezői a *természeti* feltételek is, amelyek különösen a kisebb területű európai KGST-országok esetében, igen egyenlőtlenül oszlanak meg. Kiaknázási feltételeik sem a legkedvezőbbek, és ráadásul a termelőtevékenységek megoszlása sem idomult kellőképpen a kitermelési lehetőségekhez.

Következésképpen a KGST-országok a rendelkezésükre álló mindhárom termelési tényező tekintetében mennyiségi, minőségi és összetételi problémákkal néznek szembe, mint a dinamikus, de egyben labilis naturális egyensúlyi viszonyok között végbemenő iparosítási folyamat csaknem elkerülhetetlen velejárójával.

b) Ugyancsak közös probléma az összes KGST-országban — ha különböző mértékben és helyi sajátosságoktól tarkítottan is — a *nemzeti jövedelem túlköltésére való hajlam*. Ez számos esetben a gazdaságok pénzügyi egyensúlyának feszített voltában nyilvánul meg, s a következő összetevői vannak:

— A gazdaságokra párhuzamos, és csaknem egyforma nyomást gyakorol a lakosság fogyasztási igényeinek növekedése és a *termelés növekedési igénye*. Minthogy bizonyos lakossági szükségleteket is (például a lakásellátást, a motorizációval kapcsolatos infrastruktúra-költségeket), termelői szükségleteket is (például a struktúraalakító nagy programokat) csak nagy volumenű, viszonylag szűk időhorizontban jelentkező beruházásokkal lehet lényegében kielégíteni, a két nyomást *párhuzamosan*, proporciónálisan levezetni szinte megoldhatatlan feladat. Érdemi előre-

haladás az egyik oldalon kisebb-nagyobb mértékben visszaüt a másikon. A lemaradások így kumulálódnak, az előrehaladás sokszor nem következetes.

— A *termelőszférán belüli* fejlesztési források elosztására ugyancsak párhuzamos és helyel-közzel egyforma nyomást gyakorolnak a kiépülő-félben levő struktúrák *terjeszkedési* igényei, valamint a már meglevő kapacitások *modernizálódási* igényei. Részben a beruházási eszközök korlátozott volta, részben a lakosság (előzőekben részletezett) felkészültségi hiányosságai rendszerint megghiúsítják azt, hogy komplett technológiai vertikumok épüljenek vagy kerüljenek gyökeres felújításra. Minél előrehaladottabb az iparosítás, annál nagyobb ezért a beruházások szétforgácsolódásának veszélye. A technikai-műveltségi okokból amúgyis hatékonysági problémákkal küszködő beruházási szféra azért több oldalról kerül nehéz helyzetbe. Állandó dilemmát okoz az ágazati hovatfordítás, s ezen belül a terjeszkedés vagy modernizálás közötti választás. Mindez könnyen a beruházási tevékenység megszaladásához, egyben a termelő állóalapot hatékonyságának érezhető csökkenéséhez vezethet vállalati, de még inkább országos méretekben. Olyan beruházási „boom” keletkezik, amelynek méretei sok esetben csökkenő termelékenységi hozadékaival arányosak — mindaddig, amíg a fogyasztás korlátaiba nem ütköznek.

A felhalmozás és fogyasztás növekvő igényei közötti feszültség időről időre való feloldása, a beruházások extenzív és intenzív irányai közötti dilemmák megoldása, valamint a szétforgácsolódási és hatásfokcsökkenési tendenciák elleni harc a gazdaságpolitikák másik fő feladata.

c) Az előzőekben említett feszültségek több-kevesebb mértékben a föld bármely nemzetgazdaságában fellelhetők. *Kiegyensúlyozásuk a külkereskedelem, a nemzetközi munkamegosztásba* való beilleszkedés segítségével megoldható, amennyiben a termelőtevékenységek megosztási aránya a gazdaságon belül eleve idomult a külpiac követelményeihez, s a lakosság fogyasztási szintje, valamint a felhalmozás mértéke arányt tart a társadalmi munka termelékenységével. A külpiachoz illeszkedés persze vagy passzívan tükrözi, s egyben konzerválja a gazdaság fejlettségi és szerkezeti jellemvonásait, vagy pedig igyekszik azt egy adott társadalmi preferencia irányában való elmozdulás érdekében felhasználni. A KGST-országokra ez utóbbi a jellemző. Külgazdaságpolitikájukat általában

éppen az jellemezi, hogy azt igen tudatosan és igen feszített módon próbálják a legfőbb gazdaságpolitikai célok megvalósításának gyorsítására felhasználni. Az iparosítás első szakaszában ez a gazdaságpolitikai cél az ágazati struktúra gyökeres átalakítása volt. Ma ez kiegészül a meglévő termelőapparátus modernizálása irányában tett erőfeszítésekkel. A külgazdaságpolitikában ilyenformán visszakapjuk az összes említett problémát:

— A nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedés módjával a KGST-országok lehetőséget kívánnak kapni arra, hogy a lakosságukat minél inkább azokban az ágazatokban foglalkoztassák, amelyek a foglalkoztatottság és a szakértelem elérhető maximumát produkálják. Importálni viszont a „nemzeti” szakértelmi színvonalnál primitívebb termelési folyamatok termékeit kívánják, valamint olyan árukat, amelyek segítségével a „nemzeti” szakértelmi színvonal jelentősen növelhető. Vagyis minden KGST-ország kvalifikált munkával feldolgozott terméket igyekszik exportálni, részben alacsony szakképzettségű munkát tartalmazó termékekért, részben a saját technikai szintjét *jóval* meghaladó beruházási és szellemi javakért.

— A szűkebb belső piaccal rendelkező KGST-országok, mivel a teljes foglalkoztatottságot részben úgy tartják fenn, hogy (az iparosítási folyamat különleges körülményei miatt) *menyiségileg* igen erősen fejlesztett termelőtevékenységekben kötik le az aktív lakosság jelentős részét, itt, ezeken a pontokon kifejezetten realizálási gondokkal küzdenek. Ha nem tudják feleslegeiket exportálni, mégpedig olyan áron, hogy a nagy feldolgozóapparátus anyag- és energiaigényét gazdaságosan kielégíthessék — egyensúlyuk nem tartható fenn, beleértve a teljes foglalkoztatottságot is. Miután az iparosítás első szakaszában beruházáspolitikájuk hasonló volt, az ilyen jellegű exportálási szükséglet csaknem azonos területekről származik minden KGST-országban. Így nem egymást kiegészítő, hanem kompetitív szektorok jelennek meg a külső piacokon. Óriási, kiépített termelőapparátusokról lévén szó, a kompetitivitást egy magasabb fokon feloldó specializáció csak lassan, fokozatosan mehet végbe. Ugyanakkor ezek a termékek minőségükben és előállítási költségükben nem versenyképesek a világpiacon, tehát a termelőtevékenység specializációjának csak akkor van értelme, ha azt gyökeres modernizálással kötik össze, máskülönben a szakosítással

járó hatalmas átépítési beruházások sohasem térülnének meg. A KGST-országok gazdaságpolitikája tehát erős dilemmában van. A meglévő termelőeszköz-gyártás (főleg erről van szó) továbbfejlődését fékezi az, hogy kevésbé modern és szétaprózott. Termékeiket a külső piacokon vagy alig (konvertibilis devizaövezet) vagy csak növekvő nehézségek árán (KGST) lehet elhelyezni. A specializáció viszont igen beruházás-igényes, s így a gazdaság jelenlegi — relatíve alacsony hatékonyságú — beruházási helyzetében a meglévő termelőapparátus normális működtetése elől vonná el az eszközöket.

— Mindennek következtében a KGST-országok külgazdasági törekvéseinek másik súlypontja a *beruházás-megtakarítás* az export-import segítségével. A komparatív előnyöket is legtöbbször úgy értelmezi, hogy *azonos külkereskedelmi árösszeget képviselő exportvolumenek közül a kevésbé tőkeigényes részt előnyben, míg az importvolumenek közül a lehető legtőkeigényesebbeket.*

Végeredményben tehát a külgazdaságpolitikai törekvéseket a következők motiválják:

- hiányanyagok beszerzése,
- termelőerők fejlesztéséhez szükséges, a hazai körülmények között elő nem állítható berendezések és szellemi termékek importja mint „natúrális” természetű egyensúlyi és növekedési tényezők, ugyanakkor, párhuzamosan ezzel
- magasan szakképzett eleven munka lecserélése kevésbé szakképzettre,
- állótőkeigényes termelés lecserélése munkaigényesre, mint olyan növekedési tényezők, amelyek a belső pénzügyi feszültségek csökkentését hivatottak elősegíteni.

d) Hozzátehetjük mindehhez azt is, hogy *akut* egyensúlyhiánynál az országok szívesen *adósodnak el* a külpiaccal szemben, mivel ez mentesíti őket a fogyasztás radikális csökkentésétől is, a beruházási fellendülés hirtelen megtörésétől is. Miután a megtermelt és felhasznált nemzeti jövedelem között gyakori a feszültség keletkezése, a KGST-országok e tekintetben sem egymást kiegészítő módon viselkednek. Egyiküket sem hajtja semmi afelé, hogy akár rövid időre is, hitelezővé válják. Következésképpen minden fizetésimérleg-egyenleg feszültséget visz be az együttműködésbe a hitelező fél oldaláról. A passzív mérlegegyenlegek

tehát főleg a konvertibilis devizaövezet felé keletkeznek. Ez növeli erőfeszítéseiket az exportképesség fokozására ezen övezet felé, aminek következtében *relatív*e csökken a „kemény” áruk kínálata a KGST-piacon.

Mindezek az ellentmondásos jelenségek végeredményben a KGST-országok gyors növekedésének, sajátos világgazdasági helyzetének csaknem természetesen velejáró „kamasztünetei”, amelyeket az ideális, szubjektív hibákkal nem terhelt nemzeti gazdaságpolitikák és KGST-együttműködés legfeljebb enyhíthet (az sem megvetendő!), de ki nem küszöbölhet.

Az előzőekben vázolt többé-kevésbé közös vagy hasonló gazdaságpolitikai gondok mellett bőven akadnak olyanok is, amelyek a KGST-országoknak csak egyikére-másikára jellemzőek. Ilyenek a nyersanyag-szegénység, a saját élelmiszerbázis hiánya, a közlekedési-szállítási lehetőségek kezdveztlen volta (tengernélküliség), az országok kis vagy nagy méreteiből, belső gazdasági integráltságának hiányosságaiából eredő problémák. Ezek egynémelyike igen erősen motiválja az illető ország gazdasági vezetésének törekvéseit, igényeit az integrációval — konkrétan megfogalmazva —, a partnerekkel szemben.

Mindezek kiemelik, hogy az integráció cél- és eszközrendszere kifejlesztésének „menetrendjét” az integrálódni akaró gazdaságok fejlesztési lehetőségeinek és törekvéseinek komplex összegezéséből, szinkronba hozatalából kell *összetenni* és nem fordítva. A körvonalazott gazdaságfejlesztési szükségességekkel az a következtetés önmagától adódik, hogy a KGST-országok gazdaságstratégiáit az elkövetkező 15—20 évben a *fokozott fejlesztési szelektivitás* kell hogy jellemezze. Ez a szelektivitás azonban egészen más jellegű lesz, mint az elmúlt huszonöt évben. Akkor az egyes ágazatok *megalapozásának* sorrendjét jelentette elsősorban, amely lehetővé tette a falusi lakosság nagy tömegei műveltségi szintjének, élet- és termelési környezetének átállítását, más fejlettebb irányban. Most a szelektivitást egészen másképpen értelmezem:

a) Mindenekelőtt fokozatosan, de határozottan és tervszerűen kiválogatódni azok a *komplex technikai-termelési kultúrák*, amelyek művelésében az adott ország lakossága a legnagyobb alkotó és újító készséget tanúsítja.

Ezek részben mennyiségileg is az átlagnál gyorsabban kell hogy fej-

lődjének, de a fejlesztés jellege inkább minőségi lesz. Az említett termelőtevékenységeknek meggyorsul a műszaki fejlődésük és versenyképessé válnak a világpiac egészén.

b) Az előbbivel párhuzamosan kiválógatódnak azok a termelőtevékenységek is, amelyek *gazdaságos továbbfejlesztésére és fenntartására az egyes országoknak nincs reményük*. Ezek az ágak fokozatosan elhalnak, akár „tradicionálisaknak” számítanak az adott országban, akár a szocialista iparosítás hozta őket létre.

E tradicionálisnak számító termelőtevékenységet például akkor célszerű a kisgazdaság struktúrájából kiiktatni, ha a mai vagy holnap versenycépesség olyan kutatási-fejlesztési vagy beruházási-gyártási *méretet* követel meg, amely mindenképpen meghaladja az adott gazdaság teherbíró képességét. Ezeket a „profilokat” nagyobb nemzetgazdaságok veszik át különösen akkor, ha az illető termelőág elmaradási folyamata a kisgazdaságban már erősen előrehaladott állapotban van. A struktúrafejlesztés során követendő negatív szelekció nehezebb és bonyolultabb probléma, mint a technikai kultúrák kiemelése. Ez utóbbiaknál a legfontosabb a) a helyes rátapintás a nemzetgazdaság *legkedvezőbb* intellektuális és egyéb feltételeire, valamint b) a reális határvonal megvonása a kultúra „lelke” és a közvetlenül vagy közvetve kapcsolódó területek között. Az előbbi esetben, tehát a negatív szelekciónál a merész gazdaságpolitikának számos társadalmi és gazdasági természetű ellenállással kell megküzdenie. Ezért rendszerint kivételszámba megy az igazán „merész” gazdaságpolitika. A preferált fejlesztési programok nem *helyébe lépnek* az életképtelen termelőtevékenységeknek, hanem *ráakódnak* ezekre, s ezzel eleve középszerű kivitelezésre ítélik saját magukat. Ha azonban a kisebb gazdaságban *élő* fejlesztési és termelési tradíciók vannak az adott területeken, szellemi termékexport, vagy igen magas színvonalú kooperáció is kialakítható. Ebben az esetben a kisgazdaság nem feltétlenül iktatja ki az adott termelőtevékenységet szerkezetéből, hanem egy másik, együttműködő országban felvirágzó technikai kultúra integráns részeként fejleszti tovább. Az ilyen technikai kultúra „töredékek” igen fontos és hasznos összetevői lehetnek egy-egy kisebb ország termelőerőinek. Az utóbbi esetet ti., ha az iparosítás során létrejött, s végül is életképtelennek bizonyuló termelőtevékenységről van szó, sem kell feltétlenül gazdaságpolitikai baklövészként értékelni, hanem olyan át-

meneti állomásokként az ország történetében, amelyek a) termékeikkel elősegítették az iparosítást; b) felszereléseikkel hozzájárultak a lakosság átképzéséhez.

c) Azok a termelőtevékenységek, amelyek sem arra nem alkalmasak, hogy az ország vezető technikai kultúrájává váljanak, sem annyira nem „reménytelenek”, hogy ki kelljen iktatni őket a gazdasági szerkezetből, valamilyen formában kapcsolódni fognak a külföldi fejlesztési központokhoz, követik azok újjátévékenységét, *reprodukálják* azok termékeit és technológiáit. A Szovjetuniót kivéve a KGST-országok termelőtevékenységének igen jelentős hányada ilyen reprodukáló szektorra fog fejlődni. Ez nem tragikus jelenség.

Egyfelől a reprodukció nem feltétlenül jelent elmaradottságot a *termelőtevékenységben*, hanem csak azt, hogy a kutató-fejlesztőbázis nem az ország területén van. Attól a *gyártás* maga lehet igen korszerű, s igazságon kívül kialakított árrendszerrel az innovációs bázisnak nem keletkezhetnek olyan, a reprodukciós szektorok rovására képződő, monopolista jellegű jövedelmei, amelyek aránytalanul nagyobb fejlődési lehetőséget biztosítanak számára.

Másfelől *minden* iparosított szocialista népgazdaságot innovációs és reprodukciós szektorok szövevényének kell felfogni. Végül soron a kisebb gazdaság egészének szerkezete *ebből a szempontból* nem kell hogy különbözzék a nagygazdaságétól. Az innovációs szektorok *sűrűsége* a kisgazdaságon belül nem feltétlenül kisebb, mint a nagygazdaságban. Legfeljebb a nagygazdaság innovációs bázisai javarészt más *hazai* reprodukciós, szektorokkal vannak kapcsolatban, míg a kisgazdaságnak mind az innovációs, mind a reprodukciós szektorai intenzívebb kapcsolatban lesznek külföldi szektorokkal.

Az integrálódó közösség kisebb és közepes nemzetgazdaságainak szerkezetét ilyen módon, a nemzetközi munkamegosztásba való bakapcsolódási *módjuk* szerint, a következő rétegek együtteseként fogom fel:

— *Technikai kultúrák, innovációs központjai*, amelyek a komplex kutató-fejlesztő tevékenységből és a legigényesebb gyártó fázisokból épülnek fel. Ennek a magja lehet zömmel egy-egy nemzetgazdaságon belül, kiegészülve más gazdaságok *kultúrátörédekeivel* való szoros együttműködéssel, de kifejleszthető eleve közösségi méretekben is. Különösen olyan esetekben, amikor a kutatási-fejlesztési és termelési tradíciók

nem koncentrálnak szignifikánsan egy-két országban, vagy ha az ütőképes fejlesztés meghaladja egy-egy ország e célra maximálisan koncentrálható erőforrásait.

— *A kultúrák „magjain” kívül eső területek*, amelyeknek egy része még mindig igényes technológiát követel s némi gyártmányfejlesztést (elsődleges reprodukciós kör), más része pedig modern, olcsó sorozatgyártást a kultúra „magjából” származó műszaki dokumentációk alapján (másodlagos reprodukciós kör). A reprodukciós tevékenység alkatrész, részegység, fődarabszállítástól a szerelésig és a különböző jellegű bémunkáig terjedhet, de magában foglalhatja végtermékek termelésének átadását is.

— Munkamegosztásba bekapcsolt, részben vagy egészben közösen (két- vagy többoldalúan) fejlesztett *kitermelő és elsődlegesen feldolgozó* („finomító”) ágak, valamint *infrastruktúra-hálózatok* (elektromos távvezeték-rendszerek, olaj- és gázvezetékek, vízi utak és kikötők, vasútak és autópályák, meteorológiai és távközlési rendszerek, környezetvédelmi, árvízvédelmi rendszerek stb.).

— A klasszikus értelemben vett, de tervszerűen és hosszabb időszakra, nagy vonalakban szabályozott, az árukereskedelem csatornáin keresztül külföld számára is termelt termékek (nyers-, félkész és végtermékek) köre, amelyeknek fejlesztése és gazdaságos termelése nem haladja meg a rendelkezésre álló nemzeti erőforrások méreteit.

Az integrációban résztvevő *nagy nemzetgazdaság* (a KGST esetében a Szovjetunió) szerkezetében mindezek a szektorok fellelhetők lesznek, azzal a különbséggel, hogy lényegesen több belső és kevesebb külső kapcsolat létesül az egyes kultúrák innovációs magjai és reprodukciós körei között.

A nemzetközi munkamegosztás e modellben nem egyszerűen *szakmák* vagy *ágazatok* között, nem is pusztán egymástól eltérő használati értéket termelő embercsoportok között valósul meg, hanem *szakmai-műveltségi szintek között is*. E szempontot éppen ma nem lehet nem figyelembe venni, amikor az *iparosított nemzet gazdaságát* már nem abból vezethetjük le, ért-e *egyáltalán* a feldolgozó tevékenységhez vagy annak ilyen olyan fajtájához, hanem abból, hogy milyen műszaki fokon, milyen újítóképességgel, szervezőképességgel képes művelni *bármilyen* szakmát. *Marx* igazsága az egyszerű és bonyolult munka közötti értéktermelési

fokozatokat illetően ma jobban előtérben van a világgazdasági folyamatokban, mint a történelemben bármikor. *A nemzetközi csere alapproblémájává a különböző bonyolultsági fokú munkák cseréje vált.* A nemzetgazdaság, mint — bizonyos fokig — specializálódott (és mindinkább specializálódó) használati értéktermelő egység függvénye külgazdasági kapcsolatainak *éppen azért*, mert egyben elkülönült értéktermelő is maradt. Saját szükségleteinek kielégíthetőségi foka függ attól, milyen hatékonysággal *engedi* megtermelni világgazdasági környezete azt, amit fogyaszt. Ugyanakkor ezeket a termékeket exportálja is, s a külpiaci realizálás *milyenségétől* függ, mennyit importálhat a nem vagy kevéssé termelt termékekből. A modern világgazdaságba beilleszkedett nemzetgazdaság tehát fogyasztási és felhalmozási egyensúlyát, valamint növekedési ütemét tekintve függvényévé válik világgazdasági környezetének. Amelyik — akár a környezet nyomása, akár saját restsége következtében — úgy illeszkedik be a nemzetek közötti munkamegosztásba, hogy alacsonyabb bonyolultsági fokú termelőtevékenységek végzésére specializálódik, mint partner, az hosszú távon lassabban fog tudni fejlődni, kevesebbet fog tudni felhalmozni és fogyasztani, mint partnerei. Egyfelől, mert a primitív munka eleve kevesebb értéket termel, másfelől, mert a primitív munka termékei iránti kereslet lassabban nő, s végül azért is, mert a primitív munkára való specializálódás nem engedi kifejleszteni a kutatási-fejlesztési és magasrendű szervezési készséget, vagyis azokat a nemzeti műszaki-gazdasági kvalitásokat, amelyeket a nemzetközi csere mindig „premisál”.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapvető jellemvonása a fejlettségi és fejlődés-képességi homogenitásra való törekvés. Az iparosítás kezdeti fokán ez az *ágazati és szakmai* struktúrák kiegyenlítődési tendenciájában fejeződött ki. Ma — anélkül, hogy tagadni lehetne a munkamegosztás ágazati „látószögének” létjogosultságát — elemi erővel tör utat magának az egyes nemzetgazdaságok érdekeltsége abban, hogy a nemzetközi munkamegosztásban mind nagyobb szerepet kapjon a lakosság innovációs készsége. Ez — új látószög, amely egyelőre az ágazati látószög *mellett*, azzal bonyolult és sokoldalú kölcsönhatásban tör utat magának.

A nemzeti gazdaságpolitikák összehangolása — a szocialista integráció alapmechanizmusa

Az előző fejezetekben körvonalazott munkamegosztási modell alapján megkísérlem vázolni, milyen problémák megoldásával kell szembenéznünk a KGST-ben tömörült szocialista országok integrációs mechanizmusának kiépítésekor.

Mindenekelőtt szükséges összehangolni a nemzetgazdaságok fejlesztési stratégiáit. Vagyis a technikai kultúrák innovációs magjait tervszerűen kell elosztani a különböző állami-nemzeti egységek között, Ugyancsak nélkülözhetetlen a kultúratörédekek tervszerű csatlakoztatása az innovációs magokhoz. Valamint szükséges kialakítani primer-szekunder reprodukciós szektorokat e magok körül. Ezeken túlmenően gondoskodni kell a kultúrák nagy földrajzi területeken való együttműködtetéséhez szükséges alapanyagbázisok és szállítási, hírközlési, környezetvédelmi rendszerek kiformálásáról. Annak, hogy integrált regionális gazdaságról beszélhesünk, az első alapfeltétele a technikai kultúrák komplex módon való kialakulása és egységesedése a régió nemzetgazdaságaiban, az innovációs és reprodukciós tevékenység arányos szétoszlása a fejlettségét és fejlődőképességét tekintve homogén gazdasági térségben. Ha a technikai kultúrák nem alakultak ki, vagy egymástól elszigetelten, divergens irányban fejlődnek, nem beszélhetünk integrációról. Amennyiben az innovációs magok eloszlása a térségben nem a homogenitás, hanem a nemzetgazdaságok közötti egyenlőtlen megoszlás felé halad, akkor *szocialista* típusú integrációról egyáltalán nem beszélhetünk, maga az integrációs folyamat belső feszültségekkel terheltté, s ezáltal labilissá válik. Az a regionális közösség, amely képtelen egy, a technikai szintek szempontjából homo-

gén erőter felé haladó gazdaságstratégiát létrehozni és valóra váltani — előbb-utóbb saját növekvő belső ellentmondásainak martalékvá válik. Ahhoz tehát, hogy a KGST-országok gazdasági integrációja lendületet kapjon, mindenképp minden egyes országnak olyan 15—20 éves vagy ennél is hosszabb távú fejlesztési stratégiával kell rendelkeznie, amely alapvető nézőpontjában közös. Ennek nemcsak egyes termelőtevékenységek vagy ágazatok fejlesztési elképzeléseit kell tartalmaznia, hanem azt is, hogy — felmérve reális lehetőségeit — milyen technikai kultúrák fejlesztésében milyen mértékben, milyen jellegű szerepet tud vállalni.

E stratégiáknak nem a végponton kell konfrontálódniuk, hanem iteratív módon, állandó egyeztetés folyamatában kell megszületniük. Az a gondolat, amely a gazdaságpolitikákkal kapcsolatos konzultációk kapcsán a Komplex Programban felcsillan, tehát nem *egyike* az integráció metodikai fegyvereinek, még csak nem is *egyike* a fontosabb módszereknek, hanem az integráció *conditio sine qua non*-ja. A Komplex Programot mindenképp e téren volna célszerű továbbfejleszteni. Elsősorban világosan látszik, hogy nem konzultációkra, hanem koordinációra, pontosabban *szinkronizációra* van szükség. Másodsorban nem egyszerűen a gazdaságpolitikák szinkronjára kell törekednünk — a rövid és középtávú gazdaságpolitikák szinkronját önálló nemzetgazdaságok esetében értelmetlen is lenne erőltetni —, hanem a *stratégiákéra*. Végül pontosítani kell azt is, melyek azok a kulcspontok, ahol a stratégiák mindenképp egyeztetésre szorulnak. Nézetem szerint ezek a *technikai kultúrák, s azok innovációs magjai* fejlesztésével kapcsolatos 15—30 éves munkamegosztási döntések, valamint az *alapanyag, energia* és infrastruktúra-rendszerek közös erővel való kiépítésének kérdései.

A középtávú gazdasági együttműködés koordinációja e stratégiai szinkronra alapul. Itt tudatosan használom a koordináció kifejezést, amely lényegesen lazább összefogást jelent a szinkronizációnál. Ugyanakkor ez a koordináció jellegét és körét tekintve jelentősen eltér a mai középtávú tervkoordinációtól. Nem többé-kevésbé operatív jellegű együttműködési aktusok szerződésbe foglalását teszi a koordinációs tevékenység középpontjába, hanem a stratégiai kulcspontokkal kapcsolatos kölcsönös szállításokat és eszközátcsoportosításokat, ezek kereskedelmi kondícióinak alapjait, a nemzeti gazdaságirányítási módszerek azon blokkjait, amelyeknek egyeztetése feltétele a munkamegosztás működé-

sének, a közös akciók szervezeti-jogi megoldásának irányelveit, s végül a közösség egészének a világgazdaság egyéb szektoraival kapcsolatos politikájának irányelveit. Ez nem zárja ki ötéves áruszállítási keretszerződések, kooperációs vagy egyéb együttműködési megállapodások kötését. Mindezek azonban nem helyettesíthetik az ötéves fejlesztés és együttműködés politikai koordinációit, és nem homályosíthatják el annak a legfontosabb közös érdekű problémákra való összpontosítását. Csak helyeselni lehet, hogy a Komplex Program az ötéves tervkoordinációkat fontos helyre állította az integráció mechanizmusán belül. Azonban e középponti hellyel egymagában még nem határozódik meg, mennyiben változik meg a koordináció tartalma és jellege azáltal, hogy nem általában együttműködést, hanem integrációba torkolló együttműködést szervez. Márpedig, mint az előzőekben igyekeztem körvonalazni, *a tervkoordinációt a mindent átfogni akarástól a koordinált problémák erős szelekciója felé, a kölcsönös szállítások egyeztetésétől a beruházási-műszaki fejlesztési problémák felé, az ágazati szemlélettől a komplex technikai kultúrák, kitermelő és infrastrukturális rendszerek felé, a szűkebb értelemben vett tervadatok egyeztetésétől a fejlesztési és együttműködési politikák, koncepciók felé szükséges orientálni.* Máskülönben képtelenek leszünk a középtávú folyamatokat a szinkronba hozott távlati stratégiák irányába terelni.

Le kell számolnunk továbbá azzal is, hogy a tervkoordináció kategóriáját leszűkítsük a központi tervezőszervek közötti egyeztetés fogalmára. Ha fejlődésünket egyenként is, KGST-méreteken is nemzetközileg összehangolt technikai kultúrák közé csoportosítjuk, akkor — különösen a feldolgozó tevékenységben — számos olyan vertikális termelőkomplexummal, középigazgatási szervvel, fővállalkozóval fogunk találkozni, amelyeknek a maguk szakterületén két- és sokoldalú — minimálisan 5 éves — tervkoordinációra lesz szükségük ahhoz, hogy feladatukat el tudják látni. *A középtávú tervezési együttműködés tehát egyben a gazdaságok együttműködő kulcssegeinek egymás közötti tervkoordinációs tevékenységét is jelenti.* Ezt el kell ismernünk és elő kell segítenünk, ha nem akarjuk a technikai kultúrák tényleges és célirányos összefonódását a bürokrácia, a hozzá nem értés és a csigalassúság mocsarába fullasztani. A tervezési együttműködés ezek szerint messze nem korlátozható a központi tervezőszervek vagy ágazati minisztériumok koordinációs

tevékenységévé. Az elmondottakból következik, hogy ki kell terjednie a munkamegosztásban levő termelők közötti egyeztetett fejlesztési, beruházási, gyártási és kereskedelmi programok koordinációjára, illetve együttes kidolgozására, továbbá a más-más országokban levő termelők és felhasználó szervek együttműködésére.

Ezen a ponton tárul elénk a *nemzetközi integrációs folyamat legfontosabb belső ellentmondása*. Ha igaz az a megállapítás, miszerint a nemzetközi munkamegosztásban az árutermelés ellentmondásos jellegével makroökonomiai szinten a használatiérték-termelésben specializálódó, de az értéktermelés tekintetében önállónak maradó nemzetgazdaságok közötti ellentmondásként találkozunk, akkor ennek az integráció modelljében felbukkanó konzekvenciájával is számolnunk kell. Az a nemzetgazdaság, amely önálló értéktermelő — vagyis olyan szinten fogyaszt és felhamoz, amilyent a *nemzeti* munka hatékonysága biztosít neki —, gazdaságfejlesztési terveiben természetesen törekedni fog a különböző nemzeti termelőtevékenységek hatékonyságának maximalizálására, s ezen keresztül a nemzeti termelés szerkezeti, illetve hatékonysági optimumára.

Gazdaságpolitikájának cél- és eszközrendszerét mindenekelőtt ezen optimum elérésének szolgálatába fogja állítani, és külgazdaságpolitikáját is úgy igyekszik irányítani, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedése is közelebb hozza az elérendő optimumhoz.

Párhuzamosan ezzel kialakulnak több országba települt, de egymással szorosan együttműködő vállalatokból, vállalat-együttesekből álló *nemzetközi termelési kultúrák*, amelyeknek fejlődési követelményei bizonyos szempontból önállósodnak. Egy nemzetköziesedett mezőgazdasági gépipari kultúrában sajátos kritériumok alapján vetődik fel, hogy mely „telephelyen” gyártsák a metszőollókat és hol fejlődjön ki az erőgépek fejlesztése, illetve gyártása. Egy nemzetköziesedett petrokémiai kultúra saját szempontjai szerint ítéli meg optimálisnak a legőkeigényesebb vagy legkutatásigényesebb vagy legkevésbé kvalifikált munkaigényes technológiai bázisok telepítését. Mindezek a „nemzetközi” kritériumok nem feltétlenül esnek egybe a nemzetgazdaság sajátos optimumkritériumával, részben vagy egészében elidegenedhetnek attól, ellentétbe kerülnek vele. A különböző keresztmetszetben jelentkező optimumkövetel-

mények egymással harcolnak, s félő, hogy a vesztes fél *mindenképpen* a termelés hatékonysága lesz.

A tőkés világban ezt az ellentmondást rendszerint drasztikus módon oldják meg. Az adott kultúra tekintetében technikailag és pénzügyileg legpotensebb tőkés érdekeltség a maga parancsnoksága alatt igyekszik internacionalizálni a termelést, s törekszik oda hatni, hogy az érintett nemzetgazdaságok sajátos szempontjai ne keresztezzék az ő érdekelt-ségét. A nemzetgazdaságok vagy alkalmazkodnak ehhez, vagy különböző gazdaságpolitikai intézkedésekkel (adó, tőkeozgás korlátozása, deviza-politika) megpróbálják gátolni a multinacionális vállalatbirodalom számukra káros optimumkövetelményeinek érvényesülését.

Világos, hogy ez a „megoldás” a szocialista integrációban nem szolgálhat követendő példának. Abban a sajátos objektív helyzetben vagyunk, hogy az előző ellentmondást sem a nemzetgazdasági optimumkövetelmények rovására nincs módunkban megoldani, sem pedig nem mondhatunk le a termelési folyamatok erőteljes internacionalizálódásáról. Következésképpen vállalnunk kell a technikai kultúrák nemzetközi szinten megjelelő optimumkövetelményeinek érvényesülését is.

Ha ez az ellentmondás a szó szoros értelmében vett „mikroökonómiai” szinten jelentkezik, vagyis hatása sok apró-cseprő együttműködési aktusban éleződik ki, egy kellőképpen behangolt piaci szabályozórendszer (nemzeti és nemzetközi) tulajdonképpen elviselhető mozgásformát adhat neki. A nemzetközi együttműködések tömegesen produkálják a kisebb-nagyobb pozitív és negatív hatásokat, s ezeket egy nemzetközi kiegyenlítő kassza, vagy a tagországok költségvetésének e célra kialakított rekeszei kellőképpen kompenzálhatják. Amennyiben a jövőben a KGST-tagországok között ilyen jellegű kooperációk kifejlődnek, ezek szabályozási mechanizmusa mindenképpen piaci jellegű lesz, s kompenzációs kiegyenlítővel fogják semlegesíteni az egyes ügyletek kiemelkedő pozitív és negatív hatásait.

Ma azonban még nem tartunk ott, hogy a KGST-n belüli kooperációk tömegesen kiterjednének a szorosabban értelmezett mikroszférára. Ellenben számos olyan együttműködési feladat vár megoldásra, amely méreteit tekintve döntő jelentőségű egy-egy kisebb vagy közepes nemzetgazdaság fejlődésére nézve. Gondoljunk a számítástechnikai, atomerőmű-berendezés gyártási vagy konténerprogramokra, az önműködő vagon-

kapcsoló-berendezések bevezetésére. Ezek valamennyien olyan technikai kultúrákat képviselnek, amelyeknél egy-egy nemzeti vállalat, illetve iparág döntése érzékenyen érintheti a telephely-nemzetgazdaság *egészének* működőképességét, de a nemzetközi kultúráét is. Az elkövetkező évtizedben nem térhetünk ki ezen ellentmondás „kihívása” elől, szocialista megoldási alternatívát kell találnunk.

Azért kell világosan tudatosítani, hogy a tervezési együttműködés a tervezőszervek és a termelőszervezetek közvetlen kapcsolatait is jelenti, mert ezt a problémát sem *csak* a tervezőszervek, sem *csak* a termelőszervezetek szintjén nem lehet megoldani. A tervezőszervek közötti koordináció óhatatlanul előtérbe helyezi az egyes népgazdasági „optimumokat”, itt az optimum már csak idézőjelben szerepelhet, mivel az adott, csak nemzetközi együttműködésben kifejleszthető kultúra fejlődési lehetőségei számára egy kis vagy közepes ország szűkre szabott nemzeti forrásai csak Prokrusztész-ágy lehet — s a megoldandó konkrét együttműködési feladaton keresztül a népgazdaságok egészének — jól vagy kevésbé jól felfogott érdekeit konfrontálhatja. A vállalati szintű üzleti kapcsolat teremtésének lehetőségeire leszűkített együttműködés olyan határok között mozog, amilyen az illető ország vállalatainak általános mozgási köre. Ez vagy szűkre szabott — s akkor az együttműködés lényegében nem jöhet létre —, a kultúra internacionális fejlesztése lehetetlenné válik, vagy széles, s akkor a különböző nemzetiségű vállalatok s a mögöttük aktivizálódó nemzeti erőforrások nagyságából eredő erőviszonyok fogják az együttműködés jövő sorsát megszabni, nem pedig a hosszú távon is perspektivikus lehetőségek. Az együttműködés jellege a felé tendál, amit az előzőekben kizártunk a szocialista alternatívák közül.

A megoldás nem „vagy-vagy”, hanem „is-is” alapon kínálkozik, és pedig, fő körvonalaiiban a következő módon:

— A nemzetközi kultúra kifejlesztéséről, az egyes országok erre fordítandó erőforrásainak nagyságáról, a munkamegosztásban az egyes országok által vállalandó területekről, valamint a kultúra kifejlesztésének ütemtervéről az *állami szintű gazdaságstratégiai* egyeztetésnek kell döntenie. Ugyancsak ez az a szint, ahol el kell dőlnie, milyen mélységben és szervezeti keretek között koordinálódjanak *egymással* a kultúrában résztvevő kutató- és termelőszervek, beruházások és kereskedelmi te-

vékenység. Tehát például hol elegendő hosszú lejáratú szerződéses formában összekapcsolni az érintett vállalatokat, hol kell létrehozni nemzetközi gazdálkodó szervezetet: s ha igen, milyen mértékben döntsön ez a szervezet a tagvállalatok gazdálkodása felett, s hogyan koordinálja döntéseit a nemzeti tervezőszervekkel.

— Ugyancsak állami szintű *gazdaságpolitikai koordinációban* kell megállapodni abban, hogy milyen elvek alapján hasonlítsák össze a közös akcióban résztvevő, különböző nemzetgazdaságokhoz tartozó kutató-, termelő és szolgáltató-tevékenységeket (vagyis az árelvben, bérezési elvben, a valutaátszámítás elveiben és a rentabilitási normákban). Továbbá arról is dönteni kell, hogy az egész nemzetközi kultúra által realizált társadalmi tiszta jövedelem milyen mértékben és milyen formák szerint áramoljék szét a kultúrában munkálkodó összes termelőegységek között, s mennyi lehet ebből a telephely-állam költségvetésének haszna. Abban is gazdaságpolitikai szinten kell megállapodni, milyen mértékben és kondíciók között veheti igénybe a nemzetközi jellegű vállalkozás az egyes tagországok hiteleit, konvertibilis és rubel devizaforrásait. Végül abban is államközi tárgyalásnak kell dűlőre jutnia, hogy illeszkedjék be az illető vállalkozás a nemzeti jogrendszerekbe. Mindezt célszerű államközi keretszerződésbe foglalni.

A konkrét technológiai munkamegosztás kérdéseiben, a költségnormákban, a kutatások és új termék kibocsátás terveiben, a kölcsönös szállítások árfeltételeiben, ütemezésében, a hitelek felvételében stb., tehát az operatív jellegű együttműködés összes műszaki és gazdasági, valamint szervezési feltételében az érintett *termelőegységek* közötti koordinációs kapcsolatok kereteiben kell döntésre jutni, természetesen az államközi keretszerződés által megszabott határok között.

A felsoroltak nem lépnek fel konkrét javaslat igényével, mindössze azt hivatottak példázni, hogy a kooperációs szerződések, nemzetközi egyesülések, közös vállalatok szerves részei a szélesebb értelemben fel fogott gazdasági koordinációs tevékenységnek (a Komplex Program szóhasználata szerint: tervezési együttműködésnek), s mind a hosszú távú, mind a közép- és rövid távú, *állami szintű* koordináció a közösen fejlesztett kultúrák tekintetében szükségszerűen átnő a közvetlen vállalati koordinációba. E kétszintű koordinációs tevékenység egymást feltételezi. Mindkettő feltételezi a nemzeti munkák megbízható nemzet-

közi mérő- és stimuláló-eszközeinek jelenlétét, vagyis a célirányos ár- és valutarendszert, a kompenzációs alapokat és hiteleket. Hangsúlyozom, hogy ebben a tökéletesen összenőtt formában a makro- és mikrokoordináció, valamint a koordináció, mint olyan, és a monetáris-, valamint ármechanizmusok a *nagy közösségi vállalkozások* fejlesztéséhez és működtetéséhez szükségesek. (Mindenekelőtt komplex technikai kultúrák, illetve azok innovációs magjai, továbbá az integráció egészét kiszolgáló alanyagbázisok és infrastruktúra-hálózatok kifejlesztéséhez és működtetéséhez.) Nélkülözhetetlenek tehát a *szinkronba hozott fejlesztési stratégiák oly módon való realizálásához, hogy elfogadható mozgás formát találjon a nemzetgazdasági és a „kultúra”-optimum közötti ellentmondás.*

Külön megfontolást igényel az integrációnak az a „szektora”, amely kívül esik a sorsdöntő „innovációs magokon”, valamint a nagy alanyagellátó bázisokon, illetve infrastruktúra-hálózatokon. Ezek azok az *egyenként „apró”* együttműködési ügyek, amelyek *összességükben* rendkívüli hatékonyságtöbbletet eredményezhetnek a nemzetgazdaságok számára. Ide sorolható a „tradicionális” külkereskedelem, a kisebb volumenű kooperációk, a választékcseré, turizmus stb. Tulajdonképpen ide tartoznak az innovációs magok szerződéses „bedolgozó”-jellegű kapcsolatai is technológiai környezetükkel.

Igen fontosnak tartom annak kiemelését, hogy a „kultúrákban” és az ezeken kívül megvalósuló együttműködések fejlesztését szolgáló mechanizmusokat *szemléletbelileg, elvileg* célszerű külön kezelni. Nem azért, mintha egy sor határesetben nem okozna gondot, hogy az adott konkrét együttműködést melyik típushoz soroljuk. Itt nyilván vitákkal kell szembenéznünk, sőt olykor a helytelen választás kockázatát is vállalnunk kell. Szerintem jóval nagyobb hibaforrást veszünk a nyakunkba, ha a két, egymástól elvileg különböző típusú együttműködést egységes mechanizmus Prokrusztész-ágyába próbáljuk beszorítani, akár egyiket a másikéba, akár mindkettőt valamiféle kompromisszumos elegymechanizmuséba.

A kétfajta együttműködés között az alapvető különbség a nemzetgazdaságokra való hatásuk mennyiségében és minőségében keresendő. A „kultúrákban” megvalósuló integrációk mindegyike elég fontos ahhoz, hogy egymagában jelentős hatással lehessen az összes résztvevő

nemzetgazdaság műszaki fejlődésére, világpiacon versenyképességére, végső soron, a gazdasági fejlődés külső tényezőin keresztül a belső növekedésre és egyensúlyra. Ennek következtében ezek megkövetelik az egyenkénti, állami szintű irányítást, egyeztetést, finanszírozást. Az utóbbiak — az ún. „kultúrákon kívüli” együttműködések ilyen hatással csak *összeségükben, tömeghatásukban* vannak. Következésképpen egyedi irányításuk nem lehetséges — illetve olyan áthidalhatatlan szervezési feladatokat ró a központi szervekre, amelyekkel nem tudnak megbirkózni. Itt az *együttműködés normáinak, kereteinek megalkotása az egyetlen reális lehetőség, amelyet a gazdaságpolitikai egyeztetés el tud érni.*

Piaci szabályozó rendszerek a gazdaságpolitikai koordináció szolgálatában

Amennyiben elfogadjuk az együttműködés alapkövének a tervszerűen irányított „sorsdöntő” gazdasági folyamatok összehangolását (egyelőre — még legalább egy-két évtizednyi távlatban — nem számolunk a kis- és közepes vállalatok egymás közötti közvetlen együttműködésének tömeges kibontakozásával), akkor azzal is számot kell vetnünk, hogy *a nemzetközi cserék rentabilitását szabályozó értékviszonyok mindenekelőtt a hosszabb távú fejlesztési döntésekre lesznek aktív hatással, akár központi állami, akár termelővállalati szinten.* Ez meghatározza azt a kört, amelyben már most keresnünk kell az áru- és pénzviszonyok hatásai felerősítésének lehetőségeit. Továbbá, egyben tudatosítanunk kell azt is, hogy a rentabilitási és nyereségelv érvényesülése a fejlesztési preferenciák tudatos egyeztetésének *kereteiben* hat, mint fejlesztési és munkamegosztási variánsok közötti gazdaságpolitikai mérlegelés egyik (de nem feltétlenül egyetlen) kritériumrendszere. A rubel-árak egymáshoz való viszonyai, a rubel árárányok eltérései a konvertibilis devizákban kifejezett árárányaitól, a rubel és a nyugati kulcsvaluták paritásai, valamint a KGST-nemzeti valuták is, egyik oldalról a rubel, másik oldalról a nyugati kulcsvaluták paritásai, a szállítási és fizetési feltételek, a fizetési mérlegegyenlegek sokoldalú transzferálhatósága stb. *mindenekelőtt az együttműködési volumenek keretösszegeire, valamint a „sorsdöntő” együttműködések létrejöttére és realizálási módozataira vonatkozóan fogják befolyásolni az országos, ágazati és nagyvállalati döntéseket. Az ár- és monetáris mechanizmus-elemek tehát mindenekelőtt viszonylag kevés számú, de nagy horderejű*

döntést befolyásolnak. Ezen hatásukat elsősorban olyan szinteken érik el, ahol a) hosszú távon döntenek, s a rövid távú döntésekben is döntő hatásúak hosszú távú következményeik; b) a gazdaságossági impulzusok hatásait az egyéb átfogó gazdaságpolitikai és politikai körülményekkel együttesen mérlegelik.

Mindezek következtében a szocialista együttműködésben kiformálandó ár- és monetáris mechanizmusokat nem lehet a gazdaságstratégiai koordinációtól független, azok *mellé* rendelt, párhuzamos mechanizmusokként felfogni, hanem olyan irányító eszközökként, amelyek orientálják a gazdaságstratégiai együttműködést, valamint azok gyakorlati aprópénzre váltását. Ezért az egyes mechanizmus elemek vagy összefüggő blokkjai helyes kialakítási lehetőségeinek vizsgálata önmagában nem célravezető módszer, félreveheti az integrálódás elősegítését szolgáló intézkedéseket. A KGST-országok fejlődésüknek és együttműködésük fejlesztésének azon fázisában vannak, amikor *igen határozott célokra orientált, komplex intézkedési rendszerek segítségével tudnak csak előrejutni.*

Ezek közül három rendszer vizsgálatát emeljük ki: a *gazdaságvédelmi* rendszerét, a *kockázati- és haszonkompenzációk* rendszerét és végül a *finanszírozási* rendszerét.

a) *Gazdaságvédelmi rendszer*

Tudatosan nem használom a „protekciónizmus” kifejezést, bár etimológiailag megfelelne a célnak. A gazdaságelmélet a protekciónizmus szót ugyanis kisajátította az olyan (direktív vagy indikatív jellegű) intézkedések összességének jelölésére, amelyek általában védik a „hazai” (országos vagy regionális) tevékenységeket, illetve támogatják azok külső expanzióját, tehát *autarkikus* vagy *merkantilista* irányban hatnak. Ilyen értelmű protekciónizmusról a KGST-tagországok, de az egész KGST esetében nincs értelme beszélni. Másrészt a protekciónizmus-szóhasználat a közgazdász fejében összekapcsolódik a nevelővámval, mint „enyhe” formával, illetve az import mennyiségi korlátozásával, mint „durva” formával. Mindkettő feladata a külföldi *konkurrencia* korlátozása a belpiacon. A szocialista Közösség gazdaságvédelmi rend-

szerének *nem szabad* sem autark, sem merkantil irányban hatni, sem a tagországok, sem az egész Közösség méreteiben. Továbbá ez a védelmi rendszer egészen más közegben érvényesül, mint a tőkésországok protekcionizmusai. Nem a konkurens (vagy potenciálisan konkurens) környezet támadásait van hivatva megelőzni, hanem megfelelő realizációs piacot és ellátási bázist hivatott biztosítani a gazdaságstratégiák egyeztetése értelmében létrejött, exportorientált nemzeti termelőtevékenységek, illetve az importtól függő felhasználó szektorok számára. A szocialista nemzetközi gazdaságvédelmi rendszer ebből a szempontból a tervgazdaságadta szükséges fejlesztési és piaci biztonság kiterjesztése a közösség egészére.

A harmadik országokkal folyó gazdasági érintkezésben az állami külkereskedelmi monopólium hat. Ez hivatott elősegíteni a gazdasági együttműködést azokban az esetekben, ha az egyenjogúság és kölcsönös előny feltételei adottak, valamint megakadályozni a Közösségen kívülről jövő fejlődésgátló hatások érvényesülését. Amennyiben erre szükség adódik, az egyes KGST-országok felől a Közösség más területeire is átsugárzó nem kívánatos hatások kiküszöbölése a gazdaságpolitikai koordinációk tárgyköre. Ugyancsak a gazdaságpolitikák koordinációja keretében kereshet bármely KGST-tagország számára kedvező, KGST-n belüli alternatív megoldást olyankor, amikor bizonyos szükséges gazdasági problémák harmadik országokkal való megoldása számára kedvezőtlen következményekkel járna. Ilyen értelemben a KGST-együttműködés *közösségi méretű* védelmi funkciója a romboló impulzusok kölcsönös segítséggel való elhárítására korlátozódik, s nem terjed ki a gazdaságok számára előnyös — harmadik országgal való — megoldásokkal szembeni fellépésre a KGST-n belüli alternatívá javára.

Az egyes országok *KGST-n belüli*, védelme viszont feltétlen szükséges, hogy kettős célú és élű legyen. Egyfelől védeni kell azt a *termelőt* (exportáló országot vagy vállalatot), amely függ a közösségen belüli realizálási piactól, amennyiben specializálódása az együttműködés folyamán, annak követelményei nyomán alakult ki. A rendszernek biztosítani kell a specializálódó termelő számára a mennyiségi és műszaki felfutási lehetőséget (türelmi időt), valamint a realizálás lehetőségeit a felfutás után, s a realizáláson belül a méltányos hasznot, felhalmozási lehetőséget. Másfelől a védelmi rendszernek védenie kell a *felhasználót*

(importáló országot, vállalatot), amely függésbe került az ellátó bázistól, ugyancsak akkor, ha ez a függőség az együttműködési döntések vagy kialakult munkamegosztási tradíciók nyomán jött létre. A rendszernek ez esetben biztosítania kell az importot mennyiségben, minőségben (műszaki paraméterekben) és szállítási ütemezésben egyaránt, biztosítékot kell nyújtani az indokolatlan áringadozások, továbbá a kísérő szolgáltatások és alkatrész-utánpótlás elhanyagolása ellen.

Látható, hogy a KGST-n belüli védelmi rendszer minőségileg más kategória, mint mondjuk, a Közös Piac kollektív védővámrendszere. Kevesebb, amennyiben nem hat minden áron a KGST-n belüli megoldási alternatívák irányában, és több, amennyiben a tervgazdálkodás biztonsági többletét teszi élvezhetővé mind a kibocsátók, mind a felhasználók számára az egész Közösségben.

E védelmi rendszer felépítéséhez nem elegendő egy-két piaci vagy monetáris automatizmus gondos szabályozása, sem a vámoké, sem a rubel—dollár paritásé, sem a rubel—nemzeti valuták paritásaié. A védelmi rendszer a gazdaságstratégiák és tervek egyeztetésében *kezd* funkcionálni, de komplexen felöleli az árakat, a szerződési és egyesülési típusokat, hiteket s azok kondícióit, s persze az említett monetáris jellegű mechanizmus elemeket is mindezekkel összefüggésben.

Mindezek következtében a KGST-együttműködés mechanizmusának fejlesztésekor célszerű az összes szabályozóelemet és intézményt abból a szemszögből, komplex módon összehangolni és kiegészíteni, hogy ezek *összességükben* helyes irányú és mértékű védelmet, kedvező népgazdasági és vállalati közeget biztosítsanak a legfontosabb, egyeztetett gazdaságstratégiai feladatok végrehajtásához.

b) *Kompensációs rendszer*

Amint az előzőekben már említettem, az együttműködésben csak a véletlen eredményezhet minden résztvevő számára egyforma hasznot. Ugyanakkor az összes résztvevők együttes érdeke azon munkafázisok elvégztetése, amelyek viszonylag kevésbé rentábilisak. A megoldás nyilvánvalóan az átlagosnál nagyobb és kisebb kockázatok és eredmények egymáshoz való közelítése, bizonyos esetekben kiegyenlítése.

A munkamegosztásból származó hasznok különbözősége alapján véve kétféle okra vezethető vissza:

— Vagy abból adódik, hogy az együttműködésben résztvevők nem egyforma termelékenységgel *képesek* termelni adott területen elért gazdasági fejlettségük vagy szervezettségük, munkaintenzitásuk különböző fokának következményeképpen. Ezt a hasznkülönbséget a kompenzációs rendszerrel kapcsolatban nem veszem figyelembe. Amennyiben ugyanis ez a határfok-különbség *történelmi* fejlettségbeli hátrányból ered, nem kompenzálni kell, hanem az okok megszüntetését elősegítő komplex segítséget kell nyújtani. Amennyiben az aránytalanul kis haszon a munka rossz megszervezéséből, a laza technológiai fegyelemből származik, esetleg egyéb országos vagy lokális gazdaságvezetési hibák következménye, akkor méltánytalan volna az alacsony termelékenységet a „társadalmilag szükséges munka” rangjára emelni.

— Vagy abból adódik, hogy a munkamegosztás folyamán egyes résztvevőkre képességeiket maximálisan honoráló munkafázisok jutnak, míg mások kénytelenek megelégedni primitívebb vagy kevésbé hatékonynak mutatózó munkák végzésével, mint amilyenre képesek. Ilyen esetek adódhatnak például kedvezőtlen kitermelési körülmények között fekvő ásványi kincsek vagy mezőgazdasági termékek export-célokra való kiaknázásakor; vagy olyan munkafázis elvégzésére való specializálódáskor, amelynek termékében a használatos külkereskedelmi árrendszer eleve kis felhalmozható értékésztt tartalmaz (nyomott áru termékek). Ezekben az esetekben a hatékonyság együttműködő országok közötti kiegyenlítése nemcsak indokolt, hanem a munkamegosztás elemi előfeltétele is. A kettőt persze a gyakorlatban igen nehéz szétválasztani. A konkrét esetek légióiban itt is vállalnunk kell a viták és egyezkedések ódiúmát. Azt azonban itt is tudatosítani kell, hogy a kompenzációs rendszert nem lehet egy nemzetközi alap létrehozására, vagy a nemzeti szubvenciós rendszerek összehangolására szűkíteni. A kompenzációs rendszer is a gazdaságpolitikai koordinációnál kezdődik, az ár- és hitelrendszer-nél, valutaparításoknál, költségzámítási módszerek közelítésénél stb. folytatódik. Csak ezek komplex összehangolása, illetve összecsiszolása folyamatában — fontos, de nem kizárólagos elemekként — érnek meg a feltételek a nemzetközi kompenzációs valuta-alapok létrehozására, s azok zavartalan működésének biztosítására.

Vagyis ahhoz, hogy a hasznok és kockázatok kiegyenlítésének rendszerét létrehozassuk, a rendelkezésünkre álló (létező vagy létrehozható) szabályozóelemeket ebből a speciális szempontból is teljes összefüggésükben át kell gondolnunk és egymáshoz kell igazítanunk.

c) *Finanszírozási rendszer*

A munkamegosztáson belül vállalt specializált szerepek nem csak a folyó költségek és árbevételi lehetőségek tekintetében különböznek egymástól, hanem a megelőlegezendő tőkék *abszolút* vagy *fajlagos* volumenében is. Akár az előlegezendő eszközök abszolút volumene haladja meg az ország teljesítőképességét, akár a fajlagos tőkeigény túl magas, illetve túl lassú megtérülésű ahhoz képest, amit az adott gazdaság el tud viselni, a tőketényező komoly akadályává válhat egy adott, műszakilag és közgazdaságilag egyébként megalapozott és szükséges integrációs együttműködésnek. Ilyen esetekben kerül előtérbe az együttműködésben végrehajtandó vállalkozás (beruházás, külföldi fiók, illetve leányvállalat vagy tőkeérdekeltség létesítése, piacra való betörés, szervizhálózat, harmadik államnak nyújtott fejlesztési hitel stb.) több ország általi együttes finanszírozásának szükségessége.

A KGST jelenlegi gyakorlatában a finanszírozási együttműködés részben kétoldalú kormányközi hitelekkel, illetve beruházási hozzájárulással, részben a Nemzetközi Beruházási Bank hiteleivel valósul meg. E téren tehát jóval a nulla pont feletti helyzetből kell továbblépniünk. Nem mondható azonban el az, hogy e meglévő hitelezési konstrukciók szerves részeivé váltak volna az integráció mechanizmusának. Nincs még szerves kapcsolata a gazdaságfejlesztési politikák és tervek egyeztetési folyamata és az NBB-hitelrendszer mögött. Nem tisztázott az NBB-től felvett transzferábilis rubelhitelek árufedezete (elköltetősége). Nem alakult ki a nyersanyag-kitermelés céljából nyújtott beruházási hitelek kondíciórendszere, az ilyen csatornán országból országba áramló rubelnek nincs szerves kapcsolata a nemzetközi pénzforgalom egészével. A kamat nem tölti be haszon-újraelosztó funkcióját. Vagyis, a KGST-ben kezd kialakulni a nagyobb, közös érdekű vállalkozások közös finanszírozása, ennek elemei azonban még nem forrtak össze *rendszerre*,

amelynek létevel, kritériumaival és kondícióival a tagországok biztonságosan számolhatnak, s amelyhez alkalmazhatják belső finanszírozási rendszereiket, fejlesztési programjaikat.

Azt hiszem, nem kell különösebben bizonyítani, hogy a nemzetközi finanszírozási rendszer a gazdaságpolitikák és tervek egyeztetésétől kezdve az árrendszeren, valutaárfolyamokon keresztül az együttműködés intézményi kereteiig bezárólag az összes mechanizmus és felépítményi elemeket érinti.

Az integráció eszközrendszerének kifejlesztéséhez rendkívül fontos az egyes szabályozóelemek szerepének, hatósugarának és hatási erősségének nem elszigetelt megítélése. Helyes szemléletükhöz nélkülözhetetlen azon komplex mechanizmusrendszerekbe illesztésük, amelyek maguk is hivatottak kedvező tisztánlátási, érdekelttségi és intézményi közeget teremteni a gazdaságpolitikai célok egyeztetéséhez és megvalósításához.

NEGYEDIK RÉSZ

**A magyar gazdaságfejlesztési
stratégia alapvető
feltételeiről**

A magyar külgazdasági stratégia alapvető feltételeiről

A magyar gazdaság, kis méretei, adott fejlettsége és szerkezete miatt erősen ráutalt a világgazdasági kapcsolatokra. Annak az áruvolumennek az értéke, amelyet évente külfölddel kicserélünk, megközelíti teljes nemzeti jövedelmünknek felét. Teljes külkereskedelmi forgalmunknak több mint egyharmadát a szovjet gazdasággal, mintegy egyharmadát a többi európai szocialista országgal, valamint kevesebb mint egynegyedét a fejlett tőkésországokkal és mintegy 6—8%-át a fejlődő világgal bonyolítjuk le. A magyar népgazdaság külkapcsolatai tehát a legintenzívebben a szocialista világgal fejlődtek ki, külkereskedelmi forgalmunknak pedig mintegy négyötöde európai országokkal bonyolódik le. *A magyar népgazdaság elsődleges külgazdasági közege a KGST-ben tömörült országok közössége, szélesebb értelemben vett mozgási terünk pedig lényegében Európa.*

Önmagában az a tény, hogy a külföldi gazdasági kapcsolatokra való ráutaltságunk kivételesen erős, megköveteli, hogy nemzeti gazdaságfejlesztési politikánk kialakításakor a külső gazdasági környezetünk mozgását, fejlődését, erőviszonyainak változását fokozottan figyelemmel kísérjük. Nem túlzás azt állítani, hogy a magyar gazdaság fejlődési lehetőségeit és egyensúlyát a külső gazdasági környezetben adott feltételek legalább annyira meghatározzák, mint azok a feltételek, amelyek magából a gazdaságból adódnak.

a) *A magyar gazdaság világgazdasági helyzetének naturális jellegű determináltsága*

Világgazdasági helyzetünk naturális jellegű determináltságán azt értem, hogy *mennyiben függ az aktív lakosság foglalkoztatottsága, a kifejtett munka mennyisége és minősége arányában álló életkörülmények biztosítása, s a népgazdaság normál fejlődési ütemének fenntartása a behozattól és a kivittől.* Közelebbről, milyen arányban kell támaszkodnia a népgazdaságnak importra az energiahordozókból, alapanyagokból és alapvető élelmiszerekből, valamint a termelőapparátus fenntartásához és fejlesztéséhez szükséges munkaeszközök tekintetében, továbbá a termelés milyen hányadát kell az adott struktúra körülményei között eleve külföldi felhasználó számára megtermelni ahhoz, hogy a hazai termelőapparátus működése biztosítva legyen.

Az 1971-es statisztika szerint a magyar népgazdaság összes forrásainak mintegy 14%-a származott importból (az iparé 23%, a mezőgazdaság 4%), ezzel szemben 1 Ft hazai felhasználásra 28 fillérenyi exportcélú felhasználás jutott. Az iparban ez az érték 56 fillér, a mezőgazdaságban 30 fillér. Ezek az értékek persze a termelőterület jellege szerint erősen szóródnak (lásd a 16. táblázatot). Önmagában az, hogy a mezőgazdasági jellegű végtermékek 1/4-e,

16. táblázat

Az export és az import szerepe az egyes ágakban

Ágak	Kiegészítő import az összes források %-ában	Egy Ft hazai felhasználásra jutó export
Népgazdaság összesen	13,6	0,28
Mezőgazdaság	4,3	0,30
Ipar	23,1	0,56
Ebből:		
Villamos energia	11,8	0,05
Bányászat	28,0	0,20
Kohászat	23,8	4,68
Gépipar	30,6	0,61
Vegyipar	30,5	1,47
Könnyűipar	18,3	0,44
Élelmiszeripar	10,6	0,34

az iparban több mint 1/3-a eleve exportcéllal termelődik, ezzel szemben a népgazdaság gép- és vegyi anyag-felhasználásának csaknem 1/3-a importtermék, már igen sokat mond. Érdemes egy kicsit alaposabban elemezni ezeket az adatokat.

Az ÁKM adatai a bányászatban és a kohászatban meglepően alacsony importhányadot

mutatnak. Az importra ráutaltság azonban azonnal markánsabbá válik, ha kulcsfontosságú alapanyagokban gondolkodunk. Ezeknek a népgazdaság működőképességére ugyanis nem akkora a hatásuk, amekkora összeggel az ÁKM-be bekerülnek.

Az 1971-es statisztikai évkönyv adatai szerint a hazai *nyersolaj*-felhasználás 3/4-e importált. Lényegében az egész réz-, horgany-, ólom-, ón-, kén-, gumi- és gyapotszükségletünket ugyancsak behozattalal fedezzük. Ugyancsak importból származik a kohókokszt és fenyőfűrészáru 70%-a. A felhasznált cement és papír 40—40%-át is behozzuk, a nyers marhabőrszükséglet 2/3-a szintén importált. Körülbelül ugyanekkora az import hányada a vasellátásban (Fe-ban számítva kohászati feldolgozottsági szintig). A gazdaság egészének működését leginkább befolyásoló anyagok és energiahordozók területén tehát jóval mélyebb az importösszefonódás, mint ahogyan azt az átlagszámok mutatják.

Növekvő jelentőségű a külföldről származó alkatrészek felhasználása a gépiparban. 1971-ben a gépiparon belül felhasznált alkatrészek valamivel több, mint 1/4 része volt importeredetű. Ugyanezen évben a gépipar teljes kibocsátásának 1/10-e volt exportált alkatrész.

Nem kevésbé jelentős a hazai termelés ráutaltsága az export realizálásának egyes kulcsterületein. Az alumíniumipar termékei közül a bauxit kb. 1/4-e, a timföld 9/10-e kerül exportra (ez utóbbi zömében a magyar—szovjet és magyar—lengyel timföld-alumínium egyezmény keretében bérkohósítás céljából), az itthon gyártott tömb alumíniumot gyakorlatilag exportáljuk. A szerszámgépipar termékei közül az esztergapadok fele, a marógépek 1/4-e, a gyaluk csaknem 100%-a exportra készül.

Az autóbuzszipar, gyógyszeripar, orvosi és ipari röntgenkészülékeket gyártó ipar, darugyártás termékeinek 80—100%-át termeli eleve külső piacokra, de meghaladja a hazai termelés 2/3-át az export volumene olyan termelőtevékenységekben is, mint a vendéglátóipari kávéfőző gépek, alumínium háztartási edények, izzólámpák, fénycsövek, fotopapír termelése, a vágott baromfi, gyümölcs- és zöldségkonzerv, sűrített paradicsom, őröltpaprika-termelés. A hazai vasúti személyvagonygyártás, elektroncső-termelés, cipőipar, szalámi- és száraskolbászgyártás, tojásipar termékeinek kb. fele kerül évente exportra. Jelentős az export aránya az elektromos és elektronikai műszeriparban, a híradástechnikai iparban stb. Vagyis a magyar ipar és mezőgazdaság néhány kulcságazata lénye-

gesen koncentráltabban függ az exportpiacoktól, mint ahogyan azt az átlagolt ipari mutatók érzékeltetik.

Az export- és importoldali természetes determináltságot egyaránt figyelembe véve képet alkothatunk a magyar gazdaság jellegéről. Kissé karikírozva azt állíthatjuk, hogy a magyar népgazdaság „*bérmunka-vállaló üzem*”. A körülbelül 5 millió aktív lakosból kitermelő tevékenységgel, becslésem szerint csak mintegy 800 ezer fő foglalkozik, a hazai és importált termékek transzformálásával pedig közvetlenül 2,6 millió. A termelőszférában több, mint három feldolgozó jut egy kitermelőre. A kitermelőszférában dolgozók csaknem 9/10-e növénytermeléssel foglalkozik, s csak mintegy 130 ezer ember dolgozik a bányászatban (ebből 90 ezer szénbányász!). A javarészt import útján beszerzett alapanyag és energia tehát átalakul a magyar aktív lakosság 3/4-ének kezén, s javarészt exportra kerül. *A nyersanyagértékhez hozzáadott hazai munkának elegendő mennyiségűnek, minőségűnek, szakképzettségűnek kell lennie ahhoz, hogy a hazai termelőszféra és a lakosság belső felhasználási célra megtermelt termékeinek anyagfogyasztását fedezze, plusz lehetővé tegye a feldolgozó munka egy hányadának elcserélését külföldi feldolgozó munkára. A magyar gazdaság működőképességének alapképletében tehát a független változó a szorgalom, a szervezettség és a szakképzettség.*

Ezért állítható, hogy a „szürke állomány” a magyar népgazdaság legfontosabb természeti kincse, fontosabb a bauxitnál, a szénnél, a szénhidrogéneknél, de a kedvező mezőgazdasági termelési feltételeknél is. Ilyen szempontból a magyar népgazdaság jellege hasonlít minden sűrűn lakott, iparosodott, ún. „nyersanyagszegény” országhoz, mint Svájc, Ausztria, Dánia, Japán, Bulgária stb.

Mindebből következik, hogy a magyar gazdaság igen erősen ráutalt ugyan a nemzetközi munkamegosztásra, vagyis a szó „*ÁKM*” értelmében erősen nyílt gazdaságnak tekinthető. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy csak olyan munkamegosztás szolgálhatja a kiegyensúlyozott, gyors fejlődést, amelyben értékesíteni tudja a lakosság szorgalmát és szakértelmét, vagyis ahol *a feldolgozó tevékenységért kitermelő tevékenységet kaphat*, mégpedig olyan átváltási arányban, hogy az országban maradó kitermelő tevékenység kielégítse a népgazdaság *reális* egyensúlyi és fejlődési igényeit.

Az említetteken túlmenően a feldolgozó apparátus szükségszerű és

nagymértékű túlméretezettsége miatt a belső piac igényeihez képest, a magyar gazdaság természetesen vonzódik a *hosszú távon biztonságos munkamegosztáshoz*. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok stabilitása a magyar gazdaságstratégia preferencia-sorrendjében mindig meg kell hogy előzze a nagy profittal kecsegtető, de bizonytalan jövőjű kapcsolatokat. Ezt különösen indokolja az is, hogy feldolgozó iparunk mintegy százéves késéssel kezdett fejlődni a régebben iparosodott országokhoz viszonyítva. Ezért egyelőre konkurenciavédelemre szorul, s a gazdaság szűk méretei miatt a nemzeti protekcionizmus eleve hatástalannak és kilátástalannak látszik.

Végül az, hogy a magyar gazdaság fő „természeti” kincse a lakosság szorgalma és szaktudása, eleve meghatározza a „belső” gazdaságstratégia fő irányát és alapjellegét. Egyrészt a *termeléspolitikának* kiemelten kell számításba vennie a szakértelemből adódó fejlesztési lehetőségeket; másrészt a gazdaságpolitikának igen gondosan kell sáfárkodnia az eleven munka *minőségével*. A népgazdaság termelőerői fejlesztésének *legfontosabb* eszköze a szakképzés, valamint az általános műveltség növelése. *A közoktatás és a szakképzés nálunk legalább olyan fontos beruházási szektor, mint az építőipar vagy gépgyártás*. Végül egy olyan országban, amelynek szinte kizárólag a lakossága munkaképességéből kell megélnie, a gazdaságpolitika egészének kiemelkedően fontos pontja általában is az *emberközpontság*. Ez biztosíthatja azt a kedvező általános társadalmi közérzetet, amely mint közeg, elősegíti a szorgalom és szakértelem széles körű kibontakozását, valamint zavartalan működését.

A magyar gazdaságban tehát, minden látszat ellenére, nem a nyersanyagellátás és piaci realizálás a végső megoldandó probléma. Amennyiben nem ismerjük fel, hogy a termelőerőink csaknem egyetlen — világgazdasági viszonylatban is — dinamikussá tehető tényezője a művelt, hozzáértő, fegyelmezett és elégedett *embertömeg* — maga a *dolgozó nép* —, az anyag- és energiaellátás, valamint piacbiztosításban kifejtett erőfeszítéseink végül is kapkodássá, rövid lejáratú előnyök egyoldalú hajszolásává válhatnak. Ez világgazdasági helyzetünket a jövőben csak ronthatja — s vele együtt fognak romlani belső egyensúlyunk és növekedésünk feltételei is. Ha viszont tudatosítjuk magunkban, képesek vagyunk megtalálni azokat a közös pontokat, ahol a gazdaságpolitika emberközpontságát nem „szociális tehertétel” lesz, hanem gyorsítja a gazdasági fej-

lődésünket, s egyben olyan helyet vív ki számunkra a világ munkamegosztásában — mindenekelőtt a KGST-integrációban —, amelyben törekvéseink egyben az együttműködési partnerek távlati fejlesztési elképzeléseivel is találkozhatnak. Egy ilyen politika eredményeként hosszú távon is megnő a külpiaci realizálási lehetőség és biztosítva lesz az energia- és alapanyagellátás.

b) *A magyar gazdaság lehetőségei a munkamegosztásba való hatékony beilleszkedésre*

Persze nem elég megállapítani azt az amúgy is közismert tényt, hogy a magyar népgazdaság feldolgozó jellegű, s csak mint ilyen illeszkedhet be *fejlett országgént* a fejlett világ munkamegosztásába. A külgazdasági kapcsolatok célja nemcsak hiánycikkek behozatala, hanem előnyök szerzése is. Az előző fejezetekben foglalkoztunk azzal, hogy a nemzetközi munkamegosztás révén nemcsak komparatív előnyhöz lehet jutni, hanem a dinamizmusból, az importtechnika adaptálásából és a kooperációból eredő, a ricardói teóriába be nem illeszthető előnyökhöz is.

Az is egyértelmű, hogy minden, a népgazdaság számára realizálható előny függ egyrészt attól, hogy milyen hazai társadalmi munkatermelékenységet indukál, másrészt attól is, hogy a hazai munka milyen cserearányokban realizálódik a külgazdasági kapcsolatok folyamán. Tehát a munkamegosztásból származó népgazdasági haszonnak van *termelési és forgalmi* összetevője. A termelési faktor lehet *strukturális* — ez a szó legtisztább értelmében vett komparatív előny —, de ehhez van közel a dinamizmus előny is, és lehet egy meghatározott termelőtevékenységhez *tapadó* (pl. a kooperációs vagy az adaptációs előnyök). A forgalomban keletkező haszon származhat az árak kedvező változásából, a pénzátváltási viszonyokból, a hitelfeltételek javulásából stb. A jelen gondolatmenet szempontjából az utóbbiakat csak annyiban kell figyelembe venni, amennyiben a hosszú (minimálisan másfél évtizedes) távú struktúraalakítást a nemzetközi együttműködési stratégiát befolyásolják.

Milyen, objektíve meghatározott törekvései lehetnek a magyar nép-

gazdaságnak a nemzetközi együttműködésben realizálható különféle előnyök tekintetében?

1. Ami a *komparatív* előnyöket illeti, a lehetőségeink a következők:

— Mindenekelőtt komparatív előny „ugrasztható ki” mindenütt, ahol a *termelés természeti feltételei* hazánkban kedvezőek. Ilyen található a mezőgazdaság egyes területein, az alumíniumipar vertikumának egyes pontjain, a gyógy-idegenforgalomban, tranzitszállítási tevékenységben stb. *A komparatív előny legfontosabb eleme ezeken a helyeken a különbözőzeti föld- (bánya-) járadék jellegű jövedelem.* Ez azt jelenti, hogy a deviza/forint viszony meglehetősen állandóan kedvező maradhat, s a pótlólagos beruházások is kedvező devizakitermelési lehetőséggel tudnak hasznosulni. Itt azonban három tényezőre kell nagyon vigyáznunk.

Az egyik tényező a termelés népgazdasági termelékenységé, valamint az eleven munka költségeinek egymáshoz viszonyított színvonala. Amennyiben — túlértékelve a kedvező természeti feltételek jelentőségét — nem törekszünk e területeken a magas hatékonyságú kultúrák kialakítására és fenntartására, a kedvező „deviza-kitermelési” viszonyok egy idő múltán már nem a kedvező természeti körülményeket, hanem csak a hazai munkaerő *relatív alacsony költség szintjét* fogják tükrözni. Valójában a tendenciának éppen fordítottnak kell lennie. A kedvező devizahozamnak *mind kevésbé* szabad az eleven munka költségdifferenciát, s mind markánsabban a különbözőzeti földjáradékszerű komparatív előnyt kifejeznie. Vagyis a természeti feltételek kedvező volta *önmagában* nem biztosít hitbizomány jellegű jövedelmeket. Ha a kedvező kitermelésszolgáltatási bázison dolgozók munkájának technika által meghatározott termelékenysége alacsony, akkor vagy gazdaságtalanná válik a tevékenység fenntartása — legalábbis export célokra — vagy pedig csak a lakosság fogyasztási szintjének kárára tartható fenn a gazdaságosság.

A másik tényező az *áraké*. Lehetnek olyan, ma kedvező fajlagos devizahozamú tevékenységek, amelyekben ezt az állapotot mind nehezebb fenntartani a cserefeltételek hosszú távon kedvezőtlen alakulása miatt, ami bekövetkezhet azért is, mert más termelők is erre orientálódnak (például alacsonyabb bérnívóval, mint — mondjuk — a gyümölcs- és zöldségtermelésben, kómersz bor termelésében), de azért is bekövetkezhet, mert a viláfgazdaság elfordul az illető területtől. E termelő-

ágakban hiába vannak esetleg kimagaslóan kedvező természeti feltételeink, hiába szereljük fel a munkaerőt a legkiválóbb szakértelemmel és technikával, a csereviszonyok nem engedik realizálni a differenciális járadék jellegű komparatív előnyt. Mind többet kell exportálnunk ahhoz, hogy mind kevesebbet importálhassunk. Fordítva, ha a meglévő természeti előnyeink közül kiválasztjuk azokat, amelyeknek fejlesztése a világ jövőbeni kereslete változásaival egybeesik, az árak emelkedése realizálhatóvá teszi a látenszen meghúzódó komparatív előnyöket. Ez általában érvényes a struktúraalakításra, mégis itt emelem ki. A kitermelő tevékenység ugyanis meglehetősen merev. Nagy beruházási megelőlegezéseket követel és a létrehozott termelői és szolgáltatói kapacitások lényegében konvertálhatatlanok. A megnyitott bauxitbányát nem lehet kukoricatermelési-rendszerre átalakítani, a Zalakaroson létesített gyógyszerintézet nem konvertálható dunai hajózássá, különösen akkor nem, ha a nem egészen átgondolt létesítmény amortizációs lehetőségei sincsenek biztosítva.

— Hosszú távon is komparatív előnyt hozhat továbbá egy olyan fejlesztés, amely a hazai „szorgalom és szakértelem” legreményteljesebb gócpontjaira koncentrálja a rendelkezésre álló munkaerőt, a kutatóközpontoktól kezdve a termelő- és szolgáltató szektorokig. A komparatív előnynek itt ugyan nincs földjáradékjellege, nincs ilyen biztosíték a hatékonyságtöbblet stabilizálódására. Mégis számolhatunk hosszú távon is komparatív előnnyel, mivel a különleges hazai szakértelem és termelési tapasztalat olyan speciális kifejezési területeiről van szó, amelyben az ország előnyét a külföldi partnereknek nehéz behozni.

Itt ismét két veszélyt kell figyelembe vennünk. Kutatás- és fejlesztésigényes termelőterületekről lévén szó — tehát olyanokról, ahol a nálunk nagyobb és fejlettebb országokban a koncentrálnálási feltételek jóval kedvezőbbek —, nem remélhető, hogy széles fronton előre tudunk haladni. Még akkor sem, ha az előrehaladás bizonyos személyi feltételei különben adottak volnának, mert ez szűkreszabott eszközeink szétforgácsolásához vezetne, ami az innovációs tevékenység ütemének csökkentését eredményezhetné, s a komparatív előnyök rövid időn belül véglegesen elenyésznének. A szétforgácsolt és elmaradott technikai bázisú kutató-fejlesztő kapacitást ez esetben kénytelenek volnánk külföldi újító-bázisok segédműhelyeiként felhasználni, amely lehet, hogy egy ideig

kedvező fajlagos devizakitermelési lehetőséget biztosítana a szellemi exportban, de ez ismét csak a *hazai szellemi munka relatív olcsóságát* tükrözné vissza és nem azt a szellemi értéknagyságot, amit létrehoz. A szelektivitás hiánya vagy nem átgondolt volta tehát egy idő múltán szembekerülhet szocialista gazdaságpolitikánk alapmotívumával. Vagyis szelektálni kell, mégpedig úgy, hogy több tényezőt egyszerre veszünk figyelembe a szelektációkor. Az első ilyen tényező a *hazai innovációs kapacitások megléte, felfejleszhetősége és újratermelhetősége*. Olyan tevékenységeket kell tudnunk kiválasztani, amelyekben a szakoktatás is magas szintű, a kutatóbázisok már rendelkezésre állnak s a termelőbázis magva is készen áll a kiterjedés és elmélyülés (extenzív és intenzív fejlődés) egyidejű megvalósítására. Amennyiben külföldről szellemi importot kell hozzáadnunk vagy berendezéseket kell vásárolnunk, ezek kiegészítő, frissítő jellegűek legyenek, használatbavételük ne csak adaptációt (betanulást), hanem továbbfejlesztést is eredményezzen. A másik a *bennünket körülvevő világ magas szintű továbbfejlődése*. Abból a palettából, amelyet a hazai lehetőségek kínálnak, azokat kell kiválasztanunk, amelyek születő és felfejlődőfélben levő társadalmi szükségletek kielégítését célozzák meg nemcsak hazai, hanem világviszonylatban is. Hiába gyártotta évtizedeken keresztül a magyar ipar Európa legjobb gőzmozdonyait — ostobaság volna egy *halott* technikai kultúra továbbápolására összpontosítani a rendelkezésünkre álló erőket. Ez éppolyan képzelenség, mint megpróbálni újjáéleszteni a harmincas években kísérleti stádiumában félbemaradt helikoptergyártást, annak ellenére, hogy Magyarországon konstruálták az első helikoptert s a helikopteripar nem számít a degradálódó kultúrák közé. Az ilyen esetekben tudomásul kell vennünk, hogy a valamikori magyar eredmények mai kiaknázhatósága számunkra megsemmisült. Máshol honosodott meg, más fejlesztette tovább. Az újrameghonosítás költségei meghaladják kockázat- és teherviselő képességünket.

— Végül együttműködési előnyre tehetünk szert azzal is, hogy *bizonyos termékeket olyan nagy sorozatban gyártunk*, amely rendkívüli módon leszorítja azok önköltségét más — ilyen sorozatban nem gyártható — termékekkel szemben. Szűk belső piaccal rendelkező gazdaságban — mint a mienk is — a szérianagyságra *alapozni* a komparatív előnyszerzést igen kockázatos dolog, mindenekelőtt azért, mert ebből a szempontból

a kis országnak jelentős induló hátrányai vannak a nála nagyobb gazdaságokkal szemben. Amennyiben a végtermék- vagy alkatrész tömeggyártásban a kisgazdaság termelékeny, modern technológiát akar bevezetni, automata célgépsorokat kell beállítania, s azokat olyan ütemben amortizálni, amilyen ütemben a hasonló célgépsorok elavulnak és felváltódnak újjal. Ez beruházásigényes tevékenység és nagy kockázati elemet rejt magában. Amennyiben az ország ezt a beruházási és kockázati költséget nem vállalja, s a tömeggyártást univerzális gépsorokon valósítja meg — a termékek könnyebb konvertálhatósága érdekében —, a termelékenység látja kárát. Ilyen körülmények között a kedvező devizakitermelési mutató megint csak a nyomott bérszínvonalról fog függni.

A szérianagyságból eredő komparatív előnyszerzésre irányuló politika tehát ismét *szelekciós probléma*. A szelekció első szempontja a *technológia elsajátíthatósága*, bevezethetősége és *beruházási költségei*. A második szempont a tömeggyártási technológia konvertálhatósága s az *átállítás költségei*, s végül a harmadik a távlatban prognosztizálható *ár*. Minél kevésbé tökeigényes a tömeggyártáshoz szükséges technológia, minél, kevésbé van egy adott (elavulásnak kitett) termék termeléséhez kötve annál reményteljesebb a meghonosítása a kis ország számára. Minél nehezebben elsajátítható a technológia — vagyis minél szakértelem- és szervezésigényesebb, annál hosszabb életű a konjunktúrája, s annál jobb az elérhető külkereskedelmi ár is. Ez viszont ellentmond a tökeigényességgel és konvertálhatósággal szemben támasztott követelményeknek. A kettő között nehéz helyes megoldást találni. A szérianagyságra alapozott komparatív előnyszerzés ezért meglehetősen „nehéz kenyér” nem a fejlettség élvonalában levő kis ország számára, amit némileg enyhíthet a hosszabb távra biztosított piachoz való kapcsolódás, vagy a profit egy jelentős részéről való lemondás a gépellátás (külföldi beruházás, leasing) fejében.

A magyar népgazdaság komparatív előnyszerzési lehetőségei tehát a viszonylag kis volumenű *kitermelő-szektor* egy részére korlátozódnak. Ide tartozik a növénytermesztésből a takarmánygabona, a minőségi borok, a fűszerpaprika, a bányászatból a bauxitbányászat, a szolgáltatási szférából a gyógy-idegenforgalom és a tranzitszállítások. A *feldolgozó szektorból* néhány, mindenekelőtt *nagy, biztosított piachoz kapcsolt tömeggyártó ág* (például közútijárműalkatrész-gyártás) hozhat a jövőben

komparatív előnyöket, valamint azok a *magyar innovációs góccok*, amelyek köré az európai technikai és költségszintet megütő, gyorsan fejlődő termelési kultúrák kiépíthetők. Mindhárom területet fejlesztés-igényesnek kell kezelnünk, ha távlatilag mind kevésbé akarunk alapozni arra a fajlagosan kedvező devizahozamra, ami a hazai eleven munka viszonylag alacsony költségeiből, vagyis — végső soron — relatív technikai elmaradottságunk életszínvonal-következményeiből származik.

2. Ami a *dinamizmus*-előnyöket illeti, a magyar gazdaságstratégiának igyekezni kell olyan szelekciós termelőpolitikát kialakítania, amely gyorsan fejlődő piaci szükségletekhez kapcsolja a többé-kevésbé önálló szellemi és anyagi bázison fejlődő termelőtevékenységeket, illetve gyorsan fejlődő külföldi termelőtevékenységekben vállal „bedolgozóí” szerepet. A kis tőkeigényű, gyorsan konvertálható kapacitású, rövid idő alatt betanulható termelőtevékenységek esetében a külföldi szükséglet, illetve a külföldi bedolgozóbázis dinamizmusát elegendő középtávon megbecsülni. A népgazdaság alapjait képező, nagy beruházásigényű termékek esetében azonban a világgazdaság hosszú távú tendenciájára kell alapozni, még akkor is, ha az adott eszközöket rövid konjunktúrájú ágazatokban gyorsabb megtérüléssel és nagyobb haszonnal tudnánk elhelyezni. Ezt az önmérsékletet mindenekelőtt a gazdaság kis méretei követelik. Tévedés volna azt hinni, hogy a kisgazdaságnak eleve a világgazdasági stuktúráváltások hézagaiban kell mozognia; akár úgy, hogy a „nagyok” által már eldobott struktúraelemeket felkapja azért, hogy a konjunktúra utolsó óráinak sovány hasznát kipréselje belőlük, akár úgy, hogy marginális szükségleteket kielégítő kisebb ötleteket kapjon fel és húzza le a kérészéletű divatáramlatok „félvilági” profitjait. Ez a magatartás nagyon jellemző a fejlett nagygazdaságokban vegetáló-haldokló, a gazdaság perifériájára szoruló kistőke egy részére, valamint a tőkés világgazdaság perifériájára szorult országok bizonyos — nem is jelentéktelen — szektoraira.

A szocialista gazdaságpolitikának módja van a struktúrát és a technikai fejlődést kis országban is belekormányozni olyan dinamikus világgazdasági áramlatokba, amelyek hosszú távon is stabil fejlődést tesznek lehetővé — nem utolsósorban a szocialista integráció adta lehetőségek miatt. Ilyen áramlatoknak tartom — többek között — az élelmezési probléma megoldását, az egészségügyet, a telekommunikációt, a víz-

gazdálkodást, az oktatásügyet, megannyi emberiségmértékű problémát, amely évtizedekig gyorsan bővülő fejlődési és eladási lehetőségeket kínál a népgazdaság számára.

3. Olyan gazdaságnak — mint amilyen Magyarország is —, amelynek egyszerre két indulási nehézséggel kell megküzdenie, ti. a „méreten alulisággal” és a közepesen fejlettséggel, százszor meg kell gondolnia, milyen gazdasági területek fejlesztésére koncentrálja szűkösen behatárolt energiáit. Ebből a szempontból a külföldön kifejlesztett technika átvételének az lehet a szerepe, hogy *serkenti, kiegészíti* az önálló magyar technika fejlődést, esetleg *együttes — szinkron — fejlődést* a partnerrel vagy partnerekkel, vagy pedig *helyettesíti* azt. Mindkét esetben a technika importjától gazdaságpolitikai hasznot várunk — mint általában a termelőerők fejlődésétől. Ez a haszon részben mérhető (érezkelhető) hatékonyságnövekedésben nyilvánul meg, akár ott, ahová az importtechnikát elplántáltuk, akár a tovagyrúzás folytán más területeken (szekunder hatás). Van persze a technikaimportnak olyan hatása is, amely igen nehezen mérhető, de még érzéklni is csak sok év múlva lehet. Ilyen az emberi munkavégzés iránti követelmények növekedése, a munkahely igényessége, a munka fáradalmainak csökkenése. Ha valljuk, hogy csaknem egyetlen természeti kincsünk az ötmillió agy és a tízmillió kéz, ezt a hatást sem lehet a gazdaságstratégiai számításokból kihagynunk, még akkor sem, ha kvantifikálni nem tudjuk. A technikaimport szükségességét ezért nem lehet eléggé hangsúlyozni, persze annak állandó hozzátételével, hogy az import a népgazdaság kiemelt pontjain nem szabad hogy *helyettesítse*, hanem csak frissítse az önálló innovátori tevékenységet. Az a gazdaság, amely egyoldalúan hosszú távra technikai importra rendezkedik be — óhatatlanul a fejlődés perifériáira csúszik. Az adaptációs lehetőség nem mentesíti a társadalmat attól, hogy a maga obulusaival hozzájáruljon az emberi kultúra fejlesztéséhez.

Milyen jellegű adaptációs előnyöket érhet el a magyar népgazdaság? Szükségesnek tartom ismételtén kiemelni, hogy az adaptációs előny a munkamegosztásból és nem a külkereskedelemből származik. Eredménye nem a devizakitermelési mutató javulása, hanem a munka termelékenységének növekedése, akárcsak a termelőerők *bármely* forrásból származó fejlődésekor. A külkereskedelmi viszonyokkal annyiban függ össze, hogy a) az importtechnikának *ára* van, b) amelynek ellenértékét itthon

meg kell termelni és c) a külpiacon pénzzé tenni. Az üzlet *szorosan vett* külkereskedelmi szempontból való értékelése nem mehet túl a komparatív költségek világán. Ehhez csupán egy harmadik tényező csatlakozik: a technika működésbe lépése által kiváltott *jövőbeni* népgazdasági hatások növekedés. Ez utóbbi kiemelését éppen azért tartom szükségesnek, mivel egy közepesen fejlett, tehát technikaimportra rászorult kisország polgára vagyok. A gyakorlatban azt tapasztalom, hogy a fejlett technika fő importforrásaival szemben 40—60%-kal nagyobb fajlagos nemzeti munkaráfordítás árán tudunk piacra lépni, mint azon piacokon, ahol a miénkkel nagyjából egyenértékű technika vásárolható. Vagyis a közepesen fejlett és gyors fejlődési — nemcsak növekedési — ambíciókkal rendelkező gazdaság igen súlyos sápot fizet a termelőerők fejlesztését meggyorsító technikaimportért. Ez arra készíttet, hogy igen *fegyelmeztet* technikaimport-politikát sürgessek, mégpedig *távlati fejlesztési meg gondolásoknak alávetett politikát*.

Ennek a politikának módot kell talánia arra, hogy a rendelkezésre álló külföldi pénz *igen jelentős hányadát a „frissítő” behozatalra koncentrálja*. A nálunk fejlettebb országok irányában elszenvedett komparatív veszteséget ugyanis olyan beruházástöbbletnek fogom fel, amelynek megtérülését a cserében behozott technikából származó népgazdasági hatékonyságtöbblet biztosítja. A legstabilabb és leghatásosabb befektetésnek ilyen értelemben azokat a pontokat tartom, ahol az importtechnika nem helyettesíti a hazai agyműködést, hanem gyorsítja. Ezekre a pontokra főképpen kutatási licenc és *nagyberendezés*-importot javasolnék és amennyire lehet, elkerülném a kész technikai megoldások importját.

A fennmaradó összeg a külföldi technikai kultúrákhoz való, adaptációs jellegű kapcsolódás céljait kell hogy szolgálja. Itt helye van a kész technikai megoldásokat nyújtó licencek átvételének, különösen akkor, ha az eladó vállalja a saját fejlesztőtevékenység termékeinek folyamatos átadását, az importtöbbletet maga után vonó kooperációs konstrukciónak és a berendezésvásárlásnak egyaránt. Az ilyen célokra költött pénznek nem kell oly mértékben koncentrálnak lennie, mint a „frissítő” import esetében, a teljes szétforgácsolódástól azonban óvakodnunk kell, mert az import koncentrációs foka bizonyos mértékig fordítottan arányos az elérhető „követési távolsággal” és import-feltételekkel is.

4. Végül a magyar gazdaságnak nagyon erősen törekednie kell a

kooperációs előnyök szerzésére, erre predesztinálják az ország kis méretei. A kooperációs előnyök mindenekelelt a gyártási szérianagyság növekedéséből adódnak. Végző soron a világpiacon elérhető árhoz képest költségsökkenésben realizálódnak, akár végtermék-szakosításról, akár alkatrész és részegység-szakosításról legyen szó.

A távlati termelési politika alakításakor olyan irányban kell mind a műszaki fejlesztést (gyártás- és gyártmányfejlesztést), mind a makro- és mikrostruktúra formálását terelni, amely egészséges egyensúlyt teremt a *mai és holnapi* komparatív előnyszerzési lehetőségek között. Eközben nélkülözhetetlen, hogy biztosítsa a gazdaság *gyors ütemű* fejlődését, részben a hazai kutatási-fejlesztési potenciál növelése, részben a külföldi műszaki eredmények gyors átvétele útján.

Mindezek egyforma fontosságúak. *Ha a gazdaságpolitika egyoldalúan elkötelezi magát a pillanatnyi komparatív előnyszerzési lehetőségekre*, a külpiazi hatások csaknem egyértelműen „le fogják beszélni” a gazdaságvezetést a hazai kutató-fejlesztőbázis növeléséről. Ez természetes: minden, a fejlődésben „későn érkezett” gazdaság a piacokon a külföldi fejlesztési góccok versenyével találja szemben magát. Tegyük fel, hogy meghajlik e nyomás alatt. Ekkor mindig lehet egy *kis* haszna a külföldi kutatási fejlesztési eredmények bizonyos időkésséssel való adaptálása nyomán. Hansúlyozom: *kis* haszna, hiszen a nagy hasznot az innovátortársadalom már lefőlözte. Ebből a *kis* haszomból lehet viszonylag gyors fejlődést produkálni akkor, ha a tömegfogyasztás növekedését nagyon erősen korlátozzuk. Az átvett kultúrák magasabb színvonalú termékeinek egy kisebb részét a hazai magas jövedelmű, szűk rétegek fogják elfogyasztani, nagyobb részét a külföldi piacon kell áruba bocsátani. Ebből következően számolni kell azzal, hogy e cikkek az innovátor-gazdaságokban már nem számítanak sem újdonságoknak, sem luxuscikkeknek. Áraik lefelé tendálnak. Az adaptálás gyorsaságától függ, *mennyi ideig és milyen szinten* lehet devizát szerezni értük abból a célból, hogy a gazdaság szellemi termék- és nyersanyag-deficitjét fedezhessük. Az egyértelműen komparatív előnyszerzésre beállított gazdaságpolitika tehát magával hozza az egyértelműen adaptálásra beállított gazdaságpolitikát — különösen a *kis- és nyersanyagszegény, félig-meddig elmaradott országok* esetében —, ami azt vonja maga után, hogy a szükséges növekedési ütemet csak *polarizálódo belső életszínvonal* árán

lehet biztosítani. A modell tipikusan a fejlett világ perifériáin helyet foglaló gazdaságoké. Olyan fejlődést produkál, amely a széles néptömegekkel nem a jövőbeni magas fejlettségi színvonalat „koplaltatta ki”, hanem a vékony társadalmi réteg jólétét — mégpedig anélkül, hogy ez utóbbi akármiféle biztosítékot is tudna szolgáltatni a „koplalás” jövőbeni megszűnésére. Ez a külgazdasági modell — a *külgazdasági stratégia koncepciótlansága* modelljének is lehetne nevezni — az innovátor-gócoktól való függés, a kiszolgáltatottság a konjunktúrának, belpolitikailag pedig a szocialista társadalommal szembeni tömegkövetelmények valóra váltásának megghiúsulása felé lökdösi a gazdaságot. A politika mindenképpen a skizofréniás tünetek kifejlődése felé halad. Vagy külgazdasági beállítottságával szembeni mindennapos gyakorlati cselekvésre kényszerül (például autarkiára), vagy a lakossági életformával kapcsolatos szocialista elveket kénytelen az érvényesülő tendenciák hatására csürni-csavarni. A gazdaság pozíciójának fokozatos romlását és a belső társadalmi-gazdasági feszültségek keletkezését semmiképpen nem kerülheti el. Világos, hogy a szocialista gazdaságpolitika nem léphet erre az ingoványos talajra.

Tételezzünk fel egy másik végletet. *A gazdaságpolitika egyoldalúan elkötelezi magát a termelők önálló fejlesztésére*, vállalva ennek gazdasági-társadalmi konzekvenciáit mindaddig, amíg a nála fejlettebb környezetet utól nem éri. Ez a modell nem zárja ki az adaptációs előnyökre törekvést, ez azonban nem a már ma is mérhető, érzékelhető komparatív előnyök előkészítő aktusa, hanem egyértelműen a hosszabb *távlatban* realizálódó műszaki fejlődés és világpiaci versenyképesség szolgálatában áll. Az a gazdaság, amely ezt az utat választja, mindenképpen fejlett belső kutató-fejlesztő és termelőapparátussal kell hogy rendelkezzen, s az importált technikai ismereteket a hazai szellemi áramlatokba kell betáplálnia ahhoz, hogy azok az innovatori bázis fejlesztésének gyorsítását szolgálhassák. Ha egy ország nem rendelkezik ilyen bázissal, a tömeges technikaimport igen rossz hatásokkal hasznosul. A hatások sokszor az eleve adaptációra berendezkedő gazdaságét sem éri el. Ugyanakkor a gazdaság felhalmozási erőfeszítéseit ez a fajta fejlesztés nagymértékben próbára teszi. A növekedési ütem sokszor imponálónan magas értéket ér el, de ennek lecsapódása a fogyasztási alap duzzadásában hosszú ideig jelentéktelen marad. Az előző modellel szemben a különbség

az, hogy a lakosság széles rétegei a jövőbeni magas fejlettségi szint reményében korlátozzák fogyasztásukat, valamint az, hogy a fejlesztés erősen nagytechnika-orientáltsága következtében gyérebben keletkeznek (és importálódnak) luxus fogyasztási cikkek, amelyek hazai piacot keresnek maguknak miközben irritálják a kiskeresetű dolgozó tömegeket. A végeffektus persze itt is a fogyasztási hiánypiac — esetleg egybekötve a növekvő fizetési mérleghiánnyal vagyis a szocialista értelemben vett gazdasági és társadalmi egyensúly labilitása. Minél nagyobb egy ország és minél önellátóbb az alapvető anyagok, energiahordozók és élelem tekintetében, annál nagyobb sikerrel építheti be e modell elemeit külgazdasági stratégiájába. Minél nagyobb eleve egy gazdaság ráutaltsága a külföldi nyersanyag- és realizálási piacokra, annál kevesebb reménye van arra, hogy e politikát külgazdasági stratégiája alapvető komponensévé tegye. Sem belső, sem külső gazdasági egyensúlya, sem pedig társadalmi viszonyai nem bírják huzamosabban a nyomást, s a stratégia végső céljának elérése, ti. a termelőerők mindenkori világszintre emelése is erősen kétséges. A józan szocialista külgazdasági stratégia nem kockáztathatja meg e másik végletet sem.

Maradnak tehát a *vegyes megoldások*. A reáltíve elmaradott, kis szocialista gazdaság fejlődésének megtervezésekor meg kell békíteni egymással a rövid és hosszú távú fejlesztést és a világpiaci előnyszerzést célzó szempontokat. A KGST-országok gazdaságpolitikai gyakorlatában rendszerint ez is történik. Még az olyan világpolitikai kényszerhelyzetben is, mint amilyen a hidegháború, vagy — Jugoszlávia esetében — a Tájékoztató Iroda 1949-es határozata nyomán kialakult helyzet volt, kísérletek történtek a *ma és holnap* fejlődési, valamint nemzetközi munkamegosztási követelményeinek egyeztetésére. Annak ellenére, hogy a dolgok — nem mindig tökéletesen felfogott — logikája a KGST-ben tömörült gazdaságok stratégiáját, köztük a magyar stratégiát is az 50-es években a másodiknak, Jugoszláviáét pedig az elsőnek említett modell irányában tolta el.

Az említett vegyes megoldások keresése azonban maga is tévedési, félreecsúszási lehetőségekkel terhes út. Az optimális irányban ható kompromisszumot sokszor csak egy hajszál választja el a *felemás megoldástól*. A kettő közötti különbség óriási. Amíg a józan kompromisszum oly módon hibridizálja a végletes megoldási alternatívákat, hogy a fej-

lődésre és a lakosságra nézve kedvezőtlen hatások minimalizálódnak, addig a felemás megoldások nyomán elérhetjük a végletek kedvezőtlen hatásainak kumulálódását is. Képletesen, úgy járhatunk, mint az a balkezes növénynemesítő, akinek sikerül egy alacsony hozamú, de a fagyra is érzékeny búzafajtát k szelektálnia.

A felemás megoldások rendszerint akkor születnek, amikor a gazdaság valamelyik véglet felé elcsúszik, s a korrekció szükségessége a gazdaságvezetésének erősen a körmére ég. A kapkodás eredménye a következtelen korrekció. Miben nyilvánulhat ez meg?

Tegyük fel, hogy a gazdaságpolitika — akármilyen ok miatt — túlhangsúlyozta a *második* modell elemeit. Túlzottan „tett” a távoli jövőben realizálható külgazdasági előnyökre, s azok vagy nem váltak be (rosszul prognosztizálták a technikai fejlődés irányát, a keresletet stb.), vagy nem sikerült elérni a tervezett szintet (például a hazai innovációs bázis elégtelen volta vagy a célrendszer túlságos kiterjedtsége miatt). Az eredmény a külföldi adósságok felhalmozódása a gazdaságos visszafizetési eszközök megteremtődése nélkül, a beruházások nem kielégítő eredményei a magas költségek mellett, hiánygazdaság a fogyasztói piacon, esetleg infláció — mindez a gazdaság fokozatos technikai lemaradási tendenciájával egybekötve a világpiacon követelményekhez viszonyítva. A pillanatnyi, sürgős szükséglet három különböző veszéllyel fenyeget. Ezek elkerülésére vagy a túlméretezett beruházási ütemet kell radikálisan fékezni, vagy a fogyasztást kell — esetleg abszolút mértékben is — valamelyest szűkíteni, vagy számolni a fizetési mérleg további, radikális romlásával, például a hitelstruktúra eltolódásával a rövid lejáratú hitelek felé. A gazdasági vezetés elsősorban az exportot fogja növelni, hogy elkerülje a fogyasztást érintő rendszabályokat és minimalizálja a beruházási ütem fékezését. Miután nincs rugalmasan növelhető, ütőképes export-árualapja, a „mindenáron” exportálással kell kezdenie. Ez erősen megemeli a szubvencióigényt, és növeli a költségvetés deficitjét. Megkezdődik a szelekciós folyamat, amely a *pillanatnyi-lag relative leggazdaságosabb és legelhelyezhetőbb* exportárúk felé nyomja a külkereskedelem igényeit, s ezen keresztül (akár a piac hatására, akár az operatív tervezés igénybevételével) a termelési szerkezetet. Az országnál jóval fejlettebb külgazdasági környezet keresleti impulzusai ilyen módon, a „pánikhatás” következtében ellengőzt adnak az egész

addigi gazdaságstratégiának. Persze a kialakult struktúrát néhány hónap alatt nem lehet gyökeresen megváltoztatni. Éppen ezért a „hagyományos” struktúra, félbehagyva, befejezetlenül és kiteljesítetlenül megmarad, még némileg fejlődik is, de korántsem az eredeti ütemben és módon, tehát *eltorzul*. Nagyobb tehertétellel válik a gazdaságban, mint amilyennek *látszott* a létrehozása. Az új struktúra az alapszerkezettel nem szervesen összefüggő réteget fog alkotni. Fejlesztése állandó pénzhiányba ütközik, adaptációs képessége nem üti meg azt a mértéket, amit a külpia megkövetel. Létrejön a *felemás* megoldás, mégpedig olyan, amely egy sor szubjektív természetű feszültséget is hurcol az objektív nehézségei mellett. Az alapstruktúra fejlődésének lefékezése joggal váltja ki a gazdasági szakemberek egy részének elégedetlenségét a változásokkal szemben, fennmaradását, beruházási és devizaigényeit méltán érzik koloncnak a népgazdaság nyakán azok, akik az új struktúrát szorgalmazzák. Az új strukturális elemek nem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket sem a gyorsabb devizaszerzésben, sem a fejlődés általános meggyorsítását illetően, viszont hamar érezhetővé válik az új szektor függősége és konjunktúraérzékenysége. Ez támadási felületet nyújt a struktúraváltozásokkal szemben, A kötélhúzás további kapcsolódásba torkollhat. Végső soron a gazdaság mind nehezebben tervezhetővé válik, s külpia attraktivitása mindazokon a területeken gyengül, ahol innovációs tevékenységre lenne képes, továbbá ott, ahol ügyesen és okosan adaptálni és reprodukálni kellene a külföld újítási eredményeit. Egy ilyen helyzetben igen nehéz lenne egyértelmű hibást találni. A nehézségek kialakulását elősegíti az előző, végletek felé csúszó stratégia is, de a korrekciós lépések meggondolatlansága is.

Hasonló helyzet alakulhat ki fordított irányú fejlődésnél is. Tegyük fel, hogy egy népgazdaság hosszú éveken vagy évtizedeken keresztül berendezkedett rövid távú komparatív nyereségek szerzésére, elhanyagolva a hazai innovációs bázisok fejlesztését és lényegében nem volt számottevő gazdaságfejlesztési és nemzetközi munkamegosztási stratégiája. Az egyoldalú fejlődés eredményei kumulálódtak. Az adott struktúrából származtatható komparatív előnyök csökkennek, mivel a termelés helyzeti előnyeit — a hazai fejlesztés hiányában — vagy túlkompenzálják az abszolút elmaradottság hátrányai, vagy pedig a nyereség mind nagyobb része átszivattyúzódik a külföldi újítócentrumokba, amelyektől függ a

terület műszaki haladása. A gazdaság az importra sok dimenzióban rá-
szorult, következésképpen állandó fizetési mérleghiánnyal küzd. Részben
azért, mert exportkínálata kevésbé dinamikus természetű, mint import-
kereslete, részben azért, mert a minimálisan szükséges export mindinkább
csak a cserearány romlásával, a hitelben való szállítással stb. tartható
fenn. Ez a helyzet lassanként kikezdi a népgazdaság összes egyensúlyi
tényezőit, bár gyökere az országnak a világgazdasági környezetben való
aktív elhelyezkedésével kapcsolatos politika hiánya. Ennek tudatosodá-
sakor nagyon vigyázni kell ismét a korrekciós intézkedések józan-
ságára, mértékletességére, különben a kialakított stratégia óhatatlanul
kudarcba fullad. A — többek között — távlati külgazdasági előnyszer-
zési célokból létrehozott innovációs centrumok képtelenek lesznek meg-
erősödni — főként az előkészítés gyengeségei és szétforgácsoltága miatt
—, eredményeik eleve elmaradnak a várakozásoktól. Ugyanakkor a
reprodukáló szektorok is eszközhiányban szenvednek — különösen
devizális szempontból —, s a külföldi újítóközpontok mögötti követési
távolság növekedni fog. Végeredményben ez is *felemás* megoldáshoz
vezet, annak minden hátrányaival együtt.

Azt hiszem, nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a szocialista
gazdasági stratégiának nemcsak a szélsőséges modellektől kell óvakod-
nia, hanem attól is, hogy megalapozatlan korrekciós lépések nyomán
ilyen felemás megoldások, „kedvezőtlen hibridek” felé engedje a gazda-
ságot sodródni. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy elkerülhetőnek
tartom a gazdaságpolitika bizonyos hullámvásait az — egyébként is ne-
hezen meghatározható és az idővel gyorsan változó — bel- vagy kül-
gazdasági optimum körül. Nem azt állítom tehát, hogy egy olyan kis
szocialista gazdaságnak, amelynek a fejlett környezetéhez képest sok
a behoznivalója, annak vagy *tökéletes* a gazdaságstratégiája, vagy tönkre-
megy. Csupán *néhány olyan tipushiba sorozatos elkövetését tartom elke-
rülhetőnek, amely rendkívüli módon csökkenti a gazdaságpolitika értékét.*

Ezek:

— A bennünket körülvevő *világgazdasági környezet pillanatnyi hely-
zetváltozásainak mechanikus követése* a jövőre, s a struktúrapolitika
ráépítése e fiktív fejlődési irányzatokra.

Ez akkor következik be, ha nem tudjuk kellően elválasztani egymástól
az ideiglenesen ható tényezőket a hosszú távú változásokat létrehozó

erőktől. Ha a rövid távú konjunktúratrendekre minduntalan stratégiai elméleteket építünk, akkor a felemás megoldások kezdődnek. Ha fátumként fogjuk fel a világgazdaság rövid távú cikcakkjait és lemondunk a stratégiáiról, akkor a felemás megoldásokra az ellenkező oldalról kiindulva kényszerítjük rá magunkat.

— *A népgazdaság együttműködési (világpiacon való megjelenési) képességeinek egyoldalú túlértékelése vagy lebecsülése*, pontosabban a gazdaságban tapasztalható egyes, külgazdasági szempontból kedvezőnek vagy kedvezőtlennek ítéltető jelenségek *indokolatlan általánosítása* a gazdaság egészére. Ez vonatkozhat *egyes* termelési profilokban meglévő teljesítőképességünk (műszaki, piaci, beruházási potenciál) irreális megítélésére, de a gazdaság egészének alkalmazkodóképessége egészére is, akár a világgazdaság követelményeihez mérjük magunkat általában, akár egyes régióhoz, vagy partner-országokhoz szűkebb környezetünkben.

— Végül meg kell időről időre találnunk *a józan közéletet* a szűkebb szakmai körön belül és a közvélemény felé is — *a saját koncepciónkhoz való szűk pragmatikus és túlideologizáló viszony között*. Stratégiáról lévén szó a gazdasági vezetés nem helyezkedhet arra a csaknem elvtelen álláspontra, hogy elvileg megalapozott és jól átgondolt koncepcióink értékét a körülmények változásai első fuvallatára nullára szállítsa le. Ez az elvi „könnyűvérűség” a legkedvezőbb szubjektív közeget teremti meg a félmegoldásokhoz, a kapkodáshoz. Ugyanakkor — még ha jól átgondolt stratégiáról van is szó — nagyon káros hatású lehet az eredeti koncepció minden részletéhez való görcsös ragaszkodás. A stratégiának sohasem szabad olyan feszesnek lennie, hogy jelentős vagy kevésbé jelentős alkotóelemei változtathatóságát, cserélhetőségét eleve kizárja. Ezért a stratégiai döntés meghozatalát követő szakmai és tömegfelvilágosító munkában nem célszerű a gazdasági vezetést e stratégia minden részletét illetően politikailag elkötelezni egy-egy megoldás mellett. Sokkal többet ér tudatosítani azokat a belső vagy külső feltételváltozásokat, amelyek a stratégia módosítására készíthetnek.

Ha e „típushibákat” elkerüljük, elég biztosítékunk van a fejlődési és beilleszkedési feltételek józan mérlegelésére, s egyben egy gondolatsor vagy intézkedéskomplexum melletti elkötelezettségünk is tisztázódik.

c) A mai magyar viszonyok között igen nehéz volna egyértelműen megállapítani milyen „típushiba” rejt magában a legfőbb veszélyt

Mindenesetre a magyar gazdaságpolitika 1957 óta az előzőekben vázolt végletek *közötti* sávban mozog. Az egyes átfogó gazdaságpolitikai döntések (középtávú tervek, nagy programok, irányítási rendszer reformja stb.) impulzusai az esetek többségében a *végletektől eltérítő* irányban hatottak, *erősségük* viszont rendszerint kisebb-nagyobb mértékben túljuttatta a gazdaságot a holtpontra az ellenkező véglet irányába. Végeredményben a *külgazdaságpolitika vegyes — olykor „felemás” — jellegű volt, stratégiai elemei nem álltak össze konzisztens és rugalmas rendszerre. Bár az sem mondható, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való beépülésünket elősegítő politikából hiányoztak az aktívan és állandóan ható, a magyar gazdaság belső és nemzetközi helyzetének józan felmérésén alapuló, hosszú távon is életképes megoldások. A teljesség igénye nélkül, illusztrációképpen felsorolok néhányat:*

1. A magyar gazdaságvezetés felismerte és tudatosította (nemcsak magában, hanem a szakmai és közvéleményben is), hogy közepesen fejlett kis nemzetgazdaság lévén másképpen nem tud a világgazdaságba szerencsésen beilleszkedni, mint az ahhoz való igen következetes, rugalmas és aktív alkalmazkodással. Nem tarthat igényt a gazdasági élet teljes skálájában kezdeményező szerepre, de nem is zárkózhat el, sem nem választhatja a passzív függést. Ez lényegében azt jelenti, hogy a kis ország ahhoz, hogy megéljen, fejlettségét, a nyújtható jólétet tekintve fokozatosan *felzárkózzék* az egyelőre nála még fejlettebb országok mellé, *nemcsak szorgalmasnak, hanem ügyesnek is kell lennie.* A világgazdasági környezethez való rugalmas, ügyes alkalmazkodás lehetőségeinek keresése, s a külkereskedelempolitikai módszerekben való érvényesítése a magyar külgazdaságpolitika egyik alapelve.

2. A modern ipar fenntartásához szükséges alapvető energiaforrások és alapanyagok hazai termelésének erősen korlátozott volta rákényszerítette az országot az *emberi tudásra, mint a fejlődés legfontosabb adottságára való építésre.* A magyar külgazdaságpolitika másik alapelve a dolgozó lakosság szorgalmának és tehetségének a nemzetközi gazdasági kapcsolatokon keresztüli értékesítésére törekvés.

3. Külgazdaságpolitikánk magától értetődő alapelvevé vált ugyancsak az a felismerés, hogy a nálunk jószerevel fejlettebb világgazdasági környezetben az első két alapelv csak úgy valósítható meg, *ha a kapcsolatok zömét egy olyan közösség keretében építjük ki, amelyik természetéből*

*következően képes érdemi segítséget nyújtani törekvéseinkhez. Ez a közösség nem lehetett — és a jövőben sem lehet — a fejlett tőkésországok bármilyen társulása. A politikai körülményeken túl a tőkés világgazdasági viszonyok is nemzeti törekvéseinkkel ellentétes impulzusokat lövellnek felénk. Eleve gazdaságtalannak, reménytelennek tüntetnek fel olyan termelőtevékenységek kifejlesztését, amelyek nélkül a fokozatos felzárkózást a fejlett világ termelőerőéhez nem tudjuk megvalósítani. Másfelől olyan életformát, technikai és szervezési rendszert plántálnak át a mai gazdaságunkba, amely azon túl, hogy sok esetben szocialista társadalmi berendezésünkkel is ellentétes tendenciáknak válhatnak melegágyává — gazdaságfejlesztési törekvéseinket is zsákutcába torkolltathatják. Mindezt a megfontolás nem idézte elő elzárkózottságunkat a fejlett tőkésországokkal való gazdasági kapcsolatok elől, hanem csak azt a stratégiai alapelvet érlelte meg, hogy *a nyugati kapcsolatokat is a KGST-együttműködésre, mint szilárd támaszra kell alapoznunk.**

A felsorolt alapelveken kívül még igen sok olyan fontos és tartós gazdaságpolitikai elemet lehetne felsorolni, amelyeknek helyessége kiállta az idő próbáját. Ez azonban túlmegy ezen könyv céljain és keretein. Céлом mindössze annak bizonyítása, hogy a magyar külgazdasági stratégia rugalmas, de emellett konzisztens *rendszerre* összegyűréséhez maguk a gazdaságstratégiai alap- és építőkövek is rendelkezésünkre állnak.

A magyar gazdaság lehetséges innovációs gócai

A kisgazdaságokban kifejlesztendő és mindenkori világszínvonalon tartandó innovációs gócnak mindenekelőtt a hazai tradíciókhoz kell kötődniük. Ezek a tradíciók főképpen a dolgozó lakosság termelési és rendszeralkotási készségében élnek. A lehetséges innovációs centrumok meghatározásakor tehát nemcsak a műszaki és gazdaságtörténelemhez kell tanácsért fordulnunk, hanem az élő társadalomismerethez is. Megpróbálom a kettőt párhuzamosan vázolni.

A magyar gazdaság mai arculata a múlt század közepétől kezdve több lépcsős fejlődés eredményeként alakult ki. A *mezőgazdaság* fejlődésében lényegében három szakasz különböztethető meg. Az első a földosztásig tart. Erre jellemző egyfelől az árutermelő nagybirtok fejlődése, amely mindenekelőtt a szántóföldi növénytermesztés néhány ágában ért el jó eredményeket, valamint egyes nagybirtokok a marha- és sertés-tenyésztésben. E korszakot másfelől a paraszti gazdálkodás hanyatlása jellemzi, ezt a kisbirtokosok az eleven munkaigényes, belterjes kultúrákkal pótolják ellensúlyozni. A mezőgazdaság termékeinek feldolgozására jelentős, igen koncentrált élelmiszeripar fejlődött ki, amely számos világhírű specialitást hozott ki a piacra.

Milyen emberi ismeretek és készségek tömöríthetők ebből a „tradíció” címszóba? Mindenekelőtt a nagy múltú és számos új eredményt felmutatni tudó magyar élelmezési és *agrártudomány*, amely a nemesítésen és az agrobiológiai kutatásoktól az állategészségügyi, élelmiszeripari kémiaiáig terjed. Továbbá a nagybirtokokon kialakuló *szervezési és agrotechnikai* gyakorlat, amely persze mindenekelőtt az eleven munkaigényes

termelőfolyamatok szervezésében, s a külterjes termesztés agrotechnikájában tudott „kifutni”. Ugyanez vonatkozik az élelmiszeripari szervezési és technológiai tudásra. *Ami a magyar élelmiszer-gazdaság nagy történelmi kincse, a mindenkori szerves kapcsolat az élelmezéssel összefüggő termelőterületek tudományos és gyakorlati szakgárdája között.* Ez nemcsak a tudományágak művelőinek széles látókörén múlt, hanem az adottságokon is, ti. a mezőgazdaság és élelmiszeripar zömének nagyüzemi szervezetekben való működésén, a személyi és tőkeösszefonódásokon stb.

A magyar élelmiszer-gazdaság második fejlődési korszaka a földreformtól a tömeges kollektivizálás kiteljesedéséig, a termelőszövetkezetek stabilizálódásáig tartott. Erre *a mezőgazdasági szaktudás igen nagymértékű elterjedése volt jellemző*, részben a földhözjutás következtében, részben a termelőszövetkezetek megalakulását követő öngazgatási szükségletek kényszerhatására, részben a szakemberképzés ugrásszerű szélesedése, a mezőgazdasági kutatóbázis és az állami gazdaságok, mint az új technika próbaterepei hatásaképpen. A mezőgazdasági szakismertek fejlődése Magyarországon sohasem fordult a kisüzemi munkaszervezés és agrotechnika felé. Az egy évtizedes kisüzemi gazdálkodás a volt zsellérek, napszámosok *gazdálkodási* készségét alapozta meg, amely aztán a szocialista nagyüzemekben tudott gyümölcsözni a szövetkezetek megszilárdulása után. Ugyanezen korszakban megkezdődött az ipari technika és szemlélet beáramlása az agrártermelésbe, részben a gépesítés, műtrágya-felhasználás, nagyüzemi szállítási módszerek elterjedése miatt, részben azért, hogy a falu életének irányításában mind több munkás és mérnök vett részt. Ebben a korszakban megkezdődött néhány alapvető növényi kultúra termesztésének gépesítése és nagyüzemi szervezése, az állattenyésztés manufakturális nagyüzemének elterjesztése és a gépesítés kezdete, valamint néhány korábban kizárólag kisüzemekben kultivált mezőgazdasági ág (kertészet, baromfitenyésztés) nagyüzemesítése — kezdetben szintén a manufaktúra színvonalán, később a gépesítés elemeivel.

Hogyan gazdagodott az évszázados tradíció? Mindenekelőtt *szélességében*. Néhány minta nagybirtok helyett a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek jelentékeny hányadára terjedt ki. Továbbá az ipari munkaszervezés, ipari termelési módszerek kialakulását segítette elő mind a

hagyományos nagyüzemi kultúrákban, mind az állattenyésztésben és a kertészetben. Ezzel a magyar mezőgazdaság felépítette *maga alá* az iparosodás alappilléireit, mind a fejekben, mind a felszerelésekben és üzemméreteken. Igaz, hogy közben a kapcsolatai az élelmiszer-feldolgozó iparral halványultak, de sohasem annyira, hogy a két, egymást kiegészítő — voltaképpen szorosan összetartozó — termelőtevékenység reintegrációja lehetetlenült volna.

A harmadik korszak tulajdonképpen most bontakozik ki, amikor az évszázados, s a mezőgazdaság szocialista átszervezése nyomán kiszélesedett és elmélyült tradíció alapján megkezdődött a hagyományos mezőgazdaság, az élelmiszeripar, ezek termelőeszközeit gyártó gép- és vegyipari ágak teljes integrálódása alapján való gyökeres technikai átalakulás, amelynek során az élelmiszer-termelés mindinkább komplex bio-ipari kultúrává válik. A folyamatot a magyar gazdaságstratégia, szűkebb értelemben véve a külgazdaságstratégia nem tévesztheti szem elől.

Az ipar fejlődésében több, minőségi változást hozó korszak különböztethető meg. Mindegyikükre jellemző az új termelőágak meghonosodása, fontos, majd vezető ággá válása. Jellemző továbbá, hogy az új kultúrák közül *mindig azok törtek az európai élvonalba, amelyeknek kifejlesztése valamely nagy, hazai társadalmi programhoz kötődött.* Végül jellemző, hogy *a dinamizmusukat veszített termelőtevékenységek nem haltak el,* hanem, hosszú és fájdalmas útkeresés után besoroltak az európai élvonaltól elmaradott, átlagszintet tartó ágazatok közé.

Az egyik ilyen nagy országos program például, amely fellendítette az ipar fejlődését, Budapest nagyvárossá válása, a másik a *vasúti hálózat kiépítése* volt a múlt század utolsó évtizedeiben. Hasonlóan hatott némely iparág kifejlődésére az *egészségügyi hálózat* kiépülése. A posta is a magyar ipar nagy rendelői és animátorai közé tartozott, bizonyos időközönként a hadsereg is. *Az ipar arculatának kialakulását legalább felerészben a múltban nem is a belső lakossági és termelőfogyasztás piaca, hanem inkább a közületi megrendeléseké határozta meg.* A termelőeszköz-gyártás fő profilja az infrastruktúra felszereléseinek gyártása lett, így a közlekedésé, a hírközlésé, a víz- és csatornahálózatoké, az egészségügyi és az oktatási berendezéseké. E tekintetben azonban a magyar ipar meglehetősen fogékonyá vált mind a műszaki haladásra —

innovátori és adaptáló minőségben egyaránt —, mind a felhasználóval való szoros együttműködésre a komplex rendszeralkotás érdekében.

Ilyen történelmi körülmények között vált annak idején jelentős tényezővé nemcsak Magyarország, hanem az egész monarchia viszonylatában Csepel, Diósgyőr, Győr, a Ganz és a MÁVAG, majd később a Chinoín, a Richter és még számos más üzem. Kifejlesztett termékeik, találmányaik nemegyszer lendítették e szektort az európai élvonalba.

Az ipar másik része neves külföldi cégek érdekeltségeként fejlődött ki. Ezek a gyárak a belföldi és a külföldi piacokon egyaránt versenyképes termékeket gyártottak, általában kevés hazai kutató-fejlesztőmunka felhasználásával. A külföldi központ ellátta őket gyártási dokumentációval, sokszor magasan képzett szakemberekkel is.

Volt olyan szektora is a magyar iparnak — különösen a könnyűiparban, amely az olcsó magyar munkaerővel helyettesítette a mindenkori korszerű technikát, s nemegyszer a fejlett országokban nullára amortizálódott géppark megvétele és importja útján biztosította a termelőeszköz-ellátást. Végül mind a gépiparban, vegyiparban, mind a könnyűiparban jelentős volt a félig-meddig kisipari módszerekkel termelő szektor, amely azonban nem specializálódott a nagyüzemeknek való bedolgozásra, alkatrészgyártásra, hanem főleg egyedi végtermékgyártással foglalkozott.

A felszabadulás előtti magyar iparban elég nagy hagyományai voltak a közületi megrendelésre folyó, modern, komplex gyártásnak, teljes, kiépülő rendszerek felszerelésének, a külföldi dokumentáció alapján való modern szériagyártásnak, az olcsó munkaerő versenyképes hasznosításának elavult technikai berendezésekkel, és az egyedi gépgyártásnak. Ez a struktúra a felszabadulás pillanatában nagyjából megfelelt a tradicionális ipari országok század eleji struktúrájának, még akkor is, ha a felszerelések zömében modernebbek voltak, s a gyártott termékek nagy része is olyan volt, ami az 1910-es belga vagy német gyártmányválasztékból hiányzott.

A felszabadulást követő időkben a magyar ipar továbbfejlődésére a következők nyomták rá bélyegüket:

— A két világháború között, külföldi tőkebehatolás nyomán létrejött modern „másoló” szektor egy részét (a hadipari jellegűeket) másra állították át (így lett az egyik repülőgépgyárból fonoda, a másiból teherautó-üzem), a többi — az államosítás következtében — elvesztette

kapcsolatait volt külföldi centrumával, kénytelen volt saját lábra állni (Strandard—Beloianisz stb.). Ugyancsak az államosítások és a népgazdasági méretű tervgazdálkodás bevezetése elmosta és látszólag értelmetlenné is tette azoknak a közvetlen szálaknak a megőrzését, amelyek a klasszikus magyar nehézipart a közületi megrendelőkhöz fűzték.

— Ugyanakkor az ágazati minisztériumok és ezeken belül a főigazgatóságok megalakulásával az ipar olyan nagyméretű, részben vertikális, részben horizontális centralizációja ment végbe, amely mindenekelőtt a *technológiai jelleg közösségén alapult* s ritkán adott lehetőséget a felhasználói cél által meghatározott fejlesztésre. E szervezési koncepciónak volt reális alapja. Az országban grandiózus iparosítás kezdődött, amelynek elsődleges célja a lakosság foglalkoztatottsági struktúrájának gyökeres megváltoztatása, az életmód forradalmi átalakítása volt. Ez volt ugyanis az alapvető feltétele a későbbiekben a folyamatos, és mindent átölelő modernizálódás beindításának. Kissé képletesen és túlozva szólván, úgy kell felfogni az iparosítás első szakaszát — magyarországi viszonylatban az 1948—1960 közötti időszakot —, mint egy *hatalmas, az egész országra kiterjedő „szakoktatási” programot*, amelynek során minden iparilag képzett fő „pedagógussá”, minden meglévő és újonnan létesített üzem „tanműhelyé” vált; az ipari szakigazgatási szervek pedig a hatalmas technológiai képzési hálózat „tanfelügyelőiségeiként” szerveződtek meg. Hangsúlyozom, mindezeket magam is részben költői hasonlatként kezelem. Persze, hogy a „szakoktatás” közben élni, termelni, exportálni is kellett. A gazdaságvezetés fejében mindez együtt jelentkezett, és nem a „szakoktatás” melléktermékeként. Mégsem tartom feleslegesnek így, utólag kiemelni azt a gyökeres szociális-intellektuális változást, amit az iparosítás a lakosság tudásában, szemlélet- és életmódjában magával hozott. Az iparosítás legnagyobb kincsének tartom, maradandóbbnak, mint a létrehozott gyárakat, mert azok elkopnak, elavulnak. A lakosság új tudati és életformája pedig képes önmozgásba lendülni és reprodukálni a technológiai apparátust mind modernebb fokon. Aligha lehetett volna más szervezeti rendben ezt a 93 ezer négyzetkilométeres „tanműhelyt” berendezni, mint a szakipari minisztériumok s az alájuk épített „szolgálati” hierarchia alapján. Hozzáteszem, hogy e szervezeti formában van igen hosszú távra is érvényes, maradandó elem is. A ter-

melőzők fejlődésének *egyik oldala* mindig a technológiák fejlődése lesz, s a szakigazgatási szervek a termelési technológia országos fejlesztésének igen hosszú ideig irányítói, gazdái maradhatnak.

— Azok a hagyományos magyar nagyipari ágak, amelyek a felszabadulás előtt megütötték az európai mértéket — versenyképesek voltak —, az iparosítás során megsokszorozták termelési kapacitásaikat. Bár, ez az „osztódással való szaporodás” az ország energiáinak jelentős részét felemésztette, s így a műszaki fejlesztésre — különösen az iparosítás első évtizedében — nem maradt annyi eszköz, ami elég lett volna az európai „lépéstartáshoz”. Ugyanakkor számos új iparág született, kezdett el működni, vagy lépett ki a szuterénekből és sufnikból a tágas üzemcsarnokokba. Ezek nem kisebb ágak, mint a vegyipar jó része, a szerszámgépipar, közútjárműgyártás stb. Az ipar *műszaki-gazdasági színvonala valamiféle kiegyenlítődési tendenciát kezdett mutatni*. A felszabadulás előtti Magyarország vezető iparágainak technikai fölénye lassan elhalványult, részben ezek elégtelen műszaki fejlődése miatt, részben azért, mert a struktúrapolitika az eddig elmaradott vagy elhanyagolt ágak fejlesztésére az átlagosnál jóval több eszközt áldozott. Ez megfelelt annak az alapvető célnak, hogy a lakosság foglalkoztatottsági viszonyait rövid időn belül gyökeresen meg kell változtatni, ami előnyben részesítette a nem túlságosan szakértelem-igényes, viszonylag kevés beruházással járó munkahelyek szaporítását a magas technikai tudást igénylő, tőkeigényes fejlesztéssel szemben.

Ugyanakkor bizonyos szempontból *jellegtelenné* kezdte tenni az ipart. A 60-as évek elején már kevés olyan, szélesebb vagy szűkebb értelemben vett termelési profillal rendelkezünk, amelyben magyar szellemi és termelési bázison rendszeresen tudunk volna újdonságokkal, vagy legalábbis minden piacon versenyképes árucikkkel megjelenni. Különösen lemérhető volt ez a komplex termékrendszerekben, amelyek fejlesztése, termelése igen sokszor szakigazgatásilag is elszakadt egymástól, a felhasználók követelményei pedig nem érvényesülhettek részben szervezetlenségük, részben a hiánygazdálkodás miatt. Ezekben az években a különböző nagy, komplex rendszerek, mint a közlekedés, oktatásügy, egészségügy, vízgazdálkodás, kereskedelem, háztartások „egyszerű újratermelése” vagy közel azonos technikai szinten való kiegészítése, bővítése ment végbe. A magyar ipar komplex rendszeralkotási tradíciói

a legtöbb esetben hamu alatti parázsként élhettek tovább. Sajnos, nem egy területen e tradíciók felett a történelem keresztül is haładt.

— Az iparral párhuzamosan a terjeszkedés, sokoldalúvá válás, s egyben a koncentráció hiánya *a természettudományos és műszaki kutatásokra, fejlesztésekre is jellemzővé vált.* A magyar műszaki- és természettudományos életre mindig jellemző volt a termelés előtt járás. Ez természetes is, mivel a fejlett világ periferiáján mozgó országban a fejlett környezet *szellemi* áramlatai könnyebben hatoltak be és termékenyítették meg a tehetségeket, mint a tőkék, valamint hiányos volt az a tömeges műveltség is amely csak fejlett termelési környezetben tud kifejlődni. A természettudományos és műszaki tehetségek, újítások és találmányok „sűrűsége” Magyarországon nem sokkal lehetett kisebb, mint a szomszédos, fejlettebb országokban. Ezek a kutatási-fejlesztési munkálatok azonban jórészt nem hasznosultak itthon. A kiváló szakemberek vagy külföldön érvényesültek, vagy legalábbis külföldi kutató-termelő centrumokkal való kapcsolataik révén próbáltak érvényesülni. *A hazai tudomány jelentős hányada tehát felszabadulás előtti időkben nem hazai koncentráció részét alkotta, hanem valamely külföldi áramlatét. A tőkés rendszertől szétforgácsolt kutatói kapacitást örököltünk.* Ez a tudományos struktúra aztán, az 50-es években találkozott az iparosítás akkori igényeivel. Nagy tömegben épültek ki kutató-fejlesztő-bázisok, amelyek sokszor párhuzamosan dolgoztak más országokéval, mégpedig jelentős időbeli lemaradással, elegendő szakember, műszer és egyéb anyagi eszköz hiányában, nem egy esetben a minimális információk hiányában is. Ez a szétforgácsoltság nehezebben alakult volna ki, és könnyebb volna felszámolása, ha nem éppen e két tényező találkozásából keletkezik.

A 60-as években, különösen az évtized második felében, már jelentős kísérletek történtek a magyar ipar sajátos arculatának újraformálására. Ezek jelentős sikereket is hoztak: gondoljunk a közútijármű-ipar, a híradástechnika, műszeripar, élelmiszeripari gépgyártás és sok más iparág fellendülésére. Az erőteljes kezdeti lépések eredményeit tulajdonképpen ebben az évtizedben arathatjuk le, ha a magyar ipar „vivő” területeinek szerkezeti kiemelését párosítani tudjuk termelőerők gyors fejlesztésével.

A magyar ipar sajátos arculata, amely, különösen az infrastruktúra némely — igen fontos — területén komplex rendszerek és felszerelések

létrehozására igen alkalmas — még mindig léteznek. Bár e jelleg halványult, s a műszaki-szervezési teljesítőképesség színvonala sem tartott lépést a világfejlődéssel — annyi területen feléleszthető és igen magas színvonalon tartható, amennyit a mai magyar gazdaság teljesítőképessége elbír.

A továbbiakban igyekszem néhány példát hozni technológiai és termékrendszer-bázisú, Magyarországon a külgazdaságstratégia közép-pontjába állítható technikai kultúrákra, amelyek alapjaivá válhatnak európai viszonylatban is számításba veendő magyar innovációs centrumoknak, illetve olyan kultúratöredékekre, amelyekkel részeivé válhatunk külföldi innovációs centrumoknak. A felsorolásnak nem célja távlati program adása. Habár a kiválasztás nem minden alap nélküli, de segítségükkel elsősorban az innovációs centrum kiválasztási metodikáját kívánom bemutatni.

a) *Export-orientált komplex egészségügyi termékrendszer*

Amikor többedmagammal, kiváló egészségügyi és ipari szakemberek közreműködésével¹⁵ elkezdtünk dolgozni a komplex termékrendszer kialakításának tervein, a következő megfontolásból indulunk ki:

Az egészségügyi kultúra hazánkban nagy hagyományokkal rendelkezik. *A rendszer jelentős elemei a szocializmus előtt is* igen fejlettek voltak.

Mintegy száz évre tekint vissza a nívós orvosképzés, a klinikai kutatás, a hatósági-orvosi rendszer, a kórházi hálózat és társadalombiztosítás;

Mintegy 60—70 éve Európa jelentős gyógyszeripari termelő és — részben — kutatóbázisai között tartják számon Magyarországot;

A két világháború között gyors fejlődésnek indult az orvosikészülékgyártás;

Magyarországon jelentős vízgyógyászati, fürdőügyi és ezzel kapcsolatos idegenforgalmi hagyományok alakultak ki.

Az egészségügyi kultúrának tehát hazánkban *több generációs* sokol-

¹⁵ E munkából igen nagy részt vállalt dr. Martos István, dr. Csákány György, dr. Csákvári György, Sugár Tamás és dr. Vajda Gyula.

dalú hagyományai vannak, amelyek kiterjednek a kultúra termelési-szolgáltatási rendszerének igen széles körére, a tudományos és oktatói tevékenységtől a gyártáson keresztül a közegészségügy különböző ágazataiig.

A felszabadulást követő három évtizedben e hagyománnyal alapján jól, de — különböző objektív és (részben) szubjektív okok miatt — ellentmondásos módon sáfárkodtunk.

Ami az egészségügyi ellátást illeti, a fejlődés pozitív vonása volt az egészségügyi *káderképzés* jelentős mennyiségi növelése, a *társadalombiztosítás*, s ennek függvényében az egészségügyi ellátás kiterjesztése a lakosság részére. Ennek következtében kialakultak a viszonylag igen jól szervezett országos hálózatok (a mentők, a KÖJÁL, a lépcsőzetes betegellátás, az anya- és csecsemővédelem, az üzemi egészségügy, a vérélyűjtő állomások, a szűrőállomások stb.).

E pozitív vonásokat negatív jelenségek is kísérték. A kórházi, rendelő-intézeti *fejlesztés elégtelensége*, ami zsúfoltsághoz vezetett, a munkahelyek gyenge műszerezettségét eredményezte, a személyzet túlterheltségét segítette elő, végső soron objektíve az igénytelenség irányába hatott. A beruházások szükséges koncentrációja helyett a *gazdaságtalan és viszonylag alacsony ellátási nívót* biztosító munkahelyek teremtésére ösztönzött a beruházási eszközök túlzott decentralizáltsága, a rendszer szemlélet hiánya, s az állandó „tűzoltómunka” következtében. A gazdaság merev iparági tagozódása, valamint az egészségügyi ellátási hálózat krónikus eszközhiánya akadályozta az *egészségügyi ipar és az egészségügyi ellátási hálózat szerves kapcsolatainak kialakulását*. A hazai egészségvédelmi rendszer sem kellően széles és igényes piaccá nem tudott válni az iparral szemben, sem fejlesztési háttér-feladatait nem tudta kellőképpen ellátni, hanyatlott a magyar gyógyfürdő-kultúra.

Egészségügyi ellátási rendszerünk „betegségének” tünetei tehát hasonlítanak a népgazdaság általános tüneteire, ti. az extenzív fejlődés eluralkodásához az intenzifikálódás rovására. Annál súlyosabb a helyzet, mivel *egy több generációs, európai szintű kultúra került hovatovább veszélybe*, mégpedig olyan kultúra, amely szocialista társadalompolitikánknak éppúgy egyik alappillére, mint népgazdaságunk fejlődésének, és potenciálisan világgazdasági pozíciónk javításának is.

Azok a fejlesztési összegek, amelyeket az egyes öt éves tervek az egész-

ségügyre előirányoztak, illetve fordítottak, a „dinamikus szintentartáshoz” sem voltak elegendők. A magyar egészségügyi ellátási rendszer fejlettségi szintje nemcsak az iparosodott tőkésországekóhoz képest mutat évről évre érzékelhetőbb elmaradást, hanem kezdi elveszíteni előnyét azokkal a szocialista országokkal szemben is, amelyeknek jóval kevesebb a történelmi tradíciója, mint hazánknak. Ezen elmaradási folyamat *reverzibilitásának* utolsó évtizedét éljük.

Ami az *egészségügyi rendeltetésű termékek termelését* illeti, az extenzív fejlődés kevésbé uralkodott el a technikai fejlődés rovására.

Mind a gyógyszeripar, mind az orvosikészülék-ipar európai összehasonlításban is *kiemelkedő ütemben fejlődik*, exportjának jelentősége a világpiacon messze meghaladja az általános magyar világpiacon jelenlétet, exportcikkeik jelentős hányada bármely piac versenyt állja.

A termelés európai viszonylatban is kiemelkedő mértékben *koncentrált nagyüzemekben*, ami különösen kedvező a kutatási-fejlesztési tevékenység számára, mind a kibocsátandó *gyártmányok*, mind az alkalmazott *technológia* vonatkozásában.

A hazai termelők gyorsan bővülő *külföldi kapcsolatokkal* rendelkeznek. Ezeken keresztül elvileg (és részben gyakorlatilag is) egyaránt lehetőségük van hozzájutni szellemi termékekhez, berendezésekhez, alkatrészekhez, kooperációkhoz és piacokhoz.

A hazai termelés elérkezett a fejlődés azon fokára, amikor maguk a vállalatok is szükségesnek tartják a *műszaki fejlesztés és a külpiacon fellépés szoros koordinálását* mind az egészségügyi rendeltetésű termékeket gyártó különböző vállalatok között, mind a gyártóbázis és a hazai egészségügyi ellátási hálózat között.

Ugyanakkor egy sor probléma nehezíti a modern egészségügyi ipari rendszer kialakulását.

A *termékek* minőségét és a gyártmányfejlesztést — különösen az orvosikészülék-iparban — fékezi a kiváló minőségű szerkezeti anyagok hiánya, valamint az alkatrész (féltermék) bedolgozóbázis fejletlen volta.

A kutatás-fejlesztési és beruházási, valamint termelési programok koordinálásában a különböző tárcákhoz tartozó vállalatoknak nincs semmi gyakorlatuk, de közvetlenül semmi sem ösztönzi őket erre.

A közös *külpiacon* fellépését nagymértékben akadályozza a valóban komplex kötelezettségvállalással együtt járó fővállalkozói szervezési

forma kialakulatlansága, a finanszírozás és nyereségmegosztás nehézségei.

Végül az egészségügyi ipar fejlődése erősen érzi a hazai egészségügyi rendszer gyengeségeit.

Amint a vázlatos felsorolásból látható, a komplex rendszer kialakításának jelenleg két gyenge pontja van. Az egyik a hazai egészségügyi hálózat „szegénysége” és ebből fakadó fokozatos elmaradása, a másik a koordinált termelő- és kereskedelmi tevékenység formáinak, gyakorlatának és ösztönözöttségének kialakulatlansága.

— Az emberi egészségvédelemmel összefüggő ipari és szolgáltató tevékenység hosszabb távon is igen keresett és dinamikusan növekvő terület.

A föld lakosságának mintegy kétharmada a minimális igényeket sem kielégítő egészségügyi ellátási körülmények között él. Ugyanakkor az ilyen igények a primitív életformával való szakítás, a városiasodás és a világ vérkeringésébe való bekapcsolódás következtében igen erősen nőnek. Mivel az emberi egészség védelem *elemi szükséglet* — jelentősége hasonló az élelmezéséhez —, a lakosság egészségügyi ellátás iránti igénye olyan közvetlen politikai erő minden országban, amelynek figyelembevétele elől sem a helyi hatalom, sem a nemzetközi szervezetek nem tudnak kitérni. *Vagyis, óriási tömegigényről van szó, amely az elkövetkező évtizedekben robbanásszerűen erősödik és azt követően pedig tartósan növekszik.* Olyan szükségletről van szó, amelynek kielégítését javarészt az *állami és nemzetközi pénzforrásokból* fogják fedezni, tehát *koncentrált és viszonylag biztos piacokról.*

Ez mindenekelőtt a *fejlődő* országokra vonatkozik, de jelentőségük igen nagy lesz a fejlett tőkés- és *szocialista* országokban is. A „fogyasztói társadalom” csődje elemi erővel váltja ki a szociálpolitika javításának szükségességét, ezzel együtt a tömeg-egészségügyi viszonyok javítását. Az utóbbiakban a gazdasági fejlődés függvényében mind több anyagi eszközt tudnak fordítani a lakosság életkörülményeinek javítására, s ebben a politikában igen előkelő helyet fog elfoglalni az egészségügyi ellátás tökéletesítése.

E tendencia az 1980-as években várhatóan fel fog gyorsulni. Az az ország, amely a tendenciát idejében észreveszi és a szükséges fejlesztési

intézkedéseket meghozza, egyszerre szolgálja saját anyagi felemelkedésének ügyét az emberiség egésze érdekeinek szolgálatával.

A Magyarországon nagy igényekkel kifejleszhető rendszer magában foglalja a betegségmegelőzés, kórmegállapítás, gyógyítás és rehabilitáció folyamataihoz szükséges termékeket és szolgáltatásokat termelő szektorokat, az egészségügyi, valamint ezzel összefüggő tudományos és műszaki kutatásokat, szakoktatást és költségvetést, továbbá a rendszerszervezési és egyéb szolgáltatásokat.

A rendszer szervezeti elemei Magyarországon a következők: *A rendszer kutatási-termelési-szolgáltatási magja:*

- Egészségügyi szakoktatás (szakközépiskolák, egyetemek, orvostovábbképző);
- Orvos-egészségügyi kutatóintézmények;
- Gyógyszeripari kutató-fejlesztő bázisok;
- Orvosi készülékgyártó kutató-fejlesztő bázisok;
- Egészségügyi rendszertechnikai kutatások és fejlesztés;
- Gyógyszeripar;
- Orvosikészülék-ipar;
- Gyógyászati segédeszközök gyártása;
- Egészségügyi intézményeket tervező és építő kapacitások;
- Gyógy-idegenforgalmi szolgáltató szektor (szanatóriumok, gyógy szállók, gyógyfürdők, rehabilitációs és utókezelő intézmények, speciális kórházak, kapcsolódó kommunális létesítmények).

A rendszer kapcsolódó területei:

- Biológiai és kémiai kutatások;
- Elektronikai és finommechanikai műszaki kutatások és fejlesztés;
- Finomvegyipari gép-műszer és készülékgyártó ipar;
- Műszeripari gép- és felszerelésgyártó ipar;
- Műanyagipar, finomkohászat;
- Egészségügyi intézmények:
 - Kórházi, rendelőintézeti és körzeti orvosi hálózat;
 - Lakosságszűrés (TBC, onkológia stb.);
 - Anya- és csecsemővédelmi hálózat;
 - Üzemegészségügy;
 - Járványügyi állomások hálózata;
 - Hatósági egészségügyi igazgatási rendszer.

A rendszer érintkezõ területei:

- Finomvegyszergyártás, kozmetikai ipar;
- Állatgyógyászati szerek, növényvédõ szerek, tápszerek gyártása;
- Állatgyógyászati készülékek gyártása;
- Finommechanika, mûszergyártás, elektronika;
- Építõ- és szerelõipar, felvonógyártás;
- Laboratóriumi berendezések gyártása, üvegtechnika;
- Vendéglátóipari berendezések gyártása, bútoripar;
- Mezőgazdaság, élelmiszeripar;
- Idegenforgalom.

Az egészségügyi rendeltetésû termékeket termelõ szektorban dolgozik (elsõ kör) a magyar ipari foglalkoztatottak 5,1%-a, 31 500 fõ. Ennek 2/3-a gyógyszer, 1/4-e orvosi mûszert, kevesebb mint 1/10-e gyógyászati segédeszközt termel. A középfokú oktatási kapacitásnak mintegy három és fél százaléka (12,4 ezer tanuló), a felsõoktatási kapacitás mintegy 6%-a (5,2 ezer hallgató) az egészségügyi káderképzés szolgálatában áll. A magyar alapkutatási kapacitás (akadémiai és egyetemi intézmények megközelítõen 10%-a egészségügyi (orvosi, orvosbiológiai, egészségügyi szervezési stb.) célokra van specializálva, ez alig kevesebb mint 3000 kutatót jelent. (Minden tizedik magyar orvos tudományos igényû munkahelyen dolgozik!), amelyhez 2500 ipari kutatói létszám járul (gyógyszer- és orvosikészülék-ipar). 1972-ben a magyar export 6,5%-át adták az egészségügyi rendeltetésû cikkek. A második és harmadik kör elkülönítésére jelenleg a statisztikai adottságok nincsenek meg. Becslésem szerint a második kör nagysága nagyjából ugyancsak 30—40 ezres foglalkoztatottat ölel fel az iparban és további 1500—2000 kutatót, valamint az egészségügyi szakszemélyzet 33 000 fõt számláló hadseregét. A harmadik kör — ismét csak megközelítõ becslés szerint mintegy 80—85 ezer fõ munkájára hat ki a népgazdaság egészében. Ez összesen 150 ezer dolgozót érint, amely az érintett területek (ipar, építõipar és az ún. „egyéb ágak”) összfoglalkoztatotti létszámának 5%-ával egyenlõ.

Végeredményben a kultúra három köre együttesen a magyar népgazdaság elég jelentõs hányadával közvetlen vagy közvetett kapcsolatban van. Mûszaki-gazdasági fejlõdésének felgyorsulása azért viszonylag széles körben érezteti hatását. *Méreteit és közvetett „kisugárzási”*

hatókörét tekintve az egészségügyi komplex rendszer népgazdasági jelentőségű.

A magyar népgazdaság méreteiből és fejlettségi szintjéből adódó korlátok miatt, irreális volna arra törekedni, hogy az emberi egészségvédelem teljes kutatását, termelését és szolgáltatásait „világszínvonalra” fejlesszük és gondoskodjunk állandó szintentartásáról. Azt kell elérnünk, hogy amit gyártunk a termékrendszer *elemei* közül, az bármely piacon versenyképes színvonalon és költségekkel készüljön. További cél, ahol kutatási feltételeink kiemelkedően jók, ott az ipar világviszonylatban is *kezdeményezőszerephez* juthasson, s ennek hazai ösztönzési és beruházási háttere biztosítva legyen. Nem elhanyagolható törekvés, hogy az egészségügyi iparnak lehetősége nyíljon a *közös fellépésre* a fejlesztés és komplex bel- és külföldi vállalkozásokban, ennek szervezeti és érdekeltégi feltételeit biztosítani kell. Lényeges, hogy a hazai egészségügyi ellátási hálózat szorosabb *kapcsolata* biztosítva legyen az egészségügyi iparral.

Az egész egészségügynek „arccal az export felé” fordítása többféle kül-gazdaságpolitikai célt szolgál. 1. Stabilizálni és növelni kell egészségügyi rendeltetésű hazai termékeink *külföldi piacait*, főképpen az orvosi készülékekét és gyógyszereket. 2. Új *komplex üzleti konstrukciók* segítségével növelni eladásainkat és azok fajlagos devizahozamát. Ilyen

- komplett egészségügyi intézmények¹⁶ szállítása (tervezés, építés, felszerelés, műszerekkel és gyógyszerekkel való folyamatos ellátás);
- egészségügyi intézmények komplett berendezéseinek szállítása;
- egészségügyi intézmények bizonyos, speciális részlegei felszerelésének szállítása;
- egészségügyi oktatási és kutatási központok létesítése, üzemeltetése, illetve az importáló ország saját személyzetének kiképzése;
- országos egészségügyi rendszerek¹⁷ megszervezésének és felállításának lebonyolítása (a személyzet kiképzésével, híradástechniká-

16 Kórházak, rendelőintézetek, körzeti orvosi rendelők, szűrőállomások, járványügyi állomások és laboratóriumok, anya- és csecsemővédő intézetek stb.

17 Lépcsőzetes betegellátási rendszerek, gyógyszer-disztribúciós rendszerek, lakosságszűrési rendszerek, járványügyi rendszerek, vradószolgálat, mentőszolgálat, anya- és csecsemővédelmi rendszerek stb.

val, járműparkkal, bizonylati és nyilvántartási rendszerek, valamint az egyes intézmények tervezésével és felszerelésével együtt).

3. Magyar innovációs bázison létesítendő *kooperációk* segítségével kevésbé magas kvalifikációt igénylő munkafolyamatok külföldön való elvégeztetése, s ezzel lehetőség teremtése arra, hogy a hazai munkaerőt magas kvalifikációt igénylő munkafolyamatokba kössük le. 4. Külföldi innovációs központokból ún. *kutatási licencek* importja és magas technikatartalmú gyártmány- és gyártási licencvásárlásokon, valamint fejlett cégekkel megvalósuló kooperációkon keresztül gyorsítani a magyar innovációs bázis fejlődését magán a rendszeren belül, de a kapcsolódó és érintkező területeken is („frissítő” technikaimport). 5. Specializációs és kooperációs ügyletek segítségével növelni a magyar egészségügyi kultúra bázisán folyó külföldi gyártás körét, volumenét és skáláját, egyben a hazai termelési profil szűkítésén keresztül növelni az erőkoncentráció lehetőségeit. 6. Külföldi (és belföldi) nemzetközi méretű magyar fővállalkozókon, illetve külföldi fővállalkozásokban való magyar részvételen keresztül növelni üzleti tevékenységünk volumenét, stabilizálni kapcsolatainkat a partnerországokkal, valamint vállalatokkal.

A rendszerszemléletű fejlesztés alkalmazásával, nézetünk szerint nem szabad késlekedni.¹⁸ Számolni kell azzal, hogy kedvező egészségügyi tradíciókkal nem egyedül Magyarország rendelkezik, nemcsak az iparosított országok közül, de a KGST-országok közül sem. *Semmiféle monopolhelyzetünk nincs.* Az „egészségügyi üzlet” annak az országnak hozza a legtöbb hasznot, amelyik a leghamarabb felfedezi.

A tőkésországokkal szemben vitathatatlan előnyünk, hogy

- eszközeinket tervszerűen tudjuk átcsoportosítani és koncentrálni;
- a különböző termelő- és szolgáltatótevékenységeket könnyebben tudjuk koordinálni;
- társadalmi rendszerünk szociálpolitikai céljaival erősen egybevág az egészségügyi rendszerszemlélet.

Mindezek persze nem behozhatatlan és ellensúlyozhatatlan előnyök, hanem *helyzeti* előnyök, amelyekkel élnünk kell.

A számolnunk kell azzal is, hogy a világpolitikai helyzet eny-

18 E sorok megírása óta létrejött a komplex egészségügyi rendszerek exportjára szakosodott fővállalkozói egyesülés (*szerző megjegyzése*).

hülése olyan hadiipari kapacitásokat szabadít fel (az USA-ban és a Szovjetunióban, de Nyugat-Európában is), amelyek igen könnyen konvertálhatók gyógyszervegyészeti és orvosi készülék-ipari célokra. Ha sietünk saját fejlesztésünkkel és a piacokra való behatolásunkkal, akkor ez a fejlődés — legalábbis a Szovjetunióban és egyes nyugat-európai országokban — nem *nélkülünk és ellenünk*, hanem *aktív részvételünkkel* fog végbemenni, vagyis bekapcsolódhatunk a fejlődésbe és bennmaradhatunk a piacokon.

Az egészségügyi rendszer exportorientált fejlesztése hosszú távon homokra épül a hazai egészségügyi ellátási rendszer fejlesztése nélkül. Egységes folyamatról van szó, amelynek „első lökését” hazai körülmények között célszerű a külpiazi kapcsolatok oldaláról megadni. Ebből azonban igen szoros kölcsönhatásnak kell kibontakoznia. Ha késlekedünk ezzel az első lépéssel, néhány év leforgása alatt elenyészik a még meglévő belső „hinterland”, s így időszerűtlenné válik próbálkozásunk a külgazdasági fronton is.

b) *Exportorientált komplex alapélelmezési kultúra*

Az élelmiszer-gazdaság olyan terület, ahol a magas színvonalú hazai termelési hagyományok összekapcsolódnak az ország egyetlen, európai léptékben is figyelemre méltó *méretű* kedvező természeti adottságával. Amikor a Magyarországon kialakítandó exportorientált komplex technikai kultúrák kiválasztásáról gondolkodunk, kétségtelen, hogy jó nyomon járunk, ha ezek egyikét az élelmiszer-termelésben keressük. Annak a munkakollektívának,¹⁹ amely ez irányban tevékenykedik, legnagyobb problémája annak a körnek az elhatárolása az élelmezési termelő- és szolgáltatótevékenységen belül, amelynek, mint innovációs magnak a hazai kifejlesztése nem haladja meg az ország beruházási és szellemi erőkoncentrálnálási potenciálját; továbbá a hazai éghajlati, talaj stb. adottságokra is épül, és végül reális külgazdasági igényekkel

19 Az élelmezési kultúrával kapcsolatos elképzelések részletes kidolgozásán a MÉM Agrárgazdasági Kutatóintézet munkacsoportja fáradozik, *Márton János* vezetésével.

találkozik a partnerek oldaláról. A három követelménynek együttesen a *kukorica-bázisú hústermelési rendszer* felel meg.

Az ország mezőgazdaságilag művelhető területének jelentékeny hányada ahhoz az európai kukoricazónához tartozik, amely Dél-Franciaországtól Észak-Olaszországon keresztül Magyarországon, a Vajdaságon és a Havasalföldön keresztül a Kubányig húzódik. Ezen övezet teljes területének a magyar kukoricatermő terület valamivel több, mint 8%-a. A világ kukoricatermelésének 1972-ben a magyar termelés 2%-a, a KGST-országokénak 15,4%-a. A hektáronkénti termésátlag már az 1960-as évek végén meghaladta az európai átlagot, 1972-ben pedig már erősen megközelítette a nyugat-európai hozamokat is. A hústermelés egy lakosra jutó 122 kg-os értéke 1972-ben másfél-kétszerese volt a többi KGST-országokénak. Ez, összvolumenben, a Mongólia és Kuba adatai nélkül összesített KGST-hústermelés 6%-át jelenti.

A magyar gazdaság tehát mind kukorica, mind hús tekintetében távlatban is *exportképes*. Változatlanak véve a kukoricatermő területet, a 60 q/ha hozam (a mai USA-szint) elérésekor 8,4 millió t kukoricát tudunk betakarítani. Ez alapot ad hústermelésünk 1,9 millió tonnára emelésére, még akkor is, ha az 1 kg hús kitermeléséhez szükséges (fajlagos) takarmány-felhasználási értéket nem sikerül csökkenteni. Amennyiben a vetésterületet is növeljük, valamivel több, mint 1,5 millió ha-ra, 1990-ig elérhető a 10 millió tonnás kukoricatermés, s a hústermelésünk is meghaladhatja a 2,1—2,2 millió tonnát. Ez növekvő exportlehetőséget kínál, még a hazai fejlesztési húsfogyasztás másfélszeresre növelésével is. Az exportbevételt, valamint a hatékonyságot jelentősen növelheti egyfelől a kukorica komplex ipari feldolgozásból nyerhető *vegyi anyagok* (olaj, keményítő, szesz, furfurool, gyógyszerek stb.) kivitele, másfelől a magas fokon feldolgozott *húskészítmények* kivitele. Növelhető a tojás, tejtermék exportja is.

A gazdaságos takarmány, hús és feldolgozóipari melléktermékexport az egyik kézenfekvő eredménye lehet a hazai szaktudás és kedvező természeti feltételek komplex hasznosításának. Számításba véve azt, hogy a világ népessége jelentősen nő, az alapvető élelmicikkek mindinkább *hiánycikké* válnak a világszínen, annál is inkább, mivel a fejlődésben elmaradott országokban sem a technikai, sem a gazdasági feltételek az élelmiszertermelés lépésttartó növelésére egyelőre, sajnos, nincsenek

meg. Az alapvető élelmickekkel való ellátás a *fejlődő* világ jelentős hányadán egy-két évtizeden belül kilép az egyes államok külkereskedelmpolitikája keretén belül megoldható kérdések köréből. Várható, hogy világméretű összefogás válik szükségessé az alapélelmelés (gabona, hús, tej) problémájának megoldására, vagy legalább az éhezés érezhető mértékű enyhítésére.

Az alapvető élelmickek piaca tehát a dinamizálódás felé tart, s a vásárlások ellentételezésében mind nagyobb szerepet fognak kapni a nemzetközi alapok. Azonban, ha ezt a tényezőt nem is vesszük figyelembe, s a prognózist kizárólag a *KGST* keretei közé korlátozzuk, akkor is jelentős piacbővüléssel számolhatunk. 1972-ben az egy lakosra jutó hústermelés a Szovjetunióban és Romániában 60 kg alatt, Bulgáriában és Lengyelországban 60–80 kg között, az NDK-ban és Csehszlovákiában 80–90 kg között volt. Amennyiben a Szovjetunió hazai fogyasztását 1990-ig az 1972-es NDK—Csehszlovákia szintre kívánja növelni, úgy évi 3,3–3,4%-kal, összesen 15 év alatt 1,7-szeresére kell növelnie hústermelésének volumenét, ami 1990-ben már évi csaknem 9 millió tonna hazai hús többlettermelésével egyenlő. Ez rendkívüli erőfeszítéseket igénylő feladat. Az előirányzatok viszont enyhíthetők rendszeres importra berendezkedéssel olyan szocialista ország felé, amely nemzetközi szakosítási egyezmény keretében jelentős hússzállításokat tud vállalni, továbbá a szarvasmarha-hizlalás területének jelentős kiterjesztésével észak felé, az erőtakarmány-övezet határán felüli, mporttakarmány bázisra támaszkodva szintén hosszú lejáratú termelészakosítás alapján. Mindkét variáns nagykiterjedésű és biztos piacot kínál a magyar kukorica- és húsexport számára, különösen akkor, ha ellentételezésképpen a magyar gazdaság működtetéséhez szükséges alapanyagok szerezhetőek be. Kisebb mértékben hasonló lehetőségeket kínálnak a tőlünk északra, tehát a kukoricaövezeten már kívül fekvő *KGST*-tagországok is.

A *fejlett* európai tőkésországok, bár ugyancsak jelentős húsvásárlók, nem valószínű, hogy az ide irányuló húsexport a belátható jövőben nagyságrendekkel emelhető volna — kivéve egy-egy konjunktúrálan kedvező évet.

Végeredményben azzal lehet számítani, hogy a rendszer kibontakozása nyomán létrejövő, exportálható takarmány- és hústöbblet legnagyobb felvevőpiaca a *KGST* lesz, amely mellé egy későbbi időpontban foko-

zatosan felzárkózhat az ún. „harmadik világ” is, aszerint, ahogyan devizabevételei nőnek, részben nyersanyagexportjának fokozása, részben a nemzetközi pénzforrások igénybevétele útján. A hazai fejlesztés tudatos növelése (például az ipari pecsenyebárány-termelés megoldása és kiterjesztése) lehetővé tenné az évezred utolsó évtizedére várható élelmiszerboom előnyeinek kihasználását.

Ez azonban az élelmezési kultúrának csak egyik — bár, fontossági sorrendben nem utolsó — oldala. Amint az agrárszektorban alkalmazott hazai munka termelékenysége közelít a fejlett országokéhoz s a nemzetközi agrárpiac dinamizmusa, valamint az élelmiszerek árfekvése az ipari nyers- és feldolgozott termékekéhez, úgy domborodnak ki a külkereskedelmi gyakorlatban azok a komparatív előnyök, amelyek a kedvező magyar természeti és termelési hagyományi adottságokban potenciálisan adóttak. Ezek maximális kihasználásakor sem mondhatunk le azokról a lehetőségekről, amelyek a takarmány- és hústermeléssel kapcsolatos hazai műszaki kultúra exportjából adódnak. Megítélésem szerint *egy évtizedes kifutással a komplett kukorica-hús-hústermék termelési rendszerek magyar fővállalkozású külkereskedelme nagyobb volument érhet el, mind szocialista, mind fejlődő országokban, mint a takarmány és hús vagy a hústermékexport.*

A komplett hústermelési vertikum nem építhető ki teljes egészében nálunk. Ennek akadálya, hogy hiányzik két döntő láncszem, a kukorica-termesztés és munkagéprendszer. E tényező csak a KGST-partnerekkel folytatott munkamegosztásban teremthető meg. A géprendszer kialakításában a magyar ipar részben tervezői-fejlesztői kapacitással, részben egyes munkagépek termelésével, részben alkatrész és részegységtermeléssel tud részt venni. A fehérjebázis kiépítése viszont olyan hatalmas biokémiai kutatóapparátust igényel, amely létesítése és fenntartása meghaladja az ország lehetőségeit.

Amikor az exportorientált komplex húskultúráról beszélünk, mint lehetséges jellegzetes magyar innovációs központról, mindenképp a következőt értjük rajta: *a) különböző viszonyokra adaptálható kukorica-termesztési és komplex feldolgozási rendszerek fővállalkozásban szállítása; b) törzsállattenyésztő telepek exportja; c) komplett, iparszerű baromfi, tojás, sertés, juh és marhanevelő telepek exportja; d) komplett*

húsfeldolgozó üzemek exportja; e) kutatási eredmények exportja, szakoktatási szolgáltatás; f) együttműködő partnereink folyamatos ellátása nemesített kukorica vetőmaggal, törzsállatokkal, növényvédő szerekkel, állategészségügyi cikkekkel, betanító szakszeméllyel, információkkal; g) a kukorica és húszemek gépi programozásához szükséges software kidolgozása és rendelkezésre bocsátása, valamint rendszer-szervezési ismeretek átadása.

Ismételten ki szeretném emelni, hogy az innovációs-centrumnak nem kell, és nem is szabad monopolhelyzetre törekednie, még azokon a területeken sem, ahová koncentrálna szellemi és anyagi erőit. Semmi tragédia nincs abban, ha a kukoricaövezethez tartozó többi ország takarmány- és hústermelése fokozatosan felzárkózik a kialakítandó magas magyar színvonalra, Ellenkezőleg, ezáltal szélesednek a kooperációs lehetőségek mind a fajtanemesítés, mind a gépek és felszerelések gyártása tekintetében. Az innovációs-centrum kiszélesedik, specializálódik, de egyben egy magasabb fokon integrálódik is. Csak nem szabad *elmaradni*. Szellemi és anyagi erőinket úgy kell irányítanunk, hogy azok a mindenkori legforradalmibb irányban vigyék előre az élelmiszer-termelést. Ennek érdekében célszerű az élelmiszer-gazdaság fejlesztésére szánt összegeket fokozatosan koncentrálni az innovációs-centrumként kiválasztott területekre, még akkor is, ha egyéb kultúrák hazai fejlesztésének rovására is megy.

Ez a beruházásokra is vonatkozik, de *különösen a tudománypolitikára*. Az élelmiszer-gazdaság Magyarországon relatíve hatalmas szakoktatási és kutatási bázissal rendelkezik. A szakmunkásképzési kapacitás mintegy 9%-a, a középfokú képzés 5%-a, a felsőfokú képzésnek pedig a 8%-a az agrárszektor számára képez szakembereket. Az összes közép- és felsőfokú szakiskolát végzettek 8,2%-a agrár képesítésű, a kutatókapacitás csaknem 10%-a mezőgazdasági kutatásokkal foglalkozik. Ez annyit jelent, hogy az élelmiszer-gazdaság fejlesztésének mintegy húszszer felsőfokú szakképzettsgű káder a potenciális bázisa, amelyből 2,6 ezer a professzionális kutató. Az élelmiszer-gazdaság fejlesztésével kapcsolatos témákon dolgozó vegyész-gépész kutatókra, biológusokra nincs elkülöníthető adatom, számuk növeli az előzőekben közölt létszámot. Ha azt vesszük, hogy ez a tekintélyes szakember- és kutatógárda ma a mezőgazdaság és élelmiszeripar teljes spektrumában előforduló elméleti

és műszaki problémák feltárásával van elfoglalva, az előzőekben leírt kulcsterületek *ütőképes* fejlesztésére minden bizonnyal elégtelennek kell ítélni a kutatókapacitást. Kellő koncentrációval, a kutatói utánpótlás megfelelő nevelésével és irányításával azonban ezen a helyzeten néhány év alatt már érezhető változás érhető el.

Ami a komplex termelési rendszerek *hazai* kialakítását illeti, a kezdeti lépéseken már rég túl vagyunk. Zárt kukoricatermesztési rendszerek valamint komplex takarmány-hús kombinátok működnek, nemcsak állami gazdaságokban, hanem termelőszövetkezetekben is. Az élelmiszer-gazdaság vertikális integrációja is megindult, s néhány éve működik a mezőgazdaság, élelmiszeripar és mezőgazdasági gépipar egységes állami irányítása is. A külföldi kooperációs partnerekkel az élelmiszer-gazdasági szektornak élénk kapcsolata van, s mind nyugati, mind szocialista gépbázisú rendszereket vezettek már be, de exportáltak is. A mezőgazdaság üzemszerkezete kiválóan alkalmas az ipari termelési formák viszonylag gyors elterjesztésére. A művelhető terület 1/3-a, 1,7 millió ha 4000 hektárnál nagyobb vállalatok kezén összpontosul. Élelmiszeriparunk tradicionálisan nagyvállalati alapon alakult ki. A magyar takarmánygabona és hús, valamint húskészítmények nem szorulnak bevezetésre a külpiacokon, s a termelési rendszerek goodwill-je is kezd kialakulni. Ezért e területen a komplett rendszereket exportáló fővállalkozási konstrukció kiformálása s működése — mindenekelőtt hazai — feltételeinek biztosításán túlmenően az elkövetkező évek kulcsfeladatának az élelmiszer-gazdasággal kapcsolatos *kutatóbázis* koncentrálását látom.

Mindezek tudatában jogos kérdés, hogy más hagyományos, fejlett, olykor világhírű magyar élelmiszer-gazdasági kultúrák felsorakozhatnak-e a kukoricabázisú húsrendszer *mellé* (esetleg, alternatívaként, *helyette*) — mint például az *alma-, őszibarack-termelés, szőlő- és bortermelés, paradicsom- és paprikatermelés stb.*? Esetleg le kell mondanunk az innovációs-centrumként kiválasztott kultúra kedvéért egyéb hagyományos termelési ágaink fejlesztéséről?

Az aggály több szempontból jogos. Az ország mezőgazdaságilag hasznosítható területének nem minden hektárja alkalmas kukorica termelésére, ugyanakkor igen jó minőségű és gazdaságosan exportálható egyéb termékeket lehet rajta termelni. Ez utóbbihoz a kutatóbázis is rendelkezésre áll a fajtanemesítésre, gépesítésre, üzemszervezésre, *sok esetben*

nem is konvertálható bázisról van szó (almanemesítő szakembereket nem lehet sertésenyésztőkkel átképezni). Éppen ezért semmiféle túlzással nem értenék egyet. Ahhoz, hogy a kukoricabázisú húskultúra a mindenkori világszínvonalon kifejlődjön, könnyedén biztosítsa a hazai ellátást és az exportot, valamint *kellő nagyságú hazai háttérrel válják a rendszert magát fejlesztő és exportáló ipari szolgáltatóágazatok számára*, nagyságának nem kell meghaladnia a másfél millió hektárt. Kutatásához elegendő, ha a mindenkori hazai élelmiszer-gazdasági kutatókapacitás fele a rendszer elemeinek fejlesztésén munkálkodik. A szükséges összpontosítás érdekében nem a többi tradicionális élelmiszer-gazdasági ágat kell a „hajóból” kidobni, hanem azokat, amelyek művelésére vagy természeti adottságaink nem megfelelőek, vagy pedig a fejlesztőapparátusunk nem elég ütőképes. Kedvező éghajlati és talajadottságoknál lehet — mondjuk — dinnyét vagy lucernamagot termelni — külföldi fajták alapján. Kedvezőtlen éghajlati és talajadottságoknál viszont nem érdemes nagy létszámú, tehetséges kutatógárdát foglalkoztatni azért, hogy 120q helyett 130q-ra emeljük a burgonya hozamát, amikor Lengyelországban ennek csaknem kétszeresét érik el.

Más a helyzet azokkal az élelmiszer-gazdasági termékekkel, amelyeknek előállítására *unikális természeti adottságokkal* rendelkezünk. Ilyenek a fűszerpaprika, a téli alma, őszibarack, történelmi borvidékeink borai, pillangóstakarmány-vetőmag stb. Ezek maradhatnak és fejlődhetnek, mint speciális *belső* termelési kultúrák és kiváló *exportcikkek*. Hiába próbálnánk azonban exportálni a tokaji aszúbor technológiai kultúráját, mondjuk Grúziába vagy a beaujolais-i bortermelőknél. Fáradozásunk kárba veszne. A kukoricaalapú hústermelési kultúrát éppen azért emelem ki magyar innovációs centrumnak alkalmas területként, mivel kiváló — *de nem egyedüli* — természeti és intellektuális adottságaink vannak fejlesztésére. Éppen azért nemcsak tanulni tudunk másoktól, hanem teljes sikerrel át is adni tehetségünk és tudásunk eredményeit együttműködési partnereinknek. Ez olyan külgazdasági tevékenység, amelynek árfolyama a világpiacon rohamosan emelkedni fog.

c) *Exportorientált komplex vízgazdálkodási kultúra*²⁰

Magyarországnak, mint a Kárpát-medence közepén fekvő, jobbra kontinentális éghajlatú országnak viszonylag igen hamar rá kellett jönnie a vízkészlettel való tervszerű, átfogó gazdálkodás szükségességére. Technikatörténeti hagyományaink legszebb lapjai közé tartoznak a folyamszabályozások, csatornázások, öntözőberendezések létesítése, vízkutatások és foglалások, vízhasznosítási létesítmények tervezése és kivitelezése, árvízvédelem stb. Ez is egyike azon műszaki kultúráknak, amelyeknek jelentős a múltjuk és termékeny a jelenük. Az európai színvonalú fejlettség, nemcsak a mélyépítési és geológiai vonatkozásokban vitathatatlan, hanem a gépészeti berendezések gyártásában is. A magyar ipar által gyártott fúróberendezések, szivattyúk, aggregátok, komplett öntözőművek és egyéb szerelvények itthon és külföldön egyaránt megbecsülésnek örvendenek. Vízkutatási és -hasznosítási expedícióink Ázsia és Afrika nem egy államában sikeresen működnek. A „szakma” szellemi bázisa viszonylag igen széles.

A technika és a gazdasági tevékenység erőteljes fejlesztése egy irányban világszerte nagy jövő elé néz. A tervszerű, országos méretű vízgazdálkodás megszervezése, a felszíni vízkészletek racionális hasznosítása, a felszín alatti vízkészletek feltárása és ésszerű betáplálása a gazdasági életbe, az árvízvédelem, egészséges ivóvízellátás és víztisztítás, valamint az élővizek elszennyeződése elleni küzdelem, az édesvízi közlekedési hálózat bővítése stb. minden ország elsőrendű feladatává válik. Különösen nagy problémát jelent a vízhiány és a vízgazdálkodási kultúra hiánya azoknak a fejlődő országoknak, amelyek a kontinentális felföldeken fekszenek (Mongólia, Irán, Etiópia), illetve a sivatagi és félsivatagi övekben (a Szahara-környéki országok, Közel-Kelet, Mexikó, stb.). Az itt élő embermilliókat létalapjukban fenyegeti a rendszeresen visszatérő, az utóbbi években permanenssé váló vízhiány. A világ élelmiszer-termelési lehetőségeit jelentősen korlátozzák az aszályok, az árvizek. Az emberiség egészségét szüntelenül fenyegeti a vízszennyeződés és a fertőzött ivóvíz. Ismét olyan társadalmi igény

²⁰ A témában az Országos Vízügyi Tröszt készített értékes tanulmányt.

kielégítésére alkalmas termék- és szolgáltatás-komplexumról van szó, amely néhány év vagy évtizeden belül előtérbe fog kerülni és fejlesztése biztos elhelyezési lehetőségeket kínál. Ennek biztosítéka, hogy e rendszerek és létesítmények finanszírozását állami költségvetésből vagy nemzetközi alapokból fogják megoldani.

A vízgazdálkodási kultúra — az előzőekben említettekhez hasonlóan — igen széles területet fog át. Mindenesetre négy, egymással szorosan összefüggő, de azért egymástól megkülönböztethető ága különíthető el: 1. a vízienergetika, ennek a víz az egyik *munkaeszköze*; 2. a folyamatszabályozás, részben *közlekedési pályaként* használja a vizet, részben mint veszélyes elemnek zabolazza meg erejét; 3. az ipari, lakossági és mezőgazdasági vízellátás, amely a vizet *kitermelendő alapanyagként* kezeli, 4. végül az élő és használt vizek tisztítása, amely az ipari hulladékanyagok *rekuperációjához* hasonló célú technológiát hoz létre. A magyar technikai kultúra a közepes méretű folyamatszabályozás, vízellátás és víztisztítás területén tud főleg eredményeket felmutatni. Az elképzelt innovációscentrumból eleve kizárjuk a hatalmas méretű energiatermelő vízgépek fejlesztését és nagybani exportra termelését, az energetikai főhasznosítású vízierőmű-tervezést, -építést. Mivel a legtöbb vízi erőmű kettős — sőt, hármas hasznosítású, célszerű, ha a hazai fejlesztés kooperációt teremt olyan országok vízi erőmű tervezőszerveivel — például a szovjet szervekkel —, amelyek hazai vagy külföldi erőműveket terveznek, s alvállalkozóként a vízellátás, folyamatszabályozás tervezésében, a szükséges kiemelő- és elosztó, valamint tisztítóművek vízművek, öntözőrendszerek kivitelezésében igyekszik részt venni. (Az ilyen ajánlatok sikerének alapvető feltétele a berendezések magas műszaki színvonala, versenyképes ára és a hozzáadott szellemi munka kiváló minősége.) Önállóan vagy fővállalkozói minőségben léphetünk fel viszont komplex vízkutatási, vízellátási és öntözőrendszerek, termálvízkutatás és -hasznosítás, csatornázás stb. témakörökben. A komplex folyamatszabályozások tervezői és kivitelezői munkálataiban ugyancsak jövőjük lehet magyar vállalkozásoknak, azonban itt számolni kell azzal, hogy ezek a munkák erősen gépigényesek s a szükséges földmunkagépek termeléséhez a magyar ipari háttér nincs meg, s valószínűleg nem is hozható létre.

d) *Egyéb lehetőségek*

Nem kerülhető el, hogy foglalkozunk azokkal a termelési profilokkal, amelyek akár tradicionálisan, akár valamely, az elmúlt évtizedek során megvalósult nagy iparfejlesztési program eredményeképpen jellemzőkké váltak a magyar iparra, de az exportra is. Ilyenek a híradás- és vákuumtechnika, a vasútjármű-gyártás, az autóbuszgyártás, alumíniumfeldolgozó ipar, háztartási vegyipar stb.

Ha a társadalmi szükségletek oldaláról kiinduló komplex fejlesztési tervezési szemlélet utat tört magának — s erre a szocialista országokban igen nagy remény van —, a közlekedési és szállítási eszközök külön-külön műszaki kultúrában való fejlődése előbb-utóbb lehetetlenné válik. A lakosság közlekedési igényeit *egységes koncepció alapján megszervezett* hálózat fogja kielégíteni, amelynek szerves része lesz a távolsági és elővárosi vasút, a városi gyorsvasút, a helyközi és városi autóbusz, valamint elektrobusz, s ezek mellett a személygépkocsi is. Mind az autóbusz, mind az elővárosi és közepes utazási távú motorvonat, amit mi gyártunk, bele fog illeszkedni e rendszerbe. A tulajdonképpeni rendszer kidolgozása, az alapvető technikai és gazdasági követelményeknek a kialakulása nem a közepes és a kis országokban fog végbemenni. Nem kétséges, hogy a közlekedési kultúra innovációs centruma néhány évtizeden belül végérvényesen a nagygazdaságokba tevődik át — a mi közösségünknel a Szovjetunióba. Ezt követelik a rendszerelméleti megfontolásokon kívül a fejlesztési és gyártási költségek, valamint a megkívánt gazdaságos sorozatnagyság is. A kis- és közepes gazdaságok vagy viszonylag önálló profilokat vállalnak, viszonylag kis sorozatnagyságú speciális járművek kifejlesztésében (tűzoltóautó, autóbuszra szerelt mozgó rendelőintézet vagy szűrőállomás, műhelykocsi stb.), vagy alkatrész- és részegységgyártásra rendezkednek be. A nagy múltú magyar járműiparnak tehát tovább kell a jövőben specializálnia. Amennyiben az autóbuszgyártást (motorikusan is és az egyéb részegységeiben is) olyan magas műszaki szintre tudjuk emelni, amely biztosítja a KGST-közösségen belül a folyamatos és indokolt első helyet, nyugat-európai összehasonlításban pedig a mindig teljes áron eladható, versenyképes szintet, akkor elképzelhető, hogy az autóbuszgyártás fokozatosan vég-

legesedik, mint „magyar profil”. Ezáltal lehetővé válik, hogy hordozója legyen fejlesztőmunka-igényes profiloknak, mint az egészségügyi célú járművek (mozgó rendelő-intézetek stb.). A közúti jármű-ipar oroszánrészt azonban ebben az esetben is a részegység- és alkatrészgyártás fogja kitenni, mint a magyar közlekedési igények import útján való kielégítésének fő hazai fedezetbázisa. Amennyiben az autóbuzszipar ezt az iramot nem bírja, előbb-utóbb fel kell adnunk, mint önálló végterméket kibocsátó ágat. Hasonló a helyzet az elővárosi és középhasátosugarú motorvonat-termelésünkkel, sőt valószínűleg a szerszámgépgyártásunkkal is. Itt a jó standard minőségű szériagyártás a különleges rendeltetésű vagy kivitelű egyedi szerelvények rezsihordozójává válhat. Ha ez nem valósul meg, akkor a magyar ipar bedolgozó kooperátorként működik tovább. Akárhogyan és miként fejlődik is a járműgyártás, azzal számolni kell, hogy a szocialista közösségen belül fokozatosan kialakuló közlekedési kultúra szerves részévé válik. A kérdés csak az, hogy „kulturátörédékként” részese lehet-e a Szovjetunió-centrumú integrált innovációs magnak vagy megelégszik-e a reprodukáló szektor szerepével. Az elsőnek említett alternatívát sem tartom nemzeti felemelkedésünk egyetlen zálogának, mint ahogyan a második alternatívát sem nemzeti szerencsétlenségnek. A kettő közötti választást — a közúti- és vasúti jármű-gyártásra külön-külön — gazdaságossági számításokra kell alapozni. A döntést azonban egy alapvető korlátozó tényezőnek kell befolyásolnia, ti. annak, hogy a gazdaságstratégia által kijelölt magyar innovációs centrumok kifejlesztésének terhére, vagy annak időbeli elhúzása árán nem célszerű előtérbe helyezni egyik megoldást sem. Annál is inkább, mivel a járműiparban egy-egy *félmegoldás* beruházási igénye is több lehet, mint például az egészségügyi kultúra termelő-apparátusa *egészének* a legmodernebb színvonalra emelése, vagy az ételmezési kultúra egy-egy döntő láncszemének — például a kukorica komplex ipari feldolgozása — *teljes* kiépítése.

Némileg más a helyzet a *híradástechnikában, a műszeriparban és a vákuumtechnikában*. Mindhárom nemcsak a termelésben, hanem a fejlesztésben is „fellelvára” a magyar iparnak. Ugyanakkor mindhárom terület közös problémája a hazai alkatrész-bázis fejletlen volta, valamint a végtermék-termelés túlságosan széthúzott skálája. A fejlődés útja itt

kettős lehet. Mindenképpen szűkíteni kell a végtermék-profilt, mégpedig vagy a *kutatási-fejlesztési* szempontból rokon-tulajdonságú termék-csoportok irányában, vagy a magyar *innovációs-centrumok* műszerezését téve a középpontba. Az előbbi esetben a gyengeáramú és finommechanikai ipar leggyorsabban fejlődő részei közelednének egy új innovációs-centrum kialakításához (például az átviteltechnikai, elektroakusztikai, komplex berendezések és rendszerek, komplex vákuumtechnikai üzemek előállítására és exportja területén), az utóbbi esetben az iparág gyorsan modernizálódó üzemei szerves részévé válnának a kialakuló innovációs centrumoknak. A népgazdaság teherbírásától függ, a kettőt *egyszerre* meg lehet-e valósítani.

Azt hiszem, amennyiben a gazdaságstratégiánk elkötelezi magát néhány exportorientált komplex technikai kultúra következetes kifejlesztésére, a gyengeáramú ipar és finommechanika jelentékeny hányadának bekapcsolása ezekbe nemcsak elkerülhetetlen lesz, hanem célszerű is. Az orvosikészülék-gyártás eleve szerves része az egészségügyi rendszernek. A feltároló külpiazi és integrációs lehetőségektől függ, marad-e ez az iparág a jelenlegi keretek között, vagy más műszeripari és elektronikai vállalatokat is át kell állítanunk egészségügyi technikai célokra. Ugyanez vonatkozik a mezőgazdasági műszergyártásra is. Arra is kell számítanunk, hogy a számítástechnikai iparunk fejlesztésében előnyben kell részesítenünk azoknak a gépeknek és perifériáknak gyártását, valamint önálló, specializált software előállítását, amelyek az egészségügyi (például tömeges szűrővizsgálatok), illetve élelmiszer-gazdasági programozást, adattárolást, irányítást segítik elő. Önálló termékrendszer kifejlesztésére az *átviteltechnikai* ágazat látszik a leginkább érettnak és alkalmasnak. Ez az ágazat jelentős kutatóbázissal rendelkezik, s tapasztalata is van többek között a Druzsba-rendszer tervezéséből és kivitelezéséből származóan.

Külön problémát jelent a magyar *alumíniumipar* exportorientációjú fejlesztése. Az iparág a magyar—szovjet, illetve magyar—lengyel timföld-alumíniumipari kooperáció során fejlődött ki a mai nagyságrendre. Jelenleg bauxittermelésünk 28%-át, timföldtermelésünk 94%-át exportáljuk, a hazai rendelkezésre álló fémalumínium 65%-a kooperációs importból származik, s 38%-át alumínium-tömbként exportáljuk. Az or-

szágban tehát a bauxitbányászaton kívül a timföldgyártás és az alumíniumfeldolgozás jelentős, amelyből egyelőre a timföldgyártás nevezhető fejlett hagyományokkal rendelkező termelőtevékenységnek. Kevésbé valószínű, hogy a *közeljövőben* reális célként lehessen kitűzni az európai méretekben is jelentős önálló hazai alumíniumfeldolgozási műszaki kultúra kialakulását. Azt meg kellene vizsgálni, hogy a kialakítandó innovációs-centrumok részeként (csomagolástechnika, építőelem, alkatrészgyártás stb.) nem volna-e célszerű *szakosítani* az alumíniumfeldolgozóipari fejlesztést, s az iparág exportorientációját részben e centrumokhoz kapcsoltna növelni.

Néhány következtetés

A gondolatmenet végpontja a szálak csatlakoztatása. Az eddigiekben három tényezőt igyekeztem kibontani: *a)* az általános világfejlődést; *b)* az európai integrációs folyamatot, s ezen belül a KGST-országok szocialista integrációjának sajátosságait s végül *c)* a magyar népgazdaság távlati fejlődésének néhány kulcspontját.

Az *első* szál kigombolyításából két fontos következtetés adódik, mind a magyar népgazdaság, mind a KGST-közösség egésze számára. Az egyik az, hogy a tőkés világ gazdaság fejlődése — beleértve a technikai tudományos forradalomnak a tőkés világban való kibontakozását is — a szocialista társadalmak számára sem életforma, sem társadalm-és technikaszerkezési modell szempontjából nem szolgálhat példaképül. Fejlődésünk folyamatában még a fejlett tőkés termelőerőket sem másolhatjuk le, *mint rendszert*. Saját életformánknak megfelelően saját technikai bázist kell kialakítanunk, s ehhez önállóan adaptálnunk a tőkés-országok termelőerőitől elsajátított fragmenseket. A másik következtetés pedig az, hogy a „kelet-nyugati” gazdasági kapcsolatok, akármilyen fontos és kölcsönös érdekeink is fűződnek fejlesztésükhöz, objektíve ható tényezők következtében mindig *másodrendű helyen* maradnak gazdasági külkapcsolatainkban, s ezt is csak úgy tudjuk fejlődésünk érdekében gyümölcsöztetni, ha a kelet—nyugati együttműködést szorosan kapcsoljuk a szocialista együttműködéshez.

A *második* szál kigombolyításából ugyancsak egy sor következtetés adódik. A legfőbb az, hogy a KGST-ben megindult szocialista integráció folyamatát — ütemét, megjelenési formáit, cél- és eszközrendszerének

milyenségét — általában régióink objektív történelmi, földrajzi, politikai, társadalmi és gazdasági adottságai determinálják. Ezek hozzák létre azt a sajátos „gravitációs teret”, amelynek erővonalai a KGST-tagországok gazdaságpolitikai törekvéseiben öltének érzékelhető formát. Az integrációs fejlődés, s az abba való beilleszkedés prognosztizálása nem, hogy nem tekinthet el a KGST-országok gazdaságpolitikáinak elemzésétől, hanem egyenesen arra kell alapozódnia. Nem létezik a tagországok törekvéseitől függetlenül „jó” vagy „tökéletes” integrációs modell, illetve mechanizmus. Ellenkezőleg, az integráció „menetrendjét” a gazdaságfejlesztési adottságokból, koncepciókból és realitásokból és azok szubjektív tükröződéseiből, mint motíváló tényezőkből kell szintetizálni.

Ez egyben a közösségbe tömörült tagországok *gazdaságstratégiáinak* összecsiszolódási folyamata is. A KGST konkrét történelmi viszonyai között az integrációnak nem tudok elképzelni más modelljét, mint a szinkronba hozott fejlesztéspolitikáét. Az ezek közötti rugalmas érintkezés feltételeit — vagyis az összecsiszolás egyenetlenségei, valamint a tényleges fejlődés és a szinkronizálhatóság közötti időbeli ellentmondásnak a megoldását — igen erősen kontrollált piaci mechanizmusok biztosítják. A Közös Piac időről időre visszatérő válságjelenségeinek alapvető oka is az, hogy az integrációt nem az egyes országok gazdasági törekvéseiből próbálja *összetenni*, hanem valamiféle misztikus, a keresletekből és kínálatokból kvázi-automatikusan, pontosabban a brüsszeli Központ bábáskodása segítségével összeálló nemzetek feletti törekvésekből és érdekekből akarja *deriválni*. Így aztán a tényleges fejlődésbe nagyobb beleszólásunk van a legnagyobb, legerősebb tőkés érdekeltségek parciális érdekeinek (köztük az olyan exogén törekvéseket kifejezőknek is, mint a multinacionális vállalatok), mint a nyugat-európai térség objektíve leszűrhető fejlődési érdekeinek.

A KGST-integrációnak ezt a veszélyt mindenképpen el kell kerülnie, de emellett persze azt is, hogy a tagállamok gazdaságpolitikai törekvéseinek konfrontálódása *megbénítsa*, vagy pedig a minimális egybeesési felületre szorítsa le az együttműködést. Ezért elkerülhetetlen az együttműködési mechanizmus fejlesztésére irányuló erőfeszítéseinket a gazdaságvédelemre, a vállalt kockázatok és a realizálható előnyök kompenzációjára s a beruházási terheket elosztó finanszírozási rendszer ki-

építésére koncentrálnunk. Ily módon elérhetjük, hogy maximálisra tágítsuk a nemzeti gazdaságpolitikák szinkronja során a közös érdekelt-ség körét — mindenekelőtt az egész Közösség továbbfejlődése szempont-jából létfontosságú nagy vállalkozások szférájában.

Képletesen és leegyszerűsítve, a KGST-országok integrációja — *munkamegosztásuk* jellegének átformálódása egy olyan történelmi fejlődési szakasz követelményeinek megfelelően, amikor a gazdasági élet intenzi-fikálási szükségletei dominálnak, de az iparosítási szükségletek sem hal-nak még el, s a gazdaságok gyors iparosításuk szerkezeti egyenetlenségei-nek következményeivel is bajlódnak. Az integráció mechanizmusa — egyfelől a gazdasági döntéseket előkészítő és hozó nemzeti szervek műhelye, ahol a döntések szinkronját kovácsolják ki, másfelől egy óriási „biztosító társaság”, amely kiegyenlíti a munkamegosztással kapcsolatos kockázatot és ráfordítási terheket. *A szocialista nemzetgazdaságok integrációját nem lehet arra alapozni, hogy a gyengébbek, vagy azok, akik rosszul lovagolták meg a konjunktúrát esetleg azok, akik több terhet vállaltak — veszítsenek, lemaradjanak. A gazdasági együttműködésben élő szocialista népeket nem futó üzleti érdekeik fűzik egybe.*

Az integráció sikere tehát mindenekelőtt a munkamegosztás milyenségén múlik. Itt persze számolnunk kell olyan objektív realitásokkal, amelyek determinálják a munkamegosztás jelentékeny részét. Ilyen például a lakossági sűrűségi góccok, valamint a feldolgozóipari kapacitások, más-felől a nyersanyagleőhelyek és élelmiszer-termelési centrumok elhelyez-kedése földrajzilag, beleszámítva a közlekedési vonalakat és az állam-határokat is. Az anyag-, energia- és élelmiszer-ellátás a KGST-munka-megosztás egyik alapeleme marad a jövőben is. A forgalmon belül szá-zalékos aránya csökkenni fog, jelentősége azonban egyáltalán nem. A fel-dolgozó ipari munkamegosztás elmélyítésének feltétele lesz, hogy az anyag-és élelmiszer-ellátás megoldható-e, a kitermelők és felhasználók érdekelt-sége biztosítható-e. Fordítva is igaz. A KGST anyag- és élelmiszer-vér-keringését másképpen megnyugtatóan megoldani, mint párhuzamosan egy magas igényeket kielégítő feldolgozó ipari munkamegosztással — remény-telen vállalkozás.

Ezért tartom kulcskérdésnek a feldolgozó ipari munkamegosztás fej-lesztését, s az ezzel kapcsolatos felfogásunk radikális átértékelését. *A KGST-munkamegosztás alapvető, stratégiailag elérendő követelménye*

az újtóközpontok és másolóapparátus egyenletes eloszlása a Közösség országai, népei között. E munkamegosztás stratégiaileg is mérhető és szociálisan is érzékelhető végeffektusa a fejlettségi színvonalak fokozatos közeledése, illetve — végső soron — kiegyenlítődése nemcsak országok, hanem országokon belüli tájegységek között is.

Ahhoz, hogy az újtó és azok eredményeit adaptáló tevékenységek közötti intenzív, tervszerű kapcsolatok létrejöhessenek és funkcionálhassanak, a KGST-közösség tervegyeztetési tevékenységét az egész gazdasági élet átfogó létformájává kell változtatnia. A tervegyeztetésnek ki kell terjednie a vállalati szférára. Nagyságrendileg meg kell nőnie az iparágak és vállalatok egymás közötti műszaki és gazdasági információk tömegének, gyorsítani kell a szabványok egységesedését, informálni kell egymást a költségkalkulációk módjairól stb. Mindezek alapján el kell érni, hogy a közösségen belül minden nemzetgazdaság nyílttá váljék. Ez nem azt jelenti, hogy nyíltan konkurráljanak egymással a vállalatok, hanem azt, hogy módjuk legyen fejlesztési elképzeléseiket összekapcsolni, közös műszaki és gazdasági nyelven tudjanak egymással érintkezni. Ettől nagyobb gazdasági hatást várhatunk, mint a konkurrencia előtti akadályok megsemmisítésétől, különösen a beruházási javak gyártásában.

A harmadik szál legombolyítása közben arra próbáltam feleletet adni, hogyan találhatja meg méltó helyét egy kis méretű nemzetgazdaság konkrétan a magyar gazdaság abban a külgazdasági közegben, amely körülöleli. Mindenekelőtt a közeget természetesen úgy értelmeztem, hogy ez, alapjában véve a szocialista integráció. Gondolatmenetemnek távolról sem volt célja röpirattá válni a szocialista integrációban való részvételünk mellett, hiszen úgy járhattam volna, mint az az „ötletes” hirdetési zseni, akinek plakátján néhány évvel ezelőtt egész Magyarország kacagott: „Cipőt vegyen a cipőboltban!” Azt, hogy a magyar népgazdaság a szocialista közösségen kívül nem tud megélni, ma már nem kell külön bizonygatni, mellette felesleges agitálni. Huszonöt éves élő történelem agitál kézfoghatóbban, mint bármely adat vagy gondolatsor. Az én problémám a „hogyan?”.

Egyetlen ország sem vehet részt oly módon az integrálódó közösségben, hogy kimazsolálgassa a számára maximálisan kedvező munkamegosztás, kereskedelmi hitel stb. feltételeket, hacsak nem aspirál egy új Commonwealth alapítására, amelynek ő a középpontja. Arra sem le-

het számítani, hogy egyedülállóan kedvező intellektuális tőkénk gyümölcsötzeteként a KGST műszaki kutatóközpontjának pozícióját monopolizálhatjuk. Ilyen monopolhelyzetünk sohasem volt és nem is lesz. De arra sem számíthatunk, hogy a csereviszonyokat olyan ügyesen tudjuk csúrní-csavarni, amelyből forgalmi eredetű kivételes előnyök származnak népgazdaságunknak. Ha kivételesen kedvező kitermelési lehetőségekkel rendelkezünk a fontos alapanyagokból — e monopolhelyzetünk százszázalékos kiaknázása saját nyereségünkre is ellenkezne annak a közösségnek a vastörvényeivel, amelynek tagja vagyunk, s amely létünket biztosítja. Egyébként ilyen adottságokkal egyáltalán nem rendelkezünk.

Visszatér tehát a józan realitás, szorgalmunk és tehetségünk gyümölcsötzetése, összekapcsolása nyolc testvéri ország népeinek szorgalmával és tehetségével, beilleszkedés a mindinkább egyenletesen eloszló innovációs és adaptáló termelőegységek KGST-méretű hálózatába.

Persze ez a beilleszkedés úgy is történhet, hogy a magyar gazdaság kizárólag másoló szektorokat tartson fenn, Mind a KGST-beli, mind nyugati partnereink elképzelhetőnek fognak ítélni egy olyan alternatívát, amelyben magyar viszonylatú külkereskedelmünkben és termelési együttműködésünkben túlteng a dinamizmusát veszített termékek, technikailag igénytelen munkafázisok és alkatrészek importja. Ez a *mi* részünkre azt jelenti, hogy hosszú időre leszorulunk a fejlődés országújáról a padkára vagy az árokba. A szocialista nemzetközi együttműködés nem ismeri ugyan a „domináns” és „dominált” gazdaságok közötti megkülönböztetést, mint a nagyobb és fejlettebb partnerek akaratának érvényesítését a gyengébbek irányában. Azonban, ha egy kisebb és kevésbé fejlett gazdaság nem tud, vagy nem akar erőfeszítéseket tenni innovációs centrumainak kifejlesztésére, ugyan nem igázzák le, de a perifériára kerül. Vagyis igen következetesen kell keresnünk azokat a pontokat, ahol a magyar tudás és szorgalom az újítás élvonalába törhet.

Ha megvizsgáljuk termelőerőink nemzeti hagyományait, számos olyan pontot találunk, ahol ez az élvonalba törés, megfelelő beruházási, kutatópolitikai és nemzetközi együttműködési intézkedés nyomán, belátható időn belül kézzelfogható realitássá válhat. Hozzáteszem, hogy csaknem kivétel nélkül olyan területekről van szó, amelyek a holnap emberiségének kardinalis problémáira adhatnak választ: élelmezés,

egészségügy, vízgazdálkodás, távközlés stb. Nem a mai Nyugat felfűjt divat-iparágaihoz értünk istenigazában, hanem olyanokhoz, amelyek akkor is életképesek lesznek, amikor az emberiség már elképedve fog visszanézni arra, amit a huszadik század második felének Nyugatja „fogyasztói társadalomnak”, „technikai-tudományos forradalomnak” nevezett. *Ha e gondolatmenet egyik kiindulópontja az volt, hogy a szocialista társadalomnak adekvát életformát kell kialakítania, s a műszaki fejlődést ehhez igazítania, legfontosabb következtetése az, hogy a magyar társadalom képes ezen életforma anyagi feltételei egy részének igen magas fokú megtermelésére a szocialista nemzetközi munkamegosztásra támaszkodva.*

Экономическая интеграция и экономическая стратегия

Мировое хозяйство наших дней во все большей мере развивается в направлении интеграции. Научно-техническая революция приводит к невиданному росту и быстрому обновлению производственных сил. В связи с этим небольшие национальные хозяйства столкнулись с вопросом, как устоять в этом процессе. Автор ищет место одной европейской социалистической страны, венгерского народного хозяйства, внутри такого мирового хозяйства, которое развивается в знаке научно-технической революции и экономической интеграции.

Исходным пунктом хода мыслей автора является анализ направлений развития современного мирового хозяйства. Он устанавливает, что из трех важнейших нынешних центров мирового хозяйства (Северная Америка, Западная Европа и социалистическая Восточная Европа), те которые следуют по пути капитализма, создали специфическую технико-экономическую структуру, именно такую, которая по своей природе основывается на расточительном использовании жизненных условий и поляризации развития. Это бросает на будущее тень целой серии экономических, политических и экологических конфликтов в мировом масштабе. Поэтому социалистическое общество должно проявлять большую осторожность в адаптации западной техники, а также в копировании отдельных форм организации производства или общественной жизни, применяемые на Западе.

Оно должно выработать обоснования на собственных общественных ценностях технический прогресс, который пропорционально учитывает человеческие, общественные и природные факторы. В дальнейшем автор останавливается на одной из внешних влияющих факторов на восточноевропейского социалистического общества, а иных экономических связях между Востоком и Западом. Устанавливает, что характер этих связей сегодня ещё не соответствует естественным потребностям социалистических стран, а также не является в нужной мере удовлетворительным ни с точки зрения деловых кругов развитых капиталистических стран.

Качественного улучшения можно добиться с одной стороны, посредством развертывания специфичной социалистической модели научно-технической революции и, с другой стороны, путем значительной переоценки западных представлений о разделении труда между Востоком и Западом. Сотрудничество между Востоком и Западом включает в себе значительные интересы для обеих сторон. Однако его можно сохранить и развить только в случае осуществления значительных изменений в структуре и целевой системе экономических связей.

Продолжая свой ход мыслей автор стремится раскрыть существо социалистической экономической интеграции. Методом исследования является проведение тесной параллели между процессами интеграции в Восточной и Западной Европе. Он исходит из расхождений в историческом прошлом двух экономических регионов, затем подвергает анализу основные силовые линии взаимных экономических связей, механизмов товарных потоков и важнейшие перспективные целеустановки в Восточной и Западной Европе. Приходит к выводу, что в двух интеграционных процессах можно обнаружить собственно говоря только одну общую черту: стремление к ускорению развития производственных сил. Принимая во внимание, что эту общую цель как в Западной, так и Восточной Европе из-за различий в экономической структуре и общественном строе можно приблизить лишь разными способами, две интеграции коренным образом отличаются друг от друга в отношении системы целей,

инструментов и институций. Причинами этих различий являются объективные исторические и общественные условия.

Процесс социалистической интеграции отличается от Западной интеграции прежде всего по своей системе общественно-политических целей. С одной стороны, содействует развитию производственных сил, создавая предпосылки для предотвращения в региональном масштабе вышеупомянутых конфликтов, имеющих место в развитых капиталистических странах и, с другой стороны, социалистическая интеграция должна решить также специфические восточно-европейские экономические проблемы, которые можно подытожить как преодоление остатков исторической отсталости производительных сил от развитого капиталистического Запада. В результате всего того восточноевропейский интеграционный процесс концентрируется не на решении проблемы рынка продажи, а стремится обеспечить такой ускоренный процесс, который одновременно с ликвидацией дефицитного хозяйства и относительного недостатка капитала, с помощью средств селективной политики роста привел бы к внедрению в практику модели развитого социалистического общества. Модель развитого социалистического общества должна заодно обеспечить также выравнивание реальных возможностей дальнейшего развития внутри отдельных стран и в международных масштабах.

Следовательно социалистическая экономическая интеграция не может быть ничем иным, кроме действенного процесса сознательной координации — в пределах возможностей — экономических политик, в том числе политик развития и внешнеэкономических связей, что должно обеспечить синхронизацию процессов экономического роста. Автор проводит различие между координацией и долгосрочной, среднесрочной и краткосрочной экономической политики, перечисляет их методы и показывает на центральную роль стратегической синхронизации в обеспечении гармоничного хода процессов развития.

В соответствии с этим применяемые Советом Экономической Взаимопомощи методы интеграции через товаро-денежные отно-

шения должна коренным образом отличаться от западной интеграции. Социалистическая интеграция ни в перспективе не может преследовать цель создания условий для «свободного», т.е. стихийного продвижения производительных сил: напротив ей предстоит выработать сложные финансовые и торговые механизмы для защиты отдельных производственных деятельностей от разрушительного воздействия конкуренции, для уравнивания риска и прибылей, а также для решения проблемы совместного финансирования крупных совместных предприятий.

В третьем комплексе мыслей автор стремится выяснить положение экономической политики отдельных принимающих участие в интеграции стран в мировом хозяйстве в целом, а также в непосредственном международном окружении, то есть внутри социалистического сообщества. Он решительно подчеркивает значение стратегических элементов развития народного хозяйства, а также роль комплексного подхода к их решению. В будущем отдельным странам крупные экономические задачи внутри региона социалистического содружества следует воспринимать и осуществлять не на основании отраслевого подхода, а исходя из комплексной концепции решения отдельных общественных проблем.

Эти комплексные технико-экономические культуры требуют развития нескольких видов производства и обслуживания на основании единой концепции. Такой комплексной общественно-экономической деятельностью является, например, защита природного окружения, охрана человеческого здоровья, общее и профессиональное образование подрастающего поколения, транспорт и связь, рациональное использование природных богатств, обеспечение условий для культурной человеческой и семейной жизни и т.д. Каждой участвующей в интеграции стране следует произвести обзор тех комплексных систем деятельностей, для развития которых на высоком уровне она располагает наиболее благоприятными историческими, интеллектуальными и трудовыми условиями. Согласование экономических стратегий и создание соответствующей системы заинтересованности необходимо осуществить в первую очередь в этих областях.

В выбранных и согласованных с партнерами областях участвующие в интеграции страны стремятся к развитию производственных сил не с любыми методами, а планомерно создают очаги технического прогресса — в сотрудничестве с другими странами содружества — и постепенно распространяют выработанную технику и системы удовлетворения нужд в товарах и обслуживании на мировом хозяйстве. В других областях включаются в функционирование созданных партнерами центров технического прогресса и в своем развитии следуют по намеченному ими пути.

В случае экономики венгерского масштаба обычно является возможным и обоснованным создание 3—4 очагов технического прогресса, охватывающих непосредственно $1/4$ — $1/3$ национального хозяйства. В тех областях, где невозможно создание ни центров технического прогресса, ни предприятий, следующих тесно по стопам зарубежных центров, является целесообразным произвести поделенное свертывание производственных мощностей и перегруппированно производственных факторов в один из вышеупомянутых секторов. Все это вместе взятое приводит к координации производственных деятельностей не только на народнохозяйственном уровне, но и на уровне крупных предприятий.

Венгерская экономика тоже способна к созданию центров технического прогресса, достигающих или иногда даже превышающих современный европейский уровень развития. Среди имеющихся в этой области альтернатив автор в качестве примера приводит и анализирует комплекс производственной деятельности и обслуживание в области здравоохранения, возможности комплексного развития техники производства основных видов продовольствия (хлебное зерно, кормы, мясо), аналогичные возможности в водном хозяйстве, а также указывает на возможности отечественного комплексного развития культуры коммуникаций и передачи данных. Кратко останавливается на оценке нынешней венгерской экономической структуры с точки зрения этой концепции.

Автор стремится свой ход мыслей, имеющих в качестве предмета экономическую политику, обогатить также несколькими главами по экономической теории. Так он анализирует извлекаемую

из международного разделения труда, построенную на иных по сравнению с рикардовской теорией сравнительных издержек основах, систему выгод, далее рассматривает закономерности сил притяжения, играющих роль в возникновении международных экономических группировок регионального характера, воздействие социалистического общественного строя на формирование долгосрочной системы Экономических целей и инструментов, а также теоретическую проблематику выравнивания уровня внутри социалистического содружества и всего европейского региона.

Dr. Ferenc Kozma

Economic Integration and Economic Strategy

The world economy develops ever more towards integration nowadays. The revolution in science and technology brings about enormous growth and quick exchange of productive forces. Small-scale national economies face the problem of holding their own in this process. The book seeks to find the place of the national economy of a small East-European country, Hungary, in the world economy which develops under the conditions of science- and- technology revolution and economic integration.

The starting point of this vein of thought is the analysis of the trends of development of today's world economy. The book states that those of the three most important foci of world economy (North America, West Europe and the socialist East Europe) which develop along the road of capitalism have brought about a specific technological-economic structure which by its nature is based on a prodigal accumulation of man's means of subsistence and on the polarization of development. This foreshadows a series of world-wide economic, political and ecologic conflicts. That is why the socialist countries must be very careful in taking over the western patterns of technology and production as well as those of social organization. They must induce such a technological development based on their own scales of values which is better balanced with the interests of man, of society and of the environment. The book then deviates to one of the „external” contacts of the East-European Socialist societies, i. e. economic contacts with the West Europe. It is stated that the nature of these contacts does not yet rise to the natural

needs of the socialist countries and is not sufficient from the viewpoint of the business circles of developed capitalist countries either. A qualitative improvement may be achieved only by means of developing an original socialist model of science-and-technology revolution and by a substantial revision of the Western „expectations” towards the division of labour between East and West. Both sides are greatly interested in the co-operation between East and West. But it can be maintained and developed only if we make substantial changes in the structure and the goals of these contacts.

The train of thought then seeks to find out the nature of the socialist economic integration. The method of this investigation consists of drawing a strict parallel between the integrational processes in West and in East Europe. The paper proceeds from the differences in the historic past of the two economic regions and examines the basic features of mutual economic contacts, the structure of current prices and the most important long-range goals of economic policy in West and in East Europe. A conclusion is drawn that only one common feature may be found between the two integrational processes, striving towards a quicker development of productive forces. Since this general goal may be achieved in different ways in the West and in the East which have different economic structures and social systems, the two systems of integration goals, means and institutions strikingly differ from one another. These differences are brought about by objective historic and social conditions.

The socialist process of integration differs from the Western integration primarily in its system of social and political goals. On the one hand this system promotes such development of productive forces which should avoid in the regional scale the mentioned conflicts of the capitalist world, and on the other hand socialist integration must also resolve specific East-European economic problems which may be qualified as doing away with the remnants of the historic lagging behind the developed capitalist West. Because of all that the East-European integration is not aimed at the solution of the market problem, but strives to achieve such a quick development which alongside with the overcoming of general scarcity and relative lack of capital puts into life a model of developed socialist society with the help of a selective development

policy. The model of developed socialist society should also bring about more even possibilities for further development both within the country and in the international respect.

Therefore the socialist integrational process cannot be anything else but a process of purposeful and possibly effective co-ordination of the economic policies, notably the development and foreign trade policies, of the member countries which should result in synchronizing the processes of economic development. The book differentiates between the co-ordination of long-term, medium-term and short-term economic policies, it takes into account their methods and shows its strategic synchronizing fundamental role in the harmonization of development processes. Accordingly the CMEA has to employ trade and finance methods of integration totally different from those of the Western integration. The socialist integration should not put forward, nor in the most distant future, the goal of creating conditions for a free spontaneous development of productive forces, in contrast to that it has to develop rather complicated financial and trade mechanisms for the protection of some productive activities against the harmful effect of competition, for the compensation of risks and profits as well as for the joint financing problems of large joint enterprises.

The third big block of thought in the book shows the situation of the economic policies of some member countries in the framework of the whole of the world economy and that of a narrower environment, within the socialist community. It gives a strong stress to the importance of the strategic elements of the development of national economy as well as to a comprehensive approach. Individual countries members of the socialist integration should in future approach and achieve great development goals not from the branch point of view but from a comprehensive standpoint serving the solution of certain social problems. These problems require development based on unified ideas of numerous production and service activities in complicated technological cultures. Such are the complex socio-economic activities of the protection of environment, of public health, the general and professional education of the growing generations, transportation, the use of natural resources, the provision of cultured conditions for man and family, etc. Every integrating country must select such comprehensive systems of activities

which can be best matched by the most favourable historic, intellectual and human conditions for a high standard of development. What is needed in this sphere is first of all the co-ordination of economic strategies and the establishment of a good system of interest. In that chosen field co-ordinated with the partners the integrating countries strive not to the development of productive forces by any possible means, but rather develop in a pre-planned manner home centres of innovation in co-operation with other countries of the integration community and continuously irradiate the developed technology and the systems of goods and services satisfying the needs to their world economic environment. In the other fields they involve themselves in the activities of innovation centres developed by other partners of the co-operation and follow by their development these centres at a certain distance. In the case of an economy of the Hungarian size it is justified and possible to develop 3—4 innovation centres which embrace together with their irradiation about 1/4 or 1/3 of the national economy. In those fields where it is impossible to establish production and service units closely following foreign centres, it is worthwhile to gradually liquidate production capacities and to regroup the factors of production to the two mentioned sectors. All this brings by itself an international co-ordination of production activity not only within the framework of national economy but also within that of big enterprises.

The Hungarian national economy is also capable of establishing several innovation centres of European standards or even exceeding them. The book enumerates and analyzes as examples several of the opening alternatives such as the comprehensive production and service activities connected with the protection of public health, the possibilities for a comprehensive development of the technology for staple food production (bread grain, fodder, meat), that of the water economy as well as the Hungarian technological culture of program and broadcast reception. A brief deviation is made to evaluate today's Hungarian economic structure from this point of view.

The book contains several chapters on economic theory in addition to the general trend of economic-policy thought. Thus it analyses the system of privileges coming from the international division of labour, based on the principles which differ from Ricardo's comparative

theory of cost, the regularities of the gravitation forces involved in the establishment of international economic communities of the regional type, the effect of the socialist social system on the establishment of the system of long-term economic ends and means as well as the theoretical problems of bringing about more even standards of development within the socialist community and in the whole of the European continent.

Intégration économique et stratégie économique

L'économie mondiale de nos jours se développe de plus en plus vers l'intégration des économies nationales. La révolution technico-scientifique apporte sur une vaste échelle l'accroissement de la volume et les changements des forces productives et leurs changements aux cadences de plus en plus rapides. La question de savoir que les économies nationales de petites dimensions comment peuvent exister dans ce processus est devenue un problème vivant. Le livre cherche le lieu de l'économie nationale d'un petit pays socialiste européen, notamment celui de la Hongrie dans l'économie mondiale, laquelle se développe sous le signe de la révolution technico-scientifique et de l'intégration économique.

Le raisonnement prend son essor par l'analyse des tendances de développement de l'économie mondiale actuelle. Le point de départ de l'étude est ce que d'entre les trois centres les plus importants de l'économie mondiale de nos jours (L'Amérique du Nord, l'Europe occidentale et l'Europe orientale socialiste) ceux qui suivent le chemin capitaliste du développement ont créé un mécanisme économique spécifique qui se base, par la force des choses, sur l'utilisation dissipatrice des conditions de l'existence humaine et sur la polarisation du développement. Cela projette l'ombre de toute une série de conflits économique-politiques et écologiques à l'échelle mondiale. C'est pourquoi les sociétés socialistes doivent procéder avec beaucoup de précaution, où il s'agit de copier la technique, ou bien les formes d'organisation de la production et de la société occidentales. Les sociétés socialistes doivent

produire un développement technique basé sur leur propre système de valeurs sociales qui doit être a priori homocentrique, sociocentrique, et en même temps nature-centrique d'une manière proportionnelle.

Dans ce qui suit l'étude aborde l'une des relations „extérieures” des sociétés socialistes de l'Europe orientale, notamment les relations économiques est-ouest. Le caractère de ces relations ne correspond pas aujourd'hui encore aux besoins naturels des pays socialistes et n'est pas satisfaisant non plus au point de vue de l'activité commerciale des pays capitalistes développés. On ne peut atteindre une amélioration qualitative que, d'une part, par le déploiement de la révolution technico-scientifique d'un modèle socialiste spécifique et, d'autre part, par la révision considérable des „exigences” occidentales concernant la division du travail est-ouest. La coopération est-ouest représente des intérêts importants pour toutes les deux parties. Cependant, cela ne peut pas être maintenu et développé si l'on n'exécute pas en même temps des modifications considérables dans le mécanisme et le système des objectifs de ces relations.

La suite du raisonnement cherche à mettre à jour l'essence de l'intégration économique socialiste. La méthode de l'étude consiste dans l'établissement d'un étroit parallèle entre les processus d'intégration de l'Europe orientale et de l'Europe occidentale. L'étude part des différenciations du passé historique des deux régions économiques, ensuite elle examine les lignes de force fondamentales des relations économiques réciproques, le mécanisme du trafic des marchandises et les objectifs économique-politiques de perspective les plus principaux dans l'Europe orientale et l'Europe occidentale. L'auteur arrive à la conclusion que dans ces deux processus d'intégration ne se trouve au fond qu'un seul trait commun, notamment la préoccupation pour l'accélération du développement des forces de production. En égard à ce que ce but général, à cause de la différenciation du mécanisme économique ainsi que de régime social différent, peut être approché, tant dans l'Europe orientale que dans l'Europe occidentale, d'une manière différente, les deux intégrations diffèrent radicalement sous le rapport de leur système des objectifs, de des moyens et des institutions. Les causes de cette différenciation consistent en des faits objectifs historiques et sociaux.

Le processus, d'intégration socialiste diffère de l'intégration occidentale tout d'abord par son système des objectifs. D'un part, elle encourage

le développement des forces de production de sorte qu'à l'échelle régionale l'on puisse éviter les conflits susmentionnés du monde capitaliste développé, d'autre part, l'intégration socialiste doit également résoudre des problèmes économiques spéciaux de l'Europe orientale qui peuvent être englobés dans la liquidation des restes du décalage historique en regard de l'Occident capitaliste développé. Par conséquent le processus d'intégration de l'Europe orientale concentre ses efforts non sur la solution des problèmes de l'élargissement des débouchés de vente, mais elle veut réaliser un développement accéléré. Lequel en même temps, en liquidant l'économie déficitaire et la pauvreté relative de la société en capitaux, par l'intermédiaire d'une politique sélective de développement implante dans le pratique le modèle d'une société socialiste développée. De même, le modèle social socialiste développé doit également apporter l'égalisation des possibilités réelles du développement progressif à l'intérieur du pays et à l'échelle internationale aussi.

De ce fait, l'intégration économique socialiste ne peut pas être autre chose qu'un processus conscient de la coordination — dans le cadre du possible — efficace des politiques économiques des pays participants, notamment celles de développement des structures et des relations extérieures, dont le résultat doit être la synchronisation des processus de développement économique. L'étude fait distinction entre la coordination des politiques économiques à court, à moyen et à long terme. Elle évalue leurs méthodes et relève le rôle fondamental de la stratégie synchronisée dans l'harmonisation de l'ensemble des processus de développement. Par conséquent aussi dans le cadre du Conseil d'entraide économique on doit organiser les méthodes commerciales et financières de l'intégration d'une manière radicalement différente de l'intégration occidentale. L'assurance des conditions pour le mouvement libre des forces productives par l'intermédiaire des jeux de la concurrence ne peut pas constituer, même en perspective non plus, le but de l'intégration socialiste. Par contre, elle doit élaborer des mécanismes financiers et commerciaux très nuancés en vue de la sauvegarde des différentes activités de production contre l'effet destructeur de la concurrence, de la compensation des risques et des bénéfices ainsi que de la solution du financement commun de vastes opérations communes.

Le troisième grand bloc des idées du livre cherche à mettre en lumière

la situation de la politique économique des pays respectifs en voie d'intégration, dans le cadre de l'ensemble de l'économie mondiale ainsi qu'à l'intérieur du cercle plus étroite, notamment de l'intégration socialiste.

L'auteur souligne de toute évidence l'importance des éléments stratégiques du développement de l'économie nationale ainsi que l'arrivée complexe aux problèmes du développement. A l'intérieur de la communauté socialiste en voie d'intégration chacun des pays doit considérer et réaliser dans l'avenir les grandes tâches du développement non sur la base des conceptions liées isolement aux activités différents, mais d'une manière de voir complexe de la solution de certains besoins sociaux. Les systèmes technico-économiques complexes réclament le développement des activités de production et de services de différents genres sur la base des conceptions multilatéralement systématisées. Telles activités économique-sociales complexes sont p.e.: la protection de l'environnement, la protection de la santé humaine, l'instruction générale et professionnelle des jeunes générations, la communication et les transports, l'exploitation des richesses de la nature l'assurance des conditions de vie civilisée pour l'homme et pour la famille et ainsi de suite. Chaque pays en voie d'intégration doit sélectionner les systèmes complexes d'activité pour le développement desquels dispose à l'échelle supérieure des traditions historiques, des conditions intellectuelles et humaines les plus favorables. Dans ces domaines il est tout d'abord nécessaire de mettre d'accord les stratégies économiques et créer un système d'intérêts adéquat. Dans les domaines choisis et coordonnés avec leurs partenaires, les pays en voie d'intégration concentrent leurs efforts non dans le but du développement de leurs forces de production par n'importe quelles méthodes, mais ils créent des centres d'innovation nationaux d'une manière planifiée — en collaboration avec les autres pays de la communauté — et ils diffusent d'une façon continue la technique développée et des systèmes des produits et des prestations dans leur milieu externe. Dans d'autres domaines les pays s'enchaînent à l'activité des centres d'innovation développés par les partenaires coopérateurs, en suivant, à une certaine distance l'activité innovatrice de ces centres. Dans le cas d'une économie à échelle de la Hongrie il est motivé et possible, en général le développement de trois ou quatre centres d'innovation, qui — y compris leurs sphères d'émanation directe — embrassent par envi-

ron un quart ou un tiers de l'économie nationale. Dans les domaines où il n'est pas possible de créer des centres d'innovation ni des unités de production et de service suivant étroitement le développement des centres extérieurs, il devient nécessaire de liquider successivement les capacités de production et de regrouper les facteurs de production dans l'un des deux secteurs dynamiques mentionnés ci-dessus. Tout cela apporte la coordination internationale des activités de production non seulement aux échelles macro-économiques, mais aussi une coopération bien étendue à l'échelle de grosses entreprises.

L'économie nationale hongroise est également capable de créer quelques centres d'innovation atteignant, voire même surpassant par-ci par-là l'échelle de développement européenne de tous temps. Parmi les alternatives qui s'offrent ici l'étude énumère à titre exemplatif les possibilités de développement complexe de la technique de l'activité de production et de prestation au domaine de la protection de la santé humaine et celles de l'alimentation fondamentale (des céréales panifiables, du fourrage, de la viande) ainsi que celles de la culture complexe de l'aménagement des eaux, ensuite elle renvoie également aux possibilités du développement complexe de la culture technique de l'électronique des transmissions des programmes et des informations. L'auteur aborde en bref l'appréciation de la structure hongroise actuelle en l'examinant au point de vue de cette conception.

L'étude cherche également à enrichir ce raisonnement d'un contenu économique-politique, de quelques chapitres de théorie d'économie politique. De cette manière elle analyse le système des avantages tirés de la division internationale du travail, déviants de la théorie des coûts comparatifs de Ricardo, les lois des forces gravitationnelles existants en voie de la formation des communautés économiques régionales, l'effet du régime social socialiste sur la formation du système des objectifs économiques et de celui des moyens à long terme de la direction des processus économiques ainsi que l'ensemble des problèmes théoriques concernant l'égalisation des niveaux de développement à l'intérieur de la communauté socialiste et dans l'ensemble de l'espace européen.

A kiadásért felel
a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
igazgatója
A szerkesztésért felel:
Dr. Földes Jánosné
Műszaki vezető:
Büchler Alfréd
Műszaki szerkesztő:
Tolnay István

A borító és kötéster
Szomolányi Karola munkája

Kiadványszám: K-3723. Formátum: A/5
Megjelent 20 ív terjedelemben, 1800
példányban, New Times betűtípusból,
1976. évben. KG-2464-k-7678

A harmadik részben a szerző felteszi a magyar népgazdaság számára legégetőbb kérdést: milyen jellegű gazdasági arculat kialakítása szükséges egy — gazdasági potenciálját tekintve — kis ország számára ahhoz, hogy előnyösen illeszkedjék be a szocialista integrációs folyamatba? Kísérletet tesz egy olyan fejlődési modell felvázolására, amelynek megvalósítása a magyar népgazdaságot — mint a szocialista közösség tagját — Európa legfejlettebb országai közé emelheti.

A kötet mondanivalója nem csak a nemzetközi gazdasági együttműködés területén dolgozó közgazdászoknak nyújt hasznos segítséget, hanem mindazoknak a gazdasági szakembereknek is, akik érdeklődnek a világgazdaság, valamint népgazdaságunk fejlesztési problémái iránt.

Közgazdasági és Jogi
Könyvkiadó

